

Kalju Saaber

Kaimude
raamat

Kalju Saaber

Kaimude
raamat

Publitsistikat ja reisikirju
1974—1980

Tallinn «Eesti Raamat» 1982

E
S 01

Kujundanud Mati Pärk

4702700200

S 70305—004 TL—2—18—81 © Kirjastus «Eesti Raamat», 1982
M 901(16)—82

Ühest kirjutamata saagast

Mis on saaga? Kui kõik legendirüüd maha võtta, on see ühe või paari perekonna väljarändamise lugu mitte maadeavastuse, vaid uute elupaikade otsimise eesmärgil (Erik Punase ja ta järglaste lood). Kunagine Gröönimaa, ehkki põhjas, oli oma fjordide ja rammusa rohukasvuga skandinaavlastele niisama töötatud kui läinud sajandi viimasel veerandil eestlastele Kaukaasia rannik, Krimm või Siber. Kui Andres Paas tõusis noore naisega Vargamäele, siis väljarändajatel oli palju pikem teekond ees. Nad ei jõudnud päikese veeredes kohale. Ja nende mäetipud polnud Kõrvemaa soosaared; neid kroonis lume-kiirgus. Nii et saaga väärtus ei ole mastaapides, vaid hingelises murrangus. Nimetab ju Laxness Islandi tundrutaluniku elu samuti kangelassaagaks.

Gröönimaale unustatud normannid mandusid ja hävisid kliima järsu halvenemise tõttu, saagakangelased deformeerusid lausa vördjateks, kannatades verepilastuse ning süsivesikute puuduse all, ent eestlaste rasked elutingimused paranesid Kaukaasia rannikul ajapikku: Tšerkessi subtroopilised padrikud raiuti maha, vähenes malaariaoht. Põhiline heitlus oli ühiskondlikku laadi: rinnapistmine puuvilja kokkuostjate, tõeliste «persikubarastega», tsaaririigi soviniismipoliitika ja kohalike menševikega. Raskematel hetkedel ühineti družinadesse, nähti läbi Denikin ja inglased, prooviti kommuunasid, võeti omaks uus majanduspoliitika, «kirikust, koolist ja seltsidest» jõuti spordi ja komsomolirakukesteni, sealst juba kollektiviseerimise ja sotsialistliku töö kangelasteni. Ja kui 1926. aastal kontrollis Ülevenemaaline Kesktäitevkomitee nõukogude tööd Põhja-Kaukaasia kraisis, nenditi komisjonile esitatud aruandes, et Sotši rajooni vähemusrahvustest on eestlased majanduslikus mõttes kõige arenenumad. Kui 1947. a. sügisel viibis Eesti talupoegade ekskursioon Abhaasi ANSV-s (ajal, mil emamaal oli talupidamine sõjajärgses madalseisus), leidsid meie esindajad eest eeskujuliku töökorraldusega miljonärkolhoosi, mis sisendas uut elutähet.

Kõige selle vahele mahub L. Võime uurimus «Tee uude ellu». Me jälgime väljarändajate igipõlist olemusvõitlust, mis sarnaneb Ameerika Lääne pioneeride eluga, kuid ei seisa lahus välisilma suurtest sündmustest. Väljarändajad olid enamasti maainimesed, maaproletariaat, ja ka uues elupaigas jäid nad maale truuks (82,2%), ehkki tuli loobuda kodumaal äraproovitud rukki-, nisu-, kaera- ja odrakasvatamisest ning omaks võtta mais. Hämmastavalt ruttu omandati ka sealne aiandus,

millele pandigi pearõhk. Talunik ei olnud ajaloos vürtspoodnik või üürimajade omanik, Vestmann Vestmanni uulitsast: ta on olnud naturaaltootja. Selle asemel et üür tasku pista ning lõbutseada, tuli talupojal üle elada ikaldused, kokkuostuhindade kõikumised, kinni maksta põuad ja liigveed, lõppenud loomad, kallid põllutööriistad, korras hoida tootmisteed, katused heina, lojuste ja pere kohal. Ja väljarännanud talupoeg, olgugi tööga jõukaks saanud, olgugi palgatööjõu kasutaja, polnud kunagi vedrukalessis pealtvaataja nagu mõni plantaator, pigem oli ta enesetapja. Iga majanduslik edasimineku soodustas negatiivseidki kirgi. Kaukaasia rahvaste katlas pole kerge inimesi lahterdada: see, mis ühtedele sünnis, on teistele sündsusetu, mis ühtedele jõukus, on teistele kukepea, mis ühtedele elu, on teistele kiratsemine, mis ühtedele toit, on teistele paast . . . Raamatu autor on oma positsiooni, leninliku majandus- ja rahvuspoliitika algusest peale esile toonud ning järgib seda kindlalt nagu ratas sissevermitud rööbast. L. Võime uurimusele eelnes 1976. a. väljaantud Viktor Maamäe raamat «Эстонские поселенцы в СССР (1917—1940 гг.)» Akadeemik Maamäe uurimistöö ja tegevuse viljana on Nõukogude Eesti historiograafias kujunemas suund, mis uurib väljarännanute ajalugu. L. Võime raamatu aluseks on ta enda kandidaaditöö. Ometi oleme selle asjaga lootusetult hiljaks jäänud kas või seepärast, et murranguperioodide aegsed inimesed on manalasse varisenud (Hans Severin, Hilda Lokk). Arheoloogid avastavad eelajaloolisi kultuure, kuid oma lähiminevikku kipume kiivalt fondide luku ja riivi taga hoidma. Ometi on väljarändajad olnud tihti ajaloo käigus emamaast kaugel ees, jõudnud nii mõneski mõttes varem poliitilise küpsuseni. Paljude maade etnograafid on jälginud omasid suguvõsade ja perekondade kaupa, laskmata neil ajaloo tormides kaduma minna, hävida, kui nad ehk hävisidki; nad tunnevad neid niisama hästi kui meie Ruhnu saare õuemärke. Väljarändajaist on tehtud ka hulga mängufilme. Kõike seda meil ei ole. Meie suund näib olevat üldistamine, inimese sobitamine ajaga, kuid siin kaovad nad tihtipeale raskepäraste terminite stampi. Ajaloo terminoloogia on globaalne, kuid inimene on paikne.

Raamat «Tee uude ellu» vajab akadeemilist oponenti. Mis on siis minu roll? Esiteks soovin käesoleva kirjutisega selle tõsise ja viideterohke uurimuse siiski laiemale lugejaskonnale omasemaks teha, sest nii mõnigi võib siit leida oma tõe, oma juured. Teiseks olen ise Lembit Võime töö kõrval õppinud pikkade aastate jooksul tundma ning armastama

väljarändajaid, kirjutama neist omamoodi, nägema maaeestlaste hingeplet vargamäelikust suletusest hoopis kaugemale, kaugemale kui Järva-Madise kirikukella kõla... Eks tundnud ju Tammsaare teravat puudust ajaloosuhetest ning loonud neid teoreetiliste ja filosoofiliste arutluste näol. Tema ainuke välisreis viis ta just L. Võime raamatu tegevusmaile. Oli 1912. aasta, vaikus enne torme. L. Võime uurimuses avaldatud pildil, mis kannab allkirja: «Grupp Punase Lageda noori. Pildistatud Esimese maailmasõja eel», võib ära tunda needki, kes kirjanikuga kokku puutusid, vähemalt ühele viiulile on Tammsaare kõla andnud. Hiljem katkesid kirjasidemedki. Olen juba ühes kirjutises julgenud oletada, et Katku Villu hing on pärit lõunast, see ta meie traditsioonilises külas nii vastuoluliseks, jõuliseks ja traagiliseks teebki. Ka tema jälgede ajamise lust, uute töövõtete juurutamine ning uhke surmgi kannavad mägieestlase pitsert: sealkandis tuli seda tihti ette. Kuigi loodus on romaanis läbinisti Koitjärve oma ning metsajärve nimi on Paukjärv, näen paratamatult selle taga Ritsa salapära ning kuulen mäenõlvult lajavaid püssipauke. Nn. päklikpüha on eriline noortesündmus ka Kaukaasia eestlastel. Tammsaare esmane mõttevälgatus — tüdruk jookseb sohu (järve) — manab silme ette Ritsa sünnilegendi... Ka sellistele kirjandusloolistele «meeletustele» võivad viia väljarännanud mägieestlased ja neist kirjutatud ajalooramat.

Saabus aeg, mil ka neil kummitas külas paratamatu kihistumine. Hilisem kolhoosiesimees Hans Severin märkis 1930. aastal Pilenkovo parteirakukese üldkoosolekul, et eesti asunduste kulaklus kasutas kollektiviseerimisevastases võitluses «ähvardusi, peksmisi, anonüümseid kirju, agitatsiooni, provotseeris kaklusi, moodustas gruppe kollektiviseerimistege- laste «läbitöötamiseks». Toonane võitlus on toodud ajakajalise reljeefusega, kuid ega seda 8,9% väljarändajaist kulakuid ka igale poole jätkunud! Kahekümnendate aastate Lenini rahvus- ja majanduspoliitika oli asunikele igati soodus: see aitas arendada loomulikult ja ilma kunstliku kiirenduseta riiklikku tootmissektorit põllumajanduses, tugevdas sulaste ja kehvikute liitu, laiendas kooperatsioonivõrku ning põllumajandussaaduste õiglast kokkuostu. Raamatus avaldatud piltidel näeme ploomikonservitehast Salmes ja ploomide vastuvõttu Jermolovskis (praeguses Lesselidzes). Koos rahvuskeelsete õpikute trükkimisega alates 1918. a. läks tõusuteed ka vähemusrahvaste koolielu. See aastakümme oli omamoodi

renessanss, viies väljarändajad pigem ette, kui jättes nad maha üldisest arengust.

Et L. Võime tunneb Salme ja Sulevi asundusi hästi, jälgib ta nende käekäiku Estonka, Ülem- ja Alam-Linda jt. võrreldes palju põhjalikumalt, siin tulevad esile ka üksikisikute saatused. Ent nii V. Maamäe kui L. Võime raamatuid on vähe. Aeg oleks ka kirjanikel seda osa oma rahvusest tundma õppida, alates S. Sommeri ja J. Nermani jälgedest, kus nii mõnigi huvitav romaan eos. L. Võime ütleb oma uurimuse sissejuhatuses, et töö piiratud maht ei luba käsitleda eestlaste ainelise kultuuri ja olme iseärasusi, mis vajavad eriuurimist. Nüüd, mil tähised maas, oleks see täiesti mõeldav. Meil on küll E. Vilde «Prohvet Maltsvet», on Aino Kalda «Lasnamäe valge laev», on muudki, on ka omaaegseid tendentslikke brošüüre, kuid millal need kõik olid...? Väljarändajate saaga on ikka alles kirjutamata, raske idaemigratsioon läbi inimsaatuste ja rahvuskultuuri arengu lahti mõtestamata.

Ehkki Lembit Võime uurimus on laiemale hulgale raskesti loetav, paneb ta siiski üht-teist väga olulist väljarändajate loos ning poliitilises kujunemises paika, on igati teretulnud ja võib muutuda väikese trükiarvu (1000) tõttu enne asunduste suurjuubelit rariteediks. Tean omast käest, kui elavalt reageeriti Siberi ja Kaukaasia eestlaste kirjutistele, pakuti uut ainet. Ilmselt tunnevad väljarändajate järeltulijad hingelist tarvet, et nad ajas ja ruumis kaduma ei läheks. Eriti oluline on kõnesolev noorsoo enesemaine kasvatamisel.

Õhtu Tammsaarega Punasel Lagedal

Lermontovi ajast, Pjatigorskis kõlanud saatuslikust püstolilasust kuni Tammsaare viibimiseni Kaukaasias ravireisil 1912. aastal ei olnud küll midagi erilist muutunud peale asjaolu, et tsaarivalitsus oli mägihõimude maad lahkelt jaganud kolonistidele, osalt ka möödunud sajandi viimasel veerandil väljärännanud eestlastele. Sedasi käisid valitsuse asjad. Kaukaasiasse ilmusid uued, peenemad kombed. Kõigist unustatud Pirosmani maalis kruusi veini eest kaupmeestele ja kõrtsmikele reklaampilte, restoranides küttis õhtutundidel verd Argentiinast uusmoena päralejõudnud tango. Ja õukondliku prantsuse keele asemel rääkisid «neti olemisega» suvitajad kannukestega mineraalvett ammutades saksa keelt.

Tammsaare oli eelmisel kevadel just riigieksamite aegu Tartus raskesti kopsutuberkuloosi haigestunud ja teinud ülikooliga lõpparve. Esiotsa püüdis ta venna pool Koitiärvel Oru metsavahitalus tervist taastada, kui aga haiguse käigus olulist pööret ei toimunud, soovitasid arstid ravireisi Musta mere äärde. Laenust, vend Jüri ning «Ühenduse» vilistlaste nägist toetusest sai ta kokku reisiks vajaliku minimaalse rahasumma. Lootuses, et tõlketööde honorar saadetakse talle Kau-

kaasiasse järele, reisis ta üle Peterburi, Moskva, Tuula ja Ros-tovi Sotši, kuhu jäi peatuma paariks kuuks. Apartement asus küll kauni oru kaldal, milles ojake vulises, aga: «Kuulmata kallid on ka korterid hooajal,» pidi ta kurtma reisikirjas «Musta mere rannalt». «Ma elasin Sotschis kusagil väikeses võõrastemajas ja maksin 60 rubla kuus suure toa ja ülalpidami-se eest.» Sotši suvitajapajuk ei olnud hooaja alguseks Tammsaarele enam kukrut mööda ja üks konsulteeriv arst soovitas kirjanikul asuda Punasele Lagedale. Krasnaja Pol-janale oli klimatoloog Vojeikov ennustanud juba läinud sajandi lõpul tõusvat mägikuurordi kuulsust ning patrioodid pidasid orgu koguni Wiesbadenist, Montreux'st ning Genfistki paremaks.

Sel ajal oli Punase Lageda orus kolm eestlaste küla kolme-kümne kuue perekonnaga, kellel olid rajatud väikesed talud. Eesti Aiake asutati 1886. aastal, seega oli noorem rahvas Tammsaare saabudes juba «põliselanikena» uuel kodumaal sündinud. Eestlasi peeti algusest peale eesrindlike vaadetega kolonistideks. Neil olid oma koolid ja seltsimajad. Nende käes näis laabuvat kõik, kuigi nad tegid mõnda asja uuel kodu-maal esimest korda, olgu see arbuusi, viinamarja või maisi kasvatamine. Ma ei tea, kas Tammsaare kõrv juhtus kuulma, minu oma aga küll, kui nõlval kündev grusiinlane hõikas oma hobusele sulaselges eesti keeles: «Kalla!»

Läinud sajandi väljarändajad olid muide oma mägikäiku-del ühed neist, kes nautisid esimeste, aga vist ka viimaste hul-gas Ritsa järve puutumatu ilu. Millist kergendust ja hinge-rahut võisid need tasaselt põhjarannikult pärit talupojad tunda alla järvele vaadates — nemad, kes lõpuks ometi olid vabane-nud Balti parunite omavoli alt! Jah, see paistis Tuğlase «Hel-loi maana», kuigi tsaarivalitsus oli jätnud kõik raskused kolo-nistide endi kanda. Naabriteks said aga selle rahva liikmed, kellest varem vaid ajalooramatuid loetud, — vaesed kreeka ümberasujad. Nende küla hüiti rahvapäraselt Kreegikülaks, kuid seal ei olnud joonia ega dooria stiili, küll aga rābaldunud lapsi. Veel polnud puhkenud ilmasōda ja uus revolutsioon. Veel polnud vaja süüa jahvatatud kastanipähkleid ega tunda hirmu atamanide ees. Talveks tehti mägedesse jahimajake-sed, kütiti karusid, metssigu ja mägikitsi. Eesti Aiakeses andis tooni kohaliku ministeeriumikooli juhataja Johannes Kirk-mann, ja vahel, kui mees keset sumedat ööd aias vihikuid parandas, meenutas laululembeline Amalie tšerkesside muist-set uhkust . . .

Seal kaugel Kaukaasia pinnal,
kus sügavad orud ja mäed,
tšerkeska kord uinus mu rinnal,
minust kinni hoidsid ta käed.

Saanud koolijuhatajalt nõusoleku peavarju suhtes, olles haigusega ikka veel kardetavas staadiumis, reisis Tammsaare viljapuude õitsemise aegu odavate postihobustega üles mägedesse. Kaukaasia võimas ja puhas mägiloodus jättis haigesse unustamatu mulje. Nii nagu Capri saar inspireeris Gorkit looma kirkavärvilisi «Muinasjutte Itaaliast», nõnda võis Punase Lageda org, Roosa talu, kus perenaine Anna pani igal hommikul aknale kruusi sooja piimaga, olla parim paik eesti kirjanduse ühe kaunima ja populaarsema miniatuuri «Poiss ja liblikas» sünniks. Paiknes ju eesti asundus Mzõmta jõe kitsas orus kõrgete mäeseljandike vahel otsekui «põhjatuu teest varjatud aasal». Ja lilledestki ei tulnud kogu suve puudust. Väiksemalegi künkale tõustes hakkas valendama Kaukasuse peaaeheliku lumine hiigelvall. Kreeka külast piki jõge üles asus vana kaevandus — kildane mägi, kust murti koolitahvleid. Nii mõnigi kord oli nähtud orus «sajandi lund», mis polnud Münchhauseni luiskelugudest tagasi; nii mõnigi kord oli ähvardanud Mzõmta tõusta üle kallaste, viies kevaditi ära ühendussilla. Oma geoloogilise ajaloo vältel on rahutu jõgi käinud kellapendlina ühest oru servast teise, kogudes enda alla 70 meetri ulatuses setteid.

Punasele Lagedale pühendatud kirjutistes suhtus Tammsaare hoolitsevalt väljarännanud suguvendade majanduslikesse muredesse, ehkki need ka teda ennast pidevalt kummitasid. Amalie Kirkmann jutustas mulle oma vanaduspäevil Lesselidzes, et Tammsaaret oli huvitanud orus kõik, nii juustu (sulguni) valmistamine karumaajuuretisel kui ka armuseiklused ning perekonnatülid ja -rõõmud. Ta olnud vaimustatud seelsetest viljapuaedadest, kus puid on sedavõrd palju, et majad kui rohelised metsast silma paistavad. Teda huvitanud mesilinnud, kartulisaak ja kukuruus, kuhu karud neil aegadel veel väevõimuga maiustama tikkusid, või range kandvad kõikmõeldavais mõötudes sead, kes vabadust, pähkleid ja kollaseid metsploome nautisid... Tammsaaret häirinud Eesti Aiakese lehmade kasin piimaand ning noorte nõrk kultuuri-ihha... Küll aga kuulunud ta kikkiskõrvu asunike jutte protsessimistest kohalike võimudega, uurinud põhjusi ja tagajärgi ehtsa juristi huviga.

Iga kultuuriinimese ilmumine kaugelt emamaalt oli tol

ajal kohalikule seltsielule teretulnud sündmus. Kaheteistkümnes aasta oli eriti õnnistusrikas: Roosa talus suvitasid veel Miina Härma, kes tollal töötas Kroonlinnas, ja keeleteadlane Karl Leetberg, tookordne Peterburi koduõpetaja. Asunduses lauldi ühtviisi Härma ja Anna Priski laule. Paljud laulud kajastasid viienda aasta järelkajana mustsadalaste terrorit ning mõisnike omavoli. Eriti laululembeline oli Tobijate pere, kellega koolijuhataja noorik Amalie meeeldi ühines. Energiline Miina Härma õpetas asunduse segakoorile kolm uut laulu ja tõi suve jooksul lavale kaks näitemängu. Tammsaare, kel olnud Koidula «Säärases mulgis» samuti mingi osa, tantsinud tol jaaniööl koolimaja saras nõnda, et tal hakanud verejooks kopsust... Mis külakarapitesse puutub, siis pidas ta neid naljatamisi parimateks kursusteks. Amalie Kirkmann on ühes vestluses koguni poetanud, et Tammsaare tundnud kedagi neiut, kes aga igatsenud abielluda kiriklikult, ning kirjanik loobunud. Oli see Punasel Lagedal? Et vanainimese elulõng jooksis vahepeal kerilaudadelt maha, on raske poetatut täpsustada, aga uskuda võib küll. Seitse aastat hiljem trükiavad «Sotsiaaldemokraat» ning «Päevaleht» lakoonilise kuulutuse Anton Hanseni ja Käthe Hanseni (sünd. Veltman) abielumise kohta.

Kui tööle au anda, siis oli see üks esimesi abielusid Eestimaal, mis registreeriti ja nõnda ilmalikul viisil kuulutati. Punasel Lagedal aga peame veel leppima Tammsaare Koitjärvel lausunud sõnadega: «Armastan vaikset loodust, metsarahu, maasikaid, jõge. Neid on kindlam ja otsekohesem armastada kui ilusat naist — loodus ei murra truudust.»

Tammsaare tervis ei lubanud tal sellel kaheteistkümnenda aasta rahulikul suvel koos küttidega mägedes ronida, ta ei jõudnud ei Ritsale ega Aibgale, kuid seda enam kasvas ta küla külge. Koolijuhatajast sai talle lähim kaaslane, kellele ta õpetas viiulimängu ja saksa keelt. Sekka jutustas vidusetundidel muhedaid lapsepõlveelamusi, mida hiljem kasutas oma suurromaanis. «Imetlesin ta laialdasi teadmisi, eriti kirjanduses.» pani koolmeister hulk aastaid hiljem paberile. «Ei olnud vist üldse tähtsamat kirjanikku maailmas, kelle teostest ta poleks midagi teadnud. Ta luges üldse palju, eriti ilukirjandust, kuid ka teaduslikke teoseid mitmes keeles.» Seda kinnitab ka Tammsaare väikese raamatukogu hilisem analüüs. Jah, Punasel Lagedal ta töötas, tõlkis dr. Schulzi keelust hoolimata Merežkovski «Julianus Taganejat» ja jätkas inglise keele omandamist.

Kuid lubatud honorari kodumaalt ei saabunud. Ja siis,

võib-olla pärast saatuslikku külakarapit, kirjutab see tasa-kaalukas mees kibedalt: «Ma pole kunagi kaebanud ega ette-hteid teinud, aga praegu ei saa ma teisiti. «Noor-Eesti» ringkonnal niisama ka ärijuhtidel — on ometi teada, missuguses seisukorras mina praegu olen: mul pole päev päeva kõrval millegi muuga tegemist kui küsimusega — kas ma saan enese veel töövõimeliseks inimeseks teha. Ja niisugusel juhtumisel mitte võimalust leida, et minule ülejäänud honorari ära tasuda, on minu meelest natuke imelik...» Juba järgmisel, vanakuradi tosina aastal, puudutab ta seda muret artiklis «Kirjanikud, kirjandus, abirahad»: «Nobel tahtis ju ometi noortele... Aga kust ja kuidas te need noored tahate üles leida? On neil noortel, kellest midagi loota võib, isesugune lõhn küljes? /.../ «Noored» on auhinna andmisel ainult sõnakõlks ja sellepärast on auhinna saajad ikka hallpead: antakse sinna, kus nagunii juba küllalt on, kus enam ei vajata.» Pole siinjuures liigne märkida, et Eesti kodanlik valitsus jättis meie juhtivaima kirjaniku-demokraadi ka hallpeana kirjanikutalust ilma! Ja otsekuu gradatsioonis tõuseb kirjaniku saatuse teema ehttammsaareliku sarkasmiga tema artiklis «Eesti kirjanikust»: ««Rebastel on augud ja lindudel on pesad, aga inimesepojal pole...» ja needsinatsed teised sõnad.»

Punase Lageda vanem rahvas mäletas Tammsaarega veedetud öhtutundidest teda ikka kui ateistlike vaadetega, kiriku-kriitilist meest. Olid nad ju ise pappidest-parunitest vabane-des leidnud töös, mägedes ja looduses uue jumala, mitte pap-pide oma, vaid midagi möira — saatuse — taolist, ja kuigi neid raputasid alguses malaariahood ning muud hädad, seisid tõelised nõiajahid siinmail alles ees. Asunduse rahu häiris üksnes Novorossiiskist kohalesõitnud pastor Girgenson, kes oli omandanud terrori ajal liialt kurja kuulsuse ning tasujaid peljates Raplast jalga lasknud. Tutvunud asunduses Peterbu-rist tulnud eesti haritlastega, hakanud pastor kohe laia saksa keelt rääkima. See vihastas Tammsaaret, ta löi koolijuhatajale kämblaga selga ning ütles valjusti: «Hakkame minema, meie saksa keelt ei oska ja meil pole siin teha midagi!» Väljas lau-sus ta veel: «Missugune sigadus! Kolm-neli inimest räägib saksa keelt ja kümme kuulaku tummalt pealt.» Loomulikult polnud ka Punase Lageda asundus Girgensoni-taoliste varju-paik: peagi tuli tal uuesti sakvuajaaž näppu võtta. Pastori-tega, nagu näha, olid Tammsaarel omad arved. Tartu haava-kliinikus öelnud kirjanik: «Kui ta (vaimulik — K. S.) peaks mu haigevoodi juurde hingetröösti jagama tulema ja kui ka Jehoova ise hoiaks tal käe alt kinni ja puhuks kuldpasunat,

aga kui mul oleks jõudu voodist tõusta, ma viskaksin neid mõlemaid aknast alla.»

Tekib küsimus: millesse siis Tammsaare uskus? Oma arutlustega «saurustest» tõusis ta muidugi jumalasalgajaks ja darvinistik, ometi on ka sellest vähe. Nüüd, kus me usume oma suurimasse kirjanikku, nüüd, kus me usume eelkõige Tammsaare-tundmusse, mis on üdini rahvuslik, põline ja jääv, võime kõrvale jätta igasuguse teadusliku väljenduslaadi ning kosta tema omaenda sõnul: «Ma usun õnnlikka aegu, kus jumalad meie peale kadedaks saavad ja kus inglid taevast põgenevad, et inimeste seltsis elada. Ma usun, sest ma ihkan!» Aga liiga palju tuli väsimatul töömehel kibeda tege-likkusega rinda pista, kas või Dostojevski «Kuritööd ja karistust» tõlkides või oma tööpäeva lõpul «Põrgupõhja uut Vanapaganat» kirjutades! Ja ta suri napilt neli kuud enne juunisündmusi, nägemata rahvavõimu, kuhu kuulusid ka ta kolleegid... Tookord aga pani Kirkmanni imestama, et Tammsaare, kes oli Girgensoni vastu nii äge, polnud ometi revolutsionääriks kujunenud. Neil puhkudel on Tammsaare enda kohta selgesõnaliselt öelnud: «Huvi oli mul revolutsioonilise liikumise vastu suur, aga minul puudus nähtavasti see terav ja hoolimatu aktiivsus iseene ja teiste suhtes, mis vajalik igas revolutsioonis.» Tammsaare revolutsioonilistele vaadetele pani pulga suhu revolutsioonilise vägivalda probleem, mille paratamatusest ta ei suutnud aru saada. Tööisliikumise juhid on teda seepärast rünnanud, kuid ega saanud isegi Gorki sellest lõpuni aru, ehk küll kulutas sõbramehena tihti Lenini kabineti lävepakku.

Tammsaare oma vaikse ja sügava loomuga pidas inimese mõtteks otsida kohta, kuhu ankur kinnitada. Ja oma ankru- paiga ta leidis — rahva hinges.

Kui Kirkmannid tulid Roosa tallu murega, et nende teisel poisslapsel ristimisepäev kindlaks määratud, kuid õiget mehenime veel pole, andnud Tammsaare kohe nõu: «Kui tahate head nime panna, siis pange Anton!» Pandi aga Karl Anton, et mitte teist ristiisa, Leetbergi, mängust välja jätta. Umbes neist päevist on pärit ka ainuke foto Tammsaarest Punasel Lagedal kohalike eestlaste hulgas. Sel ristimistalitusel ei teadnud keegi pildilolijatest, mis ajatormid ees seisavad. Et isa Johannes mobiliseeritakse 1915. aastal, et temast saab revolutsioonipäevil Eesti konsul Tifliisis ja et ristilaps, see mähkmetes Karl Anton, jääb kolmkümmend aastat hiljem Leningradi blokaadi ajal kadunuks... Ja kas võisid aimata ema ning ta sõbratar Anna, noor Roosa talu pere-

naine, et nad kord niimoodi välja näevad, nagu ma neid 1966. aasta suvel Lesselidzes taas naabrinaistena kohtasin? Selgusetu oli ka mitte enam noorukese ristiisa saatus, kes istub lamamistoolis, käed meeliskledes kukla taha tõstetud. Ta ei võinud aimatagi, et olude sunnil peab ta veel pikki aastaid Koitjärve maaüksinduses viibima (kõigest üheksa korstna-suitsu), ja kui ta sealt ükskord pääseb, ütleb metsaküla rahvas: «Oru Antonit ei ole meil enam. Maa sool on ära kadunud!» Et tema haigus, millele lisandub maooperatsioon Tartu haavakliinikus (õnnestumist hinnati toona vaid kahele protsendile, nõnda et ta isegi testamendi valmis tegi), võtab uuesti eluotliku pöörde. Ta ei teadnud, et peab üksvahe venna meisterdatud kirjutuspuldi taga seistes töötama, et neile aastatele langeb ka Saksa okupatsiooni ja ilmasõja sünge vari, et ta seab sellele Koitjärve üksindusest vastu oma «Sõjamõtted», humanistlikud artiklid. Niisiis oli tol fotol ja tol ristimisepäeval selgusetu kõik peale ühe, mis oli ristiisas juba maast-madalast: tee tööd ja näe vaeva, siis tuleb ka armastus.

«Ei teadnudki siis väga, et ta suur kirjamees oli,» arvas perenaine Anna mulle viigimarju pakkudes. «Vagane mees oli, kirjutas alati, kuhu ta need kirjatükid pani, ei tea. Mõnikord pikutas pirnipuu all, kuulas Mzõmta kohinat vana Kreeka silla man... Mina pesin ta pesu ja asju. Käis mu mehega saunas, meil oli lahtise kerisega hea vihasaun. Ah et palju ta leili kannatas? Seda oleks tulnud omal aal mehe käest küsida. Tervis paistis tal juba paremaks minema. Lahkus mihklipäeval. Miina Härma ja Leetberg olid läinud juba varem. Mu mees viis ta alla mere äärde kuivatatud metspirni koormal. Algul ta kirjutas meile, kuid kirjad põletati ajakeerises ära.»

Tammsaare on Punaselt Lagedalt lahkumist meenutanud nii: «Lõbus sõit oli see: umbes nelikümmend versta allamäge, pirnikottide otsas «kibitka» all, ikka Punasest Lagedast kauge-male, kahe tuhande jala kõrgusest alla, merele lähemale. Mida raskem koorem, seda kiirem sõit. Ainult tublid hobused peavad olema, muidu on sõiduriist ühes koormaga teekäänakul kuristikus.

Imelik! Mägedesse minnes ajasin nagu midagi taga: üleval lootsin ta kätte saavat, kas või salaja tabavat. Sain ma aga sinna, siis tundus, nagu oleks ta üle mägede põhja poole põgenenud — laiale lagendikule, mis tuttavate kaskede ja kuus-kede juurde juhatab.»

Teekond viis läbi Oldenburgi printsi valduste, läbi Uus-

Athose kreeka-katoliku kloostris tuffroosast siluetist ning aedadest õhkuva rahu. Kirjaniku pilk puhkas kaljuseinal; tänapäeval viib metroorrong tunneli kaudu turistide muinasjutulisse hiigelkoobastikku. Kui palju on seal vahepeal kasvanud tilkekiivid? Vist mitte raasugi.

Tammsaare peatus Suhhumi pehmes talves, kus teda ravis dr. Koško odavas pansionis taas dr. Schulz. Küllap võlgne me osaliselt sellele Tartu ülikooli kasvandikule oma suurima sõnameistri elu ja tööpäeva jätkumise veel hulga aastate jooksul. Ka on teada, et Suhhumi raamatukogu prantsuskeelne kirjandus pakkus Tammsaarele lugemismaterjali, et ta jõudis iidse Karsi kindluse all vaadata eesti asundust (kahjuks läks see 1921. aastal Karsi lepinguga Türgi valdusesse). Ta tegi kaasa seitsmekümne kahe kilomeetrise paadimatka karestikulisel Tšorohhi jõel, peatus paar-kolm kuud Tiflisis, viibis Tiflisi eestlaste Vastastikuse Abiandmise Seltsi väljasõidul, et Gruusia sõjateed mööda Kislovodskisse saabudes teatada omastele peatsest tagasipöördumisest tuttavate kaskede ja kuuskede juurde.

Kaukaasia-reis, saanud teoks puuduses ja halva tervise juures, oli ometi erakordne sündmus väheliikva kirjaniku elus. Mägede kordumatu võlu, muljete värvikas tulv, huvitav ning kirju rahvaste paabel pakkusid igal sammul uusi elamusid. Kas ei tule talle ette Punase Lageda kreeklased, kui ta hiljem ütleb: «Eestlane, roomlane või kreeklane on kõigepealt inimene ja alles pärast seda pagan, kristlane või stoik: otsigem siis inimest, sest see on kõige raskem töö. Paganlus või kristlus on raamatuis, inimene ainult looduses.»

Kümme aastat hiljem kirjutab ta looduslikult ilusas Birkenruh's suvise ajal kolme nädalaga «Kõrboja peremehe». «Maa sool» ei kadunud, ta lõi välja turul või üürikambris, jalad naise õmmeldud villasest riidest kotis. Ja 24. novembril 1925 asub ta «Tõe ja õiguse» väravais. Aeg on veed alla lasta. Ning Tammsaare teeb uue testamendi, sedapuhku enam mitte sellise nagu omal ajal Tartu haavakliinikus, kui teda opereeris professor W. Z. v. Manteuffel. Ta teeb testamendi maa ja rahva jaoks. Temast saab esimene kirjanik, kellele rahvas püstitab norralaste kombel eluajal ausamba, temast saab ka esimene päris eesti soost mees, kelle sünnijuubelit tähistab UNESCO. Ja oma rahva juurest ei lahkunud ta enam korralagi.

Kolhiida punased anemoonid

Mis minusse puutub, siis mina kirjutan maailma väikseima rahva jaoks, ja ma olen õnnelik, et kirjutan just sellele väikesele inimgrupile, sest arvan neid tundvat, ma mõistan neid veidi ning armastan.

Halldór Laxness

TALLINNAS likvideerisid usinad kojanaised öist tuisku, kuid Novorossiiski ja Väikese Maa kohal oli pilvitu kevadaevas. Salme külas öitsesid juba kollased nartsissid ja punased anemoonid. Koondise jalgratturid treenisid rannikuasfaldil, lillekimbud dressipluusiga selga seotud. See meenutas Jaapani kevadpüha. Alles siis tuli mulle meelde, et ema käskis soojad aluspüksid jalga panna — lennukis olla külm. Küllap sai ta selle ettekujutuse Roomassaare lennukikibust, milles pidin ükskord kringliks külmuma. Kui tore võib olla Musta mere rand ilma suvise korskava lihamäeta! Ennem vaataks morskade kolooniat kui inimestest täiskiilutud supelranda. Ja enesetunne — just nagu oleksid soolasest veest lihvitud merekivi! Raske on õhku tõustes su maine keha, sellest veel raskem teadmine, et pead tegema nii, nagu teevad kõik teised. Aga kas pole see vaid sõnakõlks? Süüd ja surm pole enda seada, küll aga vahepealne aeg. Inimese elukäik on nagu linnaluba, ja maksab siis seda standardiseerida?

TEGELIKULT ON mustadel luikedel veinpunased valge otsaga nokad ja täiesti ilmetuhallid pojad. Nii et Andersen rääkis veel kord tõtt ja ainult tõtt. Ja kui oled Vana-Gagra dendraariumi pelikanide õelusest tüdinenud (vihastudes võtavad nad kivikese lokitangide-taolise noka vahele ja lõgistavad seda) või asjatult oodanud isand Paabulinna man, et ehk suvatseb ta sinu jaoks avada oma imeväärset saba; kui kanavarvastel onnike pole kordagi tiiru ümber oma telje teinud ja suitsunälg ajab kilekatuse all Näkineidu kuldava kunstniku juurde juttu puhuma, siis äkki tunned, mis on lumeigatsus. Mägedes on hakanud pilvitama. Naised lõhnavad mandariinide järele.

RANNIKUL VÕIB TAKSOS ootamatult kuulda Arne Oidi laule, õhtuti aga põlevad aedades maituled (siin küll märtsituled). Hämarikus tulevad jõe poolt läbi virsikuaias kaks õli-

riides ja säärikutest meest — üks turske ja eakas, teine vibalik noormees. Lestmani isa ja puhkusel viibiv poeg käisid kalaõnne proovimas. Jalutan valendavast koolimajast möödu Salme küla kõrgeimasse punkti, endisaegsele kiigeplatsile, mis oli väljarännanute nooremale põlvele niisama armas kui muistne hiis. Aga praegu ma ei mõtle ununenud kiigelustile ega «Karu-aabitsale», millest siin kolmandas klassis emakeelt õppima hakatakse, ka mitte sellele, et seni pole Salmes kvalifitseeritud eesti keele õpetajat, vaid alla vaadates meenub üks lapsepõlveuni: pumpan kodutalu kaevust raudkülma vett, seal aga, kus Vinni lagedal väljal Peeter I ja Karl XII kunagi jõudu proovisid ja kuhu hiljem langevarjurid hüppasid, kõrguvad lumised mäed. Meie kodutalu nimi oli Kalmu, ja õnne oli seal vähe. Meil, põhjarannikul, polnud sedagi kuplistikku mis Haanjamaal. Aga nüüd tean ma jälle, mis on lumeigatsus. Isegi rannikul jääb kitsaks. Sellel päeval, kui lumised mäeharjad halva nähtavuse tõttu puuduvad Salme küla panorama, pole nagu nime ega otstarvet. Silitan koera, kes on kerest paksuks läinud nagu benediktlasest munk. Vein korrigeerib siis käekirja ning mõttelendu. Ja konnade meloodiline laul muudab mind öisel ajal Baabu nurgatoas rahutuks. Oh seda lõunamaa sigimishimulist kevadööd! Ja inimolendid teevad äri, kuigi lennujaamades lillekorve läbi ei lasta. Aga maailm, millest vaene intelligent aru ei saa, ei käi kriitika alla.

SEE, ET KAUKAASIA PEREEMA naerab varsakapju, ajab mu koledasti närvi. Olgu peale, et meie rikas keel on kitsi ilusate nimede poolest, pakkudes pigem kukevarbaid, hundinuie või kanapasalilli. Mind ei rahulda igihaljus — selles peitub ka igiväsimus. Eriti masendav on see kevadel. Igihaljad puud, ehkki hiiud, ei jõuaks nagu püstigi seista. Nad on ahasveerused looduspildis, ülemaalitud, üleküpsenud; nad meenutavad jõukaid suvitajaid, kel kukkur kangiga seljas, või polkovniku leske, kel on alati tunne, et tahaks midagi saada... Kui vaadata elupuud, näib, et sada aastat ei ole sadanud korralikku äikesevihma. Kõikidest puudest pakub elupuu kõige rohkem surma assotsiatsioone. Ja kui mõnele mehele kingitakse loorber, on selge, et ta on omadega läbi. Järsku leian end mõtlemas kaskedele, hiirekõrvus kaskedele ning tütarlapsele, kes meenutab kollast pähkliurba. Ma ei ole küll Visnapuu-taoline poeet, aga mõned asjad olen varsakapju ning kaskede hiirekõrvu kaitstes ometi selgeks saanud. Ja nende väärtusi juba segamini ei aja. Nagu ei sega Maarjamaa mulda ühegi teisega. Aga las ütleb Redik Soar (oli ta siis Jaan Oks või mitte): «Ei

ole teist mulda, mis oleks nii usaldustäratav, nagu meie tumehall, lõhnav muld. Õudne oli selle kõrval stepimaa tuhmumust muld, milles tundus midagi küpsematut ja toorest, millele pilku heita oli vastik tunne. Ja koguni näotu ja lõhnatu leidsin Musta mere kaldaäärse punase mulla. Seal alles tundsin, kui armas ja magus on kodumaa muld.» Ja ometi ripun silmadega lumistel mäekülgedel, ikka pean tunnistama ranniku ja mägede vastuolu, sest üks seab sammud suve poole, teises aga valitseb talv. Nii et kaksteist kuud võivad mitte ainult muinasjutus kõrvuti esineda, vaid selge ilmaga ka siin, pilgulatuses. Kõju saadan postkaardi Gega vetelanguga ning pajaan abhaasi külast, mille laviin minema viis. Ellu jäi ainult peremees, kes oli läinud parajasti keldrisse külalistele veini tooma. Teed on laviinide all ja varisenud, Punasele Lagedale pääseb üksnes helikopteriga. Hullutasin küll metsikuid taksojuhte, kuid keegi ei julgenud riskida. Üleval on «sajandi lumi». Anno 1976.

PSOU ALLES OOTAB KEVADIST TULVA. Istun Lesse-
lidzest tulles alati tema kaldal, et Nipernaadina-olemisest heameelt tunda. Moodsalt öeldes: eksisteerimisrõõmu. Sest keset konnade kevadlaulu võib ennast palja olemisega akumuleerida. Sadovaja tänaval ei kõla kahjuks enam Amalie Kirkmanni laul tšerkeskast nagu kümme aastat tagasi. Üksnes naaber laotab endiselt umbtänavale autopresendi kuivama. Ja taas tee ääres plataanid merisiilikutaoliste rippuvate vilikondadega, armeenlaste punasest tufist majad, küla oma aedade ja väljasurnud keskpäevaga. Poisikesed mängivad tubakasara seina ääres, püstitatakse kilealuseid. Kui meenutada lapsena rohitud pikki juurviljavagusid, tundub naljakas, kui mitu täiskasvanud meest kõplavad vorstijupikese-pikkust peenart või taimelava. Aga ei tohi unustada, et siin võetakse vähemalt kaks saaki, erasektoris oleks kilealune juba kurjast. Siinne rikkus on omamoodi niisama koormav kui setu hõbe. See, et Salme küla naised Viru tänavat armastavad ja seda oma lilledega kaunistavad, pole kellelegi uudiseks. Kuid kui mulle Salme bussipeatuses, ehitatava kontorihoone kõrval näidatakse ontlikku Tallinna noorsandi, kes tegelevatki üksnes lilleäri, olles midagi proovireisija ja vahemehe vahepealset, siis ei tahaks niisugusega isegi ühte bussi trügida. Aga loomulikult võtab tema möödasoitva takso. Ja kompromiss jääb ära.

HOMMIKUSÖÖGIKS ON PEREEMA MIRALDA Eestist toodud verivorst, millele kallame gruusia adžiigat. Puudub veel ainult ERF-i reklaamineeger. Siis sõidame Adlerisse.

Siin kuumad pirukad, seal tšehhi õlu, kolmandas kohas pepsi-koola ja šašlõkk. Hangin Punase Lageda jaoks pool tosinat kaheksamillimeetrist värvifilmi ning kõnnin korraks mere-randa. Tõeline tühirand. Aga hooajal ei leia siin isegi lamamiskohta! Mägedes on lumetuisud, kopteripileti saan alles märtsi lõpuks. Mõistagi jätkub tegevust ka rannikul: vaja Gruusia-poolel ära käia, Sulevisse jõuda, külastada Baabut, kes elab nüüd poja Jaani katuse all, küla ja rahvast filmida, veini juua... Ära ütlesin. Olgu see või kurjast, kuid vahel tahaksin kangesti, et mõni külapulm püsti aetaks, et keegi sõbramees veiniponniga mööda taresid käiks, hinge nagu vorstisoolika puhtaks kraabiks. Sergei Kilk, kunagine uljas traktorist, Troitski ja Mungalageda taga, metsa kokkuvedaja peadpöörilavates kohtades, on rannikul nüüd avarii läbiteinud autode hinnatud üleskloppija. Talle ei anta asu öösel ega päeval, pühapäeval ega äripäeval.

AHHUNI MÄGI paistab oma püramiidja torniga Salmesse nagu muistne kindlus. Perenaine toob mulle tuppa sületäie kollaseid nartsisse, peres tehakse öhtul sauna. Miralda Kilk ei käi enam alpi aasadel suvelaagris loomi talitamas, nüüd pole ka kasevihta kusagilt võtta. Peab läbi ajama eukalüptiga, mis on paras keskaegsetele enesepiitsutajatele. Mu eespool öeldud soov saab teoks, igaüks meist on lauas tamadaa, nõnda et Lestmani Jaan unustab maha hõvlipekugi, mille järele ta õieti tuli. See lohutab mind. Vaatad oma saatus just-kuul maalihet, ja tahad veel klaasi veini. Niisugune on maa-vein, mitte see mürk, mida meil koduveini varjunime all tehakse. Kuigi ma olen aidanud Lembit Võimel, väljarännanute uurijal, vähemalt pooled Salme küla majadest üle mõõta (olgu siis Toomassonidel, Tanvelidel, Sukstavidel, Tiismustel), kuigi on igas peres veinigi proovitud (see oli veel õndsas tudengiajal), pean sõbra äiapapa, Politor Kilgi oma kõige maitsvamaks. Ta hoiab odavad krutskid vaatidest eemal, ei tembi millegagi ega võta terviselt lõivu vasevitrioliga pritsides. Ja tuntud puutöömeistrina valmistab oma veinianumad ise. Lugesin just äsja Rudolf Weinholdi albumit «Vivat Bacchus. Eine Kulturgeschichte des Weines und des Weinbaus» ja seal toodud fotod ning keskaegsed gravüürid meenutasid kohe Politori veiniriistu. Mitte ainult tsinandali etikett keset teisi kuulsusi, mitte ainult Iosseliani film «Lehesadu», mida prantsuse ajakirjanikud vääriliselt hinnata oskasid. Avinurme kant pole mulle samuti võõras, olen ka ise paar aastat hõvlipekku käes hoidnud, seetõttu uurin alati ülima huviga uusi või veel pooleliolevaid surutõrse. Usun, et Politori omad

peaksid vastu mõnes kanjoni veekeeriseski, nagu see juhtus noorukist tündersepa tööga ühes unustamatus Balkani lühifilmis. Ka ümbruskonna grusiinid on jätnud igivana jalgadega trampimise, eelistades Politori lihtsat marjapurustit. Ometi pidi just see puidu vastupanu tundev mees pöökpuu rasket söest vingu jääma. Ja siin, poolelioleva 500-liitrise käärimitõrre juures, pühade veiniriistade man, oleksi vast mõistlik aeg maha võtta ning meenutada noid aegu, kus eestlane viinamarjast alles misjoniraamatutest luges. Ühesõnaga: kust see küla ja need inimesed alguse said? Sest muidu võib tulla piinlik olukord, nagu siis, kui üks muulasest uurija pakkus meie etnograafiamuuseumile tasuta lõngut Kaukaasia eestlastest.

Jätame sedakorda Maltsveti põrmu. Paide Reopalu surnuaeda puhkama. Püüdkem läbi ajada ilma prohvetiteta. Minge Salmes Johannes Tiismuse juurde, kes on helge peaga nagu Hundipalu Tiit kõrvenurgas ja kes varem tegi ka kaastööd eestikeelsetele ajalehtedele. Piklikus, mustade kaantega «Salme küla perekonnaraamatus», mille autor teadmata, on väljarändamise ja kooliolude kohta nii mõndagi üleval. Perekonnaraamatut alustati juba emamaal. 1883. aastal laskis Kuusalu kihelkonnas Kolga krahv Stenbock maamõõtjal Buschmanil oma maad kruntidesse jagada. Selle tagajärjel tõusis rent poole võrra. Ka kalapüügile pandi rent peale, jahipidamine, loomade vaba karjatamine ja puude saagimine mõisa metsast keelati ära. See saigi väljarändamise ajendiks. Samal ajal ilmus «Eesti Postimehes» kirjutis kellegi Redsoldi sulest, kes kiitis Musta mere rannikut. See kirjatükk loeti Aru külas Kolga vallas jõuluajal ette ja samas pandi väljarändamisele alus. Eestvedajateks olid Johannes Kratsow, Madis Tsepräagin, Johan Lindvest, Hindrek Silbepant, Gustav Einstruk. 6. jaanuaril 1884. aastal oli esimene koosolek, 2. veebruaril üldkoosolek. Maakuulajaks saadeti Johan Lindvest kuuekümne kahe perekonna volikirjaga, igalt meeshingelt üks rubla reisikuludeks. Juba märtsis jõudis Lindvest tagasi dokumentidega, milles Musta mere rannavalitsus lubas praeguse Salme ja Sulevi (Sulevo) all oleva maa neile perekondadele ümberasumiseks. Tsaarivalitsus tõotas mitmesuguseid hüvitusi: sõidu eest veerand hinnast, esimese maja puhul nelikümmend rubla pere peale jne. Tegelikult aga võtsid asunikud kõik raskused enda kanda. Valitsus püüdis mägilaste meeltesse rahulike põlluharijate kaudu kiilu lüüa. Suve

jooksul likvideeriti majapidamised ja müüdi varandus. Riie, nahk ja tööriistad võeti kaasa. Eestimaa kubernerilt saadi väljarändamiskirjad, anti koguni erirong. Sõitu alustati 1. novembril, «mis ka õnnelikult korda läks».

Alati, kui ma seda kirjutist loen, kerkib mulle silme ette Torfi Torfasoni, Laxnessi loodud unustamatu maaproletaarlase ja väljarändaja kuju novellis «Uus-Island»: «Tee viib Vana-Islandist Uus-Islandi. See on inimese tee vanast elust uude ellu, lootuses, et uus on vanast parem. Nii müüs Torfi Torfason oma lambad, oma lehmad ja oma hobuse ära, jättis oma koha maha ja sõitis Ameerikasse — sinna, kus kasvavad rosinad ning palju parem tulevik ootab meid ja meie lapsi. Ja ta võttis oma uttedel viimast korda sarvist kinni, viis nad mehe juurde, kes oli pakkunud kõige rohkem, ja ütles: «See on nüüd mu Kuldripse, kes Järsumäel iga kord oma kaks talle toob. Ja mis sa ütled mu Värtna villa kohta? Kas ta pole priske lammas, see mu Värten?» Ja nõnda müüs ta nad üksteise järel ära ning hoidis ise neil sarvist kinni. Ja viimast korda pigistas ta oma mõhnaste kätega nende sarvi.»

Meie väljarändajad jõudsid Adleri 1884. aasta 19. novembri öösel. Külamehed olid oma varanduse ja peredega rongilt maha tulles nagu peata kanad, sest väljavalitud maatuukk oli üle kümne versta kaugusel ligipääsmatute jõgede ja padrikute taga. Ringkonnaülem viis nad kroonu paatidega Vesjoloovo alla, kus praegu võib pagarikojast saada otse ahjuseinalt kukkunud tulikuuma lavašši. Kohalike elanike härjarakendid käsutati randa ja eestlased veeti määratud paika. Detsembris aga kuulsid Johan Heilman ja Jüri Ludvik Kolgast ning Mart Olev Vohnja vallast kohalikult elanikult Afanassilt, et umbes kümme versta Salmest üleval pool mägedes on ilusad kohad asumiseks. Et Salme maad neile hästi ei meeldinud, siis mindi Afanassiga neid vaatama. Mindi puhte ajal. Hommikul jõuti Troitskisse, kus hiljem olid Juhkumi, Noorbergi ja Marani kohad. Seal olid toredad viljapuumetsad, ka lagedat rohumaad. Noorbergi krundi kohalt mindi edasi üle tulevase Tinnardi krundi, kuni õhtuks jõuti Heilmani kohta Kastani mäe harjale. Seal laskuti juba praegusesse Sulevisse. Org hakkas meestele meeldima. Johan Heilman, Jüri Ludvik ja Mart Olev asusid 1885. aastal jäädavalt Sulevisse. Ja peab ütlema, et neil ja nende lastel läks siiski paremini kui Torfi Torfasonil, kelle kirjanik jätab Uus-Islandis purupaljana jääkoorikule nutma.

OTSEKUI TORFI TORFASONI MÄLESTUSEKS on mul karm islandi lamba villast kampsun seljas, kui varakevadisel päeval üles Sulevisse lähen. Puud ei ole veel lehtes, küll aga haljendavad lopsakast luuderohust. Kahjuks olen unustanud kunagise otseraja ja pean kõik teekäänakud kaasa mängima. Orgu avanev vaade tasub vaeva. Esimese karjavärava juurde on tee alla siginenud paar punasest tellisest armeenlaste (väljarännanute muganduses ärmenite) maja. Elamud on küll põlised, kuid kodukorrastuses annab tunda ilmne lohakus. Sead on kevadiselt kõhnad nagu viljakärbised. Üldse hukkus sel lumerikkal talvel mägedes palju kariloomi. Sulevi bussipeatuse juures nosib eesel lumerooside vahel. Eesel nagu eesel ikka: kui teda laste jaoks filmida kavatsen, keerab ta mulle kaamera surinat trotsides taguotsa. Tee lookleb mäe-veerul edasi, org lahktaludega jääb paremale. Aedades õitsevad kollased kokapõõsad, kolhoosi mesila teeveerel on juba pilgel suminat. Tubakasarad seisavad kevaditi kõletühjad, unustatud on ka klubihoone lähedal vana sepikoda, kus väljarändajad saksa ajakirjade järgi meisterdasid esimesed pööratavad adrad, tõstes mäenõlvadel tööviljakuse kahekordseks ja pakkudes kohalikele uudistamist. Orgu siugleval teel mõtlen lugudele, kuidas väljarännanute külad oma nimed said — need on peaaegu samasugused kui muinasjutud sellest, kuidas loomad sabad said. Igatahes «Salme» nime olevat pannud endine kipper Jüri Ponomar «Kalevipoja» ainetel. Sinnapoole kisub ka teine lugu: Mart Olev olla uude asupaika tulles naljatamisi lausunud: «Minu nimi on Olev, olgu siis küla nimi Sulev!»

SULEVI KÜLA KUULUB praegu nagu Salmegi «Družba» kolhoosi, mis asutati aastal 1929. Kolhoosi ajaloos on kindlasti kõige eredamaks isiksuseks kauaaegne eestlasest esimees Hans Severin, kes veetis oma viimased, haiglased vanaduspäevad Gagras. Ta oli pärit Viljandimaalt, Vastemõisast; suri hiljuti, 1977. aasta aprillis Moskvas poja perekonnas. Palju-rahvuselise majandi juhtimine süveneva isikukultuse ajal oli äärmiselt raske ülesanne. Severinile mõeldes kerkib mul alati silme ette M. Uljanovi kehastatud esimees Trubnikovi kuju. Kolhoosi juhatusel liikme A. Plaado andmeil (1. jaanuar 1969) oli ühismajandis 683 peret, neist eesti peresid 282, gruusia peresid 184, armeenia peresid 182, teistest rahvustest peresid 35. Kolhoosis on viinamarjade, ploomide, tubaka ja tsitrusviljade kasvatamise kõrval arenenud ka mesindus (kauaaegseks mesinikuks oli Koidula Lestman) ning mägikarjamaadel loomakasvatus ja kohaliku juustu, sulguni tootmine. Mägi-

karjamaadel valmistatud naturaaluust on Musta mere suvitusrajoonis kõrges hinnas. Kultuurisidemetest niipalju, et 1959. aasta juubeli ajal tegi Valdo Pant «Družbast» reportaaži, Ants Viidalepp käis maalimas.

TEE ALT VOOLAB ALLIKAS. Janu kustutades meenutan, et omal ajal kasutasid Sulevi pered mäe seest väljavoolavaid veesooni. Need piirati kividega või ehitati salved peale. Ühiskaevu ei rajatudki. Kui allikas jäi majast kaugemale, juhiti vesi puust renni mööda toa juurde. Sulevile kuulub mu sümpaatiat mitte ainult nägusa oru pärast, vaid seal on säilinud ka killuke vanast rahvuslikust kultuurilembusest, samuti sellega kaasnev elav huvi emakeelse kirjanduse vastu. Sulevlased ise arvavad, et neid pole äritegemine ja pika rubla tagaajamine veel üdini rikkunud nagu naabreid, kes on otseselt üleliidulise tähtsusega suvitusrajooni ahvatluste ning mõjude meelevallas. Salmes viivad sotsioloogid läbi pikaajalisi uurimisi perede sissetulekute ja väljaminekute kohta.

SULEVI KÜLA TEKKIS üksikute hajali saarekestena viiekuue kilomeetri pikkusel ja viiesaja-tuhande meetri laiusel orupõhjal. Kujunes neli peamist asustuskollet: Lepalageda, Tammelageda, Sulevi ja Troitski. Kunagiste ülaosadena figureerivad veel Pähklilageda ja Mungalageda. Sulevi minevikust on säilinud W. Ludviku käsikirjaline «Sulevi ajalugu» (1925), mille ärakiri on praegu tema poja A. Ludviku käes. Praeguseks on küla pikimõõtmed muidugi vähenenud. Buss sõidab läbi karjavärvate küla lõppu, kus ta Angelstokkide pere kohal tagasi pöörab. Raske, alles hiljuti sulanud lumi on vajutanud rahvamaja ümbritsevad küpressid looka, sasinud neid nagu van Goghi närviline pintsel. Hoone ehtasid talumehed ühisel nõul ja jõul. Nurgakivi panek oli 20. augustil 1924. aastal, avati maja kolm aastat hiljem oktoobripidustuste ajal. Kahjuks on rahvamaja ukсед lukus. Koolimaja juures vutti mängivatelt poistelt saan teada, et juhataja asendab kaupluses müüjat. Äsja sõitis leivaauto mööda, meeldiva naeratusega palutakse mind pisut oodata. Soe leib tuuakse otse rannikult ja rahvas peab selle kätte saama. Igast aiaaugust, mööda otseradu sibab perememmesid kottidega poe poole, mis asub uue koolimaja alumisel korrusel. Vahepeal peavad mitmest rahvusest poisid mu kaamera ees vihase jalgpallimatši. Kumb on Kiievi «Dünamo», kumb «Borussia»? Või on see hoopiski «Esimene pääsuke», kuulus jalgpallimeeskond Gruusia lähimast minevikust? Tüdinen aga peagi Agu Sihvkade ja Datšo-leiutajate ülepakutud mängumaneerist, mind hakkab võluma vana koolitäre majasteetlik vaikus teispoole väljakut.

L-tähe kujuline hoone, mis nüüd on laoruum, tukub sügavas rahu, tema kõveruses kasvab hiigelsuur elupuu. Esimene kool Sulevis avati aastal 1900 Johan Heilmani talu ruumes. Nüüd hüljatud hoone valmis juba järgmisel aastal. Ligikaudu aastail 1902—1911 oli Sulevis õpetajaks energiline Mart Pöder, kes oli lõpetanud Valga Õpetajate Seminari. Ta asutas näiteringi ja keelpillikvarteti (1902), raamatukogu (1908) ja puhkpilliorkestri (1910), mille pillid telliti D. O. Wirkhausi vahendusel Berliinist.

SEDAEGA, KUI MA VANA KOOLITARE JUURES MÕTISKLEN, tulebki klubijuhataja Maimu Malv. Astume lävelt otse raamatukokku, mis üllatab ruumikitsikuse, aga ka teoste arvu ning eelkõige uudiskirjandusega. Nurgas seisab korv idumuksudes kartulitega, mis perenaisel veel täna vaja maha panna. Seinalt vaatab vastu maal Viktor Kingissepast, keda võib Lermontoviga hõlpsasti segi ajada. Riiulil on Koituda kipsbüst. Noor ja agar klubijuhataja on usinasti uudiskirjandust tellinud (leian siit koguni Saluri ja iseenda), mitte nõnda nagu Salmes, kus samal ametipostil olev Marina Nikolajevna, tõsi küll, teenekas, kuid paraku vananev, ei ole enam kümne viimase aasta jooksul ühtegi eestikeelset raamatut hankinud. Samal ajal on meie kirjandust tõlgitud nii vene kui ka võõrkeeltesse rohkem kui kunagi varem, selle vastu püsib elav huvi. Raamatunälg rahuldatakse Salmes põhiliselt sugulaste-suvitajate kaudu. Mäletan kultuuritöös muidki, lausa anekdootlikke lugusid. Näiteks armastas tädi Marjuška just siis peole lõpu teha, kui ta tütar pingile jäi. Nõnda tuli leidlikel külapoistel, aga ka tudengitest suvitajatel külakord sisse seada... Seda meeldivam on üleval Sulevis keset uksest paistvat valgusjuga seista ja silmadel üle riiulite käia lasta. Maimu Malvil on parajasti käsil plakatsulgedega kinokuulutuse maalimine. Sulevi on siinkandis vist ka viimane paik, kus oma rahvuslikku näitemängu tehakse. Naistepäeval olla mängitud «Vigaseid pruute», maipühadeks tahetakse lauldama tuua Tammsaare «Kõrboja peremes». Viimase õnnestumises kipub ka usin perenaine ise kahtlema, kuid julge pealehakkamine on pool võitu. Ja pealehakkamist näikse olevat: dramatiseeringki on tema kirjutatud. Kuigi põhimure on seotud rahvamaja remondi küsimustega (talumehed jõudsid omal ajal ehitada, nüüd ei jõuta remontida); kuigi kõigil Sulevi peredel ei ole sõiduautot, et alla keskuse klubisse peole minna, kuigi publik on vahel distsiplineerimatu, purjus, lõhub alg-aastatest säilinud mööblit, ja kuigi ekraan on mustem kui keisri pilt «Karika» kõrtsis, tunnen klubijuhatajale «Hellase

körbe» kinkides ometi mingit sügavat hingerahu. Küllap ühineb selles naises Tammsaare filosoofia noore ema elujaatusega, kes veel täna plakati valmis teeb ning idumuksudes kartulidki maha paneb.

BUSSIPEATUSES seistes vaatan läbi hõreda uduliniku Mungalageda koosi. Kunagi asus mägedes Troitski mungaklooster, kuid isegi jumalakartlik tsaarivalitsus oli sunnitud selle asutuse sulgema — halva kuulsuse pärast. Keldritest olla leitud naiste ja vastsündinud laste skelette. Praegu muidugi käivad julgemat verd noorukid sõnajalgadesse mattunud metsikus paigas varandust otsimas. Minu mõte aga kandub süngelt Mungalagedalt üles, läbi pöögi- ja pihtametsade alpi aasale, kus me magasime karja juures justkui indiaanlaste Pikas Majas. Pihtalaastudest onni valgustas konservikarbist meisterdatud tattnina. Lauakesel olid vanad ajakirjad, kulu- nud nagu juuksuri ootesaalis. Toitu keedeti saras lõkkel, raud- ahi pika söögilaua kõrval oli lavaši küpsetamiseks. Naridel olid sadulad ja sadulavildid, pöögipakkudel lõmitasid raskelt kotid maisi- ja nisujahuga, seinal rippus puust sari. Mehed lõkke ümber koorisid küünega küüslauku — oli loota värsket adžiigat. Katlas keedeti suitsulõhnalist piima (siin ei ole soovitatav värskelt juua) ja mamalöögat. Karjused on mor- nid, sest öösel hulguvad karud ula. Lõkke ääres räägitakse kõigest. Näiteks puhkeb ühel öhtul diskussioon mägedest lei- tud kivi üle, milles on kivistunud merikarp. Kui vana? Kui- das sattus siia? On ju Kaukaasia mäed Uuralitega võrreldes väga noored. Teooriaid pakutakse lüpsinaiste poolt küllaga: üks uputab Kaukaasiat nagu Atlantist, teine ajab maakoore vulkaaniga lõhki ning peletab mere sinna, kus ta praegu on. Mehed räägivad baskide ja grusiinlaste sarnasusest. Tuul aga võdistab tattnina ja loomad nahistavad ning sügavad end vastu õhukest pilbasseina. Seisan läve ees kottpimedas, adu- des mäeahelike piirjooni. Homme tõuseme Ah-Agile (Hõbe- mäele). See vaev pole muidugi kõrvutatav mehe omaga, kes läks mootorrattaga Elbruse tippu. Kaasa antakse meile ühe- raudne püss kolme padruniga, millest üks on kuuliga. Mägedes paneb inimene nagu pilvedegagi üksi olles fantaasialennu tööle. Karjused on avastanud, et siinised ahelikud joonistavad Magava Vägilase silueti. Ja tõepoolest, kui oled seda korra märganud, ei saa enam kujutlusest lahti. Kunagi võitles siin Šamil, siinsetes kurudes peeti kinni fašistid . . . Nende jalg ei jõudnud iial Salme ja Sulevi tänavale. Mägedes tähendab kii- rustamine surma, körbes elu. Kuid Hõbemäele tõusu kõrval jääb kõige rohkem meelde juustumeister, mingreel Zahhar

Kobaliija. Teda austasid tookord alpi aasal kõik peale ta enda lehma, kes ei tahtnud piima kätte anda. Ja ka Hõbemäe vallutamist tähistasime laskudega juustumeistri igivanast vintpüstist. Tähistel õhtutel, kui sõbra naine mägede seadusi rikkudes sõbra juurde meesteonni pugese, sai Zahhari meiereis õppida sulguni valmistamist, mida tehakse vasika- või karumao laabil. Soojas juustuvees kaenaldeni sobramine käib rängalt südamele, ja nüüd, kui üleval on uus juustumeister, kelle nime ma ei tea, meenub mulle ikka ümara Zahhari naer, kui mitmest rahvusest naised sülti keetes igauks oma kombe järgi toimisid. See sült ei kallerdunud iial, vii pajaga või liustikule: Hiljem tunnistati õhtusöögilauas, et sült olgu ikkagi eestlaste monopol, lavaši ja mamalõoga külakord jäägu «mustadele». Meessoost gurmaane on seal palju rohkem kui meil, räime ja musta leiva peal. Juustuveed aga pärivad sead ja kiidavad takka. Valminud sulgun laotakse kottides väikeste mägi-hobuste selga ja viiakse alla metsavööndisse, kust läheb juba autotee. Suvelaagri asukohta kutsuvad «Družba» kolhoosi eestlased venekeelset mäekuru mugandades lihtsalt Pirevaliks.

SEDAAEGA ON BUSS ANGELSTOKKIDE KOHAL otsa ringi pööranud ja ma võin Salmesse tagasi sõita. Bussipörandal on peaaegu randmejämedused bambuselatid. Bambus on üldse siinmail tulus kultuur, isegi tulusam kui loorber. Ei leidu vist peret, kel poleks kaugemal aiasopis oma bambuse-salu. Allpool tuleb peale armeenia naine, kes leinab oma meest. Mehe pilt ömmeldud tumelilla mantli reväärile. See on silmale väga harjumatu, eriti kui veel kujutleda, et ta liigub sellega tolmustel tänavatel, poodides, tingib turul... Peagi on foto lootusetult must ja narmendav. Taolisest leinast on põhjamaalasel raske aru saada.

USSITIIGI JUURES MÖÖDUN võrkaia taha peidetud soome tüüpi tühjast suvilakompleksist, mis kuulub Eestimaa ühele jõukamale ja merkantiilsemale ühismajandile Rakvere rajoonis — «Energiale». Majandid löid omavahel sõprusside-med, «Energia» rahval on lõunas mootorpaat ja furgoonauto puhkajate veoks mere äärde või ekskursioonile. Ka televisioon oli sisseõnnistamispeol «linnukest» kirja saamas. Mina aga olen osa oma lapsepõlvest praeguse «Energia» mail veetnud, käin nüüdki seal ega saa öelda, et kodus kõik korras oleks. Ärivaime on nii mõnedki asjad kõrvale tõrjunud, karjalaudad upuvad porri ja sõnnikusse, teed tahaksid asfalteerida. Majand aga ehitas Lasila mõisa keldritesse türgi ja draakoni baarid, mis on nii kallid, et nendega pole lihtsurelikel midagi peale

hakata. Inimeste eest hoolitsemine peaks algama oma kodust. Ja vist üheski rajooni majandis pole nii palju juhuslikku, lausa kriminaalset elementi kui siin. «Energia» võtab kõik vastu nagu Mauruse «körralik» kool. Kassiarujaskadest ma pigem ei räägigi. Aga kas ei ole parem olla kodus vaene kuningas kui külas miljonär? Seepärast loodan, et majandid õpivad teineteise parematest, mitte halbade külgedest. Kui ka juhtkond muutub hedonistlikuks, on ja jääb rahvas alati tubliks. See on elu aksioom.

ÕHTUL TULEB HELMI LESTMAN, Baabu mini. Selle daami juures on unistused muutunud reaalsuseks: temas on kõike, juba pisut raidkunsti meenutavat täidlust, mõnusat üleolekut ajast ja ruumist ja ikka, kõige kiuste, on ta oma küla asjalik naine, kes põrutab otse välja, et ka minul, kirjanikul, on vaja teada, mis on lilleäri, krimpleen jne. Jõulise blondi daamina võtab ta tšatšat, kuid ei unusta seejuures tuhandet jooksvat piasija. Praegu on ta Salme küla 8-kl. kooli eesti keele õpetaja, tunnistab isegi, et paremat ei ole. Enne oli ta müüja. Peale selle töötab Helmi Lestman kooli puhvetis ning on direktori sekretär. Ja kolme lapse ema. Mees töötab saekaatriis. Vaatan seda parimas eas krimpleenkostüümis naist, koolipreili pitsidega ja laia abielusõrmusega, vaatan ta vesinikblondi soengut, kuigi ta on loomulikult blond, mäletan teda kalameeste päeva peolt, ja mõtlen, mis ta võiks olla mõnes teises keskkonnas, selline taltsutamatu elujõuga naine? Ühel külaskäigul küsisin, kas ma võiksin emakeele tundi tulla, kuid Helmi teeb neil puhkudel sardoonilise liigutuse: parem jätku ma ennast sellest lõbust ilma! Ta tunnistab, kui raske on uutest sõnadest aru saada. Jah, õige ta on, eesti keel ei ole muutumatu nagu raidkiri, ta pole veel surnud, seega ka mitte klassikaline ja akadeemiline. Õrritan teda veel *kiiliku* ja *ristmikuga*. Lestmanide peres räägitakse muidu — eesotsas Baabuga — nii toredat ja armsat maakeelt, aga kooli kirjakeelele oleks nagu peoga liiva vahele visatud. Ja ega nad pea paljuks lootust, et ehk siiski mõni filoloogidest noorpaar tuleb siia mesinädalate või suvitamise asemel päriks. Nad kirjutaksid oma nime kuldtähtedega kultuuriajalukku, vabastaksid Helmi Lestmani keeleõpetamisorjusest. Seni on Salme ja Sulevi (vist ka Estonka) külad ainukesed, kus väljaspool koduvabariiki õpetatakse emakeelt kui lisainet: III kl. 8 tundi, IV kl. 4 tundi, V kl. 10 tundi, VI kl. 8 tundi, VII kl. 15 tundi, VIII kl. 10 tundi. Emakeeleõpetus taastati vanemate soovil 1957. aastal. Praeguste programmide koostamisele aitas kaasa E. Väari. See oli alles mõni aasta tagasi, kui Võimede

pisitütar Aini haaras ehmunult vanaema Miralda seelikusabast: «Neegrilapsed tulid meie õue!» Olid küll peaaegu alasti, aga ei olnud neegrilapsed ühti, olid hoopiski armeeni tüdruk ja poiss. Tüdrukust sai Ainile suvedeks mänguseltsiline. Aini saatis talle meie aabitsa ja lasteraamatuid. Ja nüüd õpib tumedasilmne Anžela eesti keele rühmas. Aga minu väikese teejuhi Sergei Kilgi tütre Sveta kõnepruuk on küll kohutav: «Jeesus Maria, meil oli terve ferma kassid!»

Jaan Silberkant läks ise Eesti, müüs koha Madis Tsernäginale. Madis vahetas oma õue külale kooli õueks, läks rannakülla. Aastal 1885 Mai Kunzo. Tuli õpetaja Karl Treifelt Salme külla, pidas teenistust, laulatas, leeris, seadis külasse kiriku vanemad Jüri Ponomar ja Johannes Kratsov, Jüri Süberg. Jüri Ponomar oli tubli lugeja ja määrati köstri kohusetäitjaks, lubati küla poolt palka, maisi jne. Siis tuli Gustav Heindrich Mamberg aastaks koolmeistriks ja hakkas kooli pidama Johannes Kratsovi vanas toas. 1. oktoobrist 1891. aastal kooli ja köstri kohuseid täitma, palka anti aastas sada viiskümmend rubla ja köstri maad väljal ja õue koolimaja juurde tarvitada, läks Suhuumi kooliõpetajaks. Küla koosolek valis Johannes Tiismuse köstri kohuseid täitma (4. oktoobrist 1892 — 1. oktoobrini 1893). Siis tuli Jüri Lossmann, hakkas köstri ja koolimaja ametisse 1. oktoobrist 1893. aastal — 1897. aastani. Tema järel valis küla köstriks Jakop Meilbaumi ja õpetajaks vene preili(?), kelle saatis inspektor. Et vene preili ei sobinud, siis kutsuti uus, Tõnis Kamma (1898. a. sügisel). Abiellus kohapeal Aino Mihkelsoniga, 4 last Konstantin (1900), Lydia (1901), Boriss (1907) ... Aastal 1908 kutsuti Kamma Novorossiiskisse 6-kl. kooli juhatajaks. Järgmine Hans Jänes (1908—1912). Tema ajaks Aleksander Kivi köstri abiks. Jänes läks Eestisse koolijuhatajaks. Siis Järvel (1913—1914), sõitis Eestisse. Tema järel Jaan Reimann (1914—1919), siis Jüri Richberg (1919—1921). Tõnis Kamma teist korda tagasi, võttis õpetaja ja köstri ameti. Hans Jänes teist korda 1922. aastal tagasi, hakkas Salmes tööle. 1923. aastal keelati õpetajal köstri amet ära. Köstri kohuseid täitis J. Tiismus. Kamma suri 1929. aastal («Salme küla perekonna-raamat»).

SEE KOOLMEISTRITE JA KÖSTRITE DÜNASTIA sai õige pikk ja kiiresti vahelduv, sarnanedes pigem mõne paleekriisi loeteluga. Meelde jäi ainult Tõnis Kamma ja üht kõrva pidi ka Hans Jänes, keda võiks ehk Sulevis samal ajal koolmeistriks olnud Mart Põdra kõrvale panna.

ÕIGE GRUUSIA ALGAB GAGRA TURULT. Aitan Pavel Nugist, pensionäri Sulevist. Seisan esmakordselt elus — kui lapsepõlvemängud välja arvata — müügilaua taga ja kohe kõige ehtsamal turul. Paistan vist üpris veider oma kuivatatud pirnidega, kui kõrval müüakse elavalt žestikuleerides pähkleid, merikarpe, adžiigat, kinzat, sulguni, kanaari linde. Kui nüüd mõni kolleeg mind näeks! Aga nad ei tunne ju mind nagunii, kas näksin siis kuivatatud pirne või purustan kaaluvihiga pähkleid (riigipitsatit ju käepärast pole!) või maiustan prantslaste kombel kastanitega. Pole vähem naljakas, et kirjanikke viiakse karjafarmidesse ekskursioonile, eriti siis, kui mõni on maateemalise romaaniga maha saanud! Nugise Pavel annab tagasi tulles ühele asjatundlikule ostjale oma aadressi, et see saaks tulla tema ploomisuitsutusahjuga tutvuma. Tõepoolest, Sulevi ploomisuitsutusahjud ehk ploomisuslad vääriskid omaette etnograafilist uurimust. Aga või siis kõike jõuab. Või nagu küsis keegi Lähis-Idas elav emigrant, kes pidas mind Siberi-kirjutise pärast «härra etnograafiks», miks ei ole monograafiat Emajõe lotjadest . . . Ja ep ole Sulevi külas sügisel midagi meeldivamat, kui üks suitsutusahju raamidest välja tõmmata, omaenda suhkrus kokkukleepunud ploomide üle kummarduda ning nende lõhna haista! Turupäev on siin all mere ääres kirev ja temporikas, mägedele pilku heita jääb vähe võimalust. Seal aga hakkab taas murettekitavalt pilvitama. Proovin ära gruusia köögi — tellin oskamatult ja intuitiivselt. Hartšoo gruusia moodi on muidugi nagu tulevesi, kuid mõjub üllataval kombel paremini kui kodune oasupp. Siinne roogade teravus ei paistagi liiga tegevat nii kui mõtte-tult soolased ning rasvased toidud. Uskumatult suur valge leiva kuhil, mis kaasa antakse, kulub otsekuu iseenesest roogade juurde ära. Leib on kohev nagu käs.

GAGRA VAKSALIST SAAB uut teed pidi lennujaama transiitbussiga otse Salme teevarule. Nii nagu mind üllatas Vana-Gagra pargis kanajalgadel majake, milles oli gaasipliit, võtab juht minu hämmelduseks sealt, kus minu arust peaks autobussil olema signaal, tagasiandmiseks täpse peenraha! Ka seekord ei õnnestu mul päevast jalgsimatkanormi täita, sest juba mõnesaja sammu järel võtab Helmi Lestman mu peale. Külas, kus on oma 170 sõiduautoot, pole mõtet selgeks teha, et

sa ihkad jala käia. Mäletan, et sõja eelõhtul tellisid mitmed kolhoosnikud endale tööpäevadega teenitud raha eest Moskva mootorrattad. Need luksusriistad olid Jaan Tanvelil, Artur Kivil, Jakob Kevvail ja Jaan Tiismusel. Kuid praegu kihutab mööda asfalti punane «Žiguli», roolis jutukas blond perenaine. Mäletan teda veel 1948. aastal trükitud T. Tombergi raamatust «Eesti kolhoos Musta mere ääres», kus väike tüdruk istub isa kõrval, nukk süles. Perenaine vahetab tubakasara juures lahknevale teele jõudes käiku. Käigukangi ilunupus on kunstvaiku tardunud punane ämblik. Ka õhk on mägede kohal seisma jäänud. Homme võib vihma tulla.

POLITOR NÄITAB, kuidas viinamarja- ja ploomiviina kangust mõõta. Tšatšaklaas tuleb katta peoga ja lüüa vastu põlve. Kui serva ümber tekib üks mullikee, on viin viina kraadis, kui kaks või rohkem, on kraadegi enam. Tegevusetuses püüan kinni Ankara raadiojaama: pool tundi ameerika džassi, teine pool türgi rahvuslikku muusikat. Kümme aastat tagasi, augustikuus, kui keerasin sellesama pilli nuppe, Ankara leinas. Ajalehed ilmusid mustades raamidest, kinod ning kabareed olid suletud. Ida-Anatoolias toimus suurim maavärin viimase kahekümne kolme aasta jooksul. Surnuid ja haavatuid 12 000 . . . Politor ravib tiseritööst kangeks jäänud selga kihkaga, mina naudin kuulsat Abhaasia tubakat, mille põllud ootavad siinsamas mäe all uut kevadet . . .

Kui noor Jaan Lossmann tõi linnast Lenini brošüüri «Koooperatsioonist» ja asutas siin esimese ühismajandi nimega «Salme», eestlased veel tubakat ei kasvatanud. Talupoja põldudel olid mais, kartul ja kapsas, aedades õunad, ploomid, virsikud. Ka viinamarjaga tegeldi esiotsa veel vähe. Oli juhu-seid, kus väljarännanute naised osutusid kangemaks pooleks ning keelasid ühiselt terves külas veinimajanduse ära. Mis siis veel tubakast, sellest vanakurja külvatud salakaubast rääkida! 1935. aastal astus kolhoosi armeenlane Arakel Šahlomdžan, kelle vanaisa ja isa olid olnud uute naabrite jalule-tõusu, aga ka konservatismi tunnistajateks. Arakel tegi otse-maid juhatusetele ettepaneku, et hakkab poolteise hektariga pihta, õpetades samal ajal koos oma perekonnaga eestlased tubakat kasvatama. Seega oli Salmes sõrm kuradile antud. Kogu läinud, hakkas ta kohe tubakaistikutele kaste valmistama ja neid mullaga täitma. Kevadest peale oli Arakeli perel kaks püsivat abilist — nii veider kui see ka pole, mõlemad eestlannad — Amalie Schneider ja Aliise Arman. Õpiti

kolmekordset rohimist ja latvade õigeaegset äralõikamist, et tubakas ei kasvaks õitesse, vaid annaks eelkõige tiheda lehetsiku. Naised on küll nõelakuningad, aga tubakalehti nõeluti sel sügisel esimest korda elus. Nööri otsa aetud rohelised lehed tõmmati raamidele. Kolhiida tuline päike muutis nad aromaatseks ning kullakarvaliseks. Pakkimine ja sorteerimine oli veel omaette kunst. Plaanitud seitsme tsentneri asemel saadi juba esimesel aastal kaheksateist tsentnerit. Algas tubakakultuuri intensiivne laiendamine. Arakel Šahlomdžan nimetati vanemaks tubakakasvatajaks. Kui 1940. aastal sai seltsimees Stalini nimeline eestlaste kolhoos Musta mere ääres miljonäriks, mängis majandi jõukuses mustade ploomide, agronoom Vambola Jänese rajatud tsitrusviljade kasvatuse ja vana karjuse Teimuraz Aronia mägedesse viidud karja kõrval juba suurt osa tubakakasvatus. Tänapäeval on kõrgesordilise aromaatse tubaka kuulsus ulatunud niisama kaugele kui legendaarsel kuldvillakul.

30. MÄRTS. MÄGEDES ON UDU, helikopter ei lenda ka täna. Kuigi teel Punasele Lagedale olevat juba mingisugune läbipääs loodud, lubatakse sõita ainult ametisõidukitel, neilgi tungiva vajaduse korral. Politor ja Miralda korjavad minu naastes parajasti kannikesi ja arutavad neid kimpu sidudes, et küllap ma olen juba Punasel Lagedal. Ebaõnnestunud reispäeva krooniks saab aga vidusetunnil lõbus seik ühes külaperes. Poiss tuleb linnast kutsekoolist, kus tal ilmselt õppimisega asjad sassis. Ema lubab tutvuste ja rahadega kõik joonde ajada, ähvardab koguni uue ja «korralikuma» kooliga, kuid siis võtab onu, endine korpusemees, jämeda otsa enda kätte, nii et isalgi tuleb vaikselt laua otsas nohiseda ja minul tahab pähkkel kurku minna. Küllap on see Kaukaasia rahvastelt ülevõetud komme ja õigus. Ja oleks kena, kui meiegi onud vahetevahel oma õigustes esineksid: jääks ehk mõnigi kõverik kasvamata. Õeldi ju vanasti, et Jürisid ja Marisid ja kõveraid puid pidi ilmas kõige rohkem olema. Meie aega nad aga hästi ei sobi. Loodan, et meil väljaantavad vaderitunnistused, kus seisab must valgel: «Töötame olla vanematele abiks Sinu kasvatamisel, Sulle aga headeks sõpradeks ja nõuandjateks», pole niisama tühi kometimäng. Onu silmal on distantsi ja sõnal autoriteeti. Nõnda oli see juba loodusrahvaste juures.

TÄNA ON MÄED selged nagu prillikivid, sõitasoovijaid lubatakse lisareisidega ka Punasele Lagedale lennutada. Meid saadab kopterite stardiplatsile dispetšeri mõnuküllane naeratus, naeratus, mis meid ühtviisi terve nädala oli ärritanud

ja võitnud. «Aeroflotiga» on ikka nõnda, et ehkki igal sammul raiutakse sulle elementaarseid õpetussõnu pähe, eksime me nende vastu ikka. Lõbustan ennast kommi imedes looga vanast daamist, kes käskinud kopteris kurjalt: «Lülitage silmapilk see suur ventilaator seal üleval välja, ma ei kannata tuuletõmbust!» Pilt, mis lumisest Kaukasusest kopteri pardalt avaneb, ületab senistest suurejoonelisima — vaate taigale. Nii kaugele kui silm ulatub, lumest kiirgav mäestik. Rannikul lendame kilomeetri kõrgusel, hiljem sukeldume otse ahelike vahele, mis avanevad justkui seesami-võlusõnul, otsime üles kurud ja lõhangud. Nii nagu auto võtaks mõnusat kurvi, sõidame ümber kõleda mäenuki, et maanduda korraks Aibga talve — nõnda sügavasse ning eredasse, et vahele peab seadma päikesepillid. Avatud uksest paiskub näkku talvehõngu, post tuuakse lume rudinal. Meid tervitatakse nagu polaarjaamas. Sisimas on koguni hea meel, et tee alles kinni. Ja kuidagi kahju hakkab, et Tolstoi ja Tammsaare iial neid panoraame näha ei saanud. Filmikaamera lausa kiheleb põlvedel oma nahkvutlaris, aga sinna ta jääb. Edasi lendame piki orgu, kopter on nagu pisike värviline vesikiil tihedate nulumetsade ja lumiste mäetippude vahel — tõepoolest kiilik, olen sedapuhku keeleeksperimentidega päri.

VÄIKE JA OTSEKUI TÖÖTU mägilinnake (õiget linna staatust tal tänapäeval polegi) laiskleb palavuses. Tumedasse riietunud kohalikud istuvad pinkidel, sonimütsid peas. Turismibaasi omad ergastes spordidressides jalutavad ringi, sisenedes ühte ja teise poekesse. Olen lootusetult hilinenu, et näha «sajandi lund». Mesilased sumisevad, tuules tolmlevad pähklipuu-urvad, paljandikel õitsevad mägibegooniad. Kraadiklaas restorani rõdul, kus ma jahedat õlut rüüpan, näitab $\pm 17^{\circ}\text{C}$, aedades aga on tubli meeter kriitilise massini kokkurõhutud lund. Midagi nagu ei klapiks. Raske siiski uskuda, et alles mõne nädala eest sadas ühel päeval korraga sada kaksikümnd sentimeetrit lund, et lumekihi paksus ulatus orus viie meetrini, et seda aeti kõrgemale katuseharjadest, võideldi end loomade ning keldrisisepääsude juurde, et kopteritelt visati alla produkte, et appi tuli sõjavägi oma tehnikaga. Lugesin tookord nappi ajaleheteadet püstijalu Ihaste bussis. Praegu annavad sellest tunnistust vaid kõikjalt tulvav vesi, mürisev Mzõmta ning armetuiks laasitud viljapuud. Mõnedes aedades püütakse vihmutusega viimasest lumekihist vabaneda: oli ju läinud aastatel sel ajal juba aedvili maas.

NII KREEKA KÜLAS KUI EESTI AIAKESES, mille rajasid 1886. aastal väljarännanud talupojad, söövad kõhnunud

veised puuoksi. Loomad tuulutavad end kevades. Vuliseva ojakese kaldal võtab päikesevanne kesik, väga sedamoodi nagu ühes «Kukerpillide» laulus: põrsas magab kanapoja kaisus. See talv oli Kaukaasias loomadele raske. Vasikatel käib pea ringi sõrgade all hargnevatest ojapalmikutest. Tegevuses on ka Jakob Kersten, minu Punase Lageda pereisa. See siniste silmadega, tark ja elatanud mees on seisnud keset ajatorme, nõudnud tõe ja õigust, peitnud rasketel aegadel end mägedes, käinud hiljem tihti Eestimaa vahet, kirjutanud artikleid, puutunud kokku Anton Vaarandi ja Arnold Veimeriga. Jakob on seisnud mesindusinstituudi rajamise juures kui praktik, toonud veel vanal põlvel «Ortole» mesilasema piima. Vaevalt et keegi on Adleri—Talinna lennuliinil nii kallihinnalise pagasiga lennanud! Ja Eestimaalt kauples ta kunagi mahakantud auto, Punasel Lagedal nii vajaliku, et sellega lahtisel raudteeplatvormil paar nädalat koju reisida.

KOHE LÄHEB LUMEKAJUSTUSTE LIKVIDEERIMISEKS — kõigepealt tõstame aiad üles, siis tükeldame appitunud Pavel Aulega nõlval suurt kastanit. Kuradi hea tunne on üle hulga aja jälle biitsepsitele vatti anda. Pole nad loodud ühti kirjutusmasina klahvidele vajutamiseks või restoranis nüri noaga karbonaadi lõikamiseks! Aga niisugusel nõlval, kus kalle oma kuuskümmend kraadi, pole ma veel saetööd teinud. Ja hingetõmbeks ära parem istu — maa on otsekui merisiilikute koloonia! Nottide allaveeretamine meenutab kangesti kreeklase Zorbace suurejoonelist ettevõtmist — siiski õnnelikuma lõpuga. Sirtakit ei tule meelesparanduseks tantsida, vaid sead punuvad mäe all kahte lehte ja mesitarud, need Punase Lageda sümbolid, jäävad lausa õnnekombel terveks.

SUITSUKALA JA KANADA RENETTÕUNTE juures pajatavad vanamehed, et oru rahval olla liikumatu vara kindlustatud. J. Jefremovi raamatus «Musta mere ranniku mägi-radadel» on küll peatükk «Valjastatud Mzõmta», kuid sel kevadel kardavad asjatundjad kõige halvemat. Kopteritega käiakse jälgimas lume sulamist. Kui sellele lisanduks Abhaasias ootamatu paduvihm (*ливень*), võib Mzõmta küla uputada. Isegi Psou tuleb vihmade ajal tihti üle kallaste ja rikub Salme küla põlde ja kolhoosiaedu. Eesti Aiakesel on tänini vedanud, kõige suuremaid haavu on löönud mitte lumelaviinid, vaid ajatormid. Nõnda ta siis püsib oma šajanda aasta-päeva künnisel inimestele elamiseks, puhkajatele terviseraviks ja kultuuriloole kalliskivina imetluseks. Siin puhkasid Tammsaare ja Miina Härma, siin pidas koolmeistriametit pro-

letaarne luuletaja Villem Buk. Kaljut, mis otsekui peidab Krasnaja Poljana poolt Eesti Aiakest, ei peetud omal ajal tehnilistele tingimustele vastavaks ja seetõttu olla orgu hüdroelektrijaam ning pais rajamata jäänud.

ANTAKS AINULT ROHKEM muljeterohkeid päevi! Põnev pole üksnes lumemõõtjatega kaasalend, kui Tammelagedal näitab mõõdulatt seitsme kuni kümne meetrist lumekihti. Kunagi pole ma kuulnud ühte vanameest nii kaua jutustavat kui Jakobit neil õil. Ta on lesk, nii et oleme täiesti kahekesi suures majas. Joome teed ja maitseme Punase Lageda mett, pöögi- ja tammemetsade nestet, mis on samamoodi hõrgutav ja mõrkjas kui üks inimsaatus. Jakob kasutab nikeldatud suhkrutange, kallab mulle tee sisse vaarikaveini, sest olen pisut külmetunud. Noorukina hakkas ta isa kõrval rändkinoga pihta, mis oli tol ajal suur ilmaime, hiljem oli ümbruskonna ainuke fotograaf. Juba isa olnud tal pahempoolsete vaadetega. Kodusõja ajal oli ta sunnitud liiga ilmselgete fotosüüdistuste pärast varjuma; võttis osa kolhooside rajamisest. Juhtus sedagi, et eestlased rajasid oma kommuunid varem, edestades teaduslikult põhjendatud kollektiviseerimist. Siis võitles ta pealekaebajatega, paljastas mahhinatsioon, mida püüti teha töörahva võimu sildi all, oli kolmekümnendatel aastatel rannikul taksojuht, et lõhkuda nende maffiat, siis tuli sõda, kottijäämine, kojutulek, vangiaastad, taas ühismajandi mured, mesindusinstituut. Jakobit hinnati lisaks ka kui küti-silmaga meest. Kui palju oli tollal mägilaste hulgas ebausku ning pimedust! Üks pulmapidu langenud kuuvarjutusega kokku. Tekkinud kohutav paanika, pruudile-peiu ennustati kõige halvemat. Pruut oli valmis end kuristikku heitma. Kers-tenit sunniti: «Sina oled täpse käega, lase sina! Kurat neelas kuu alla.» Ja kui siis Jakob pruudi-peiu pärast püssi kuu pihta tühjendas ning see mõni minut hiljem täishõbedaselt särama löi, polnud õnnel otsa ega äärt. Pahad vaimud olid võidetud, joodi buzaad edasi.

ÕSEL ÄRATAB JÕE MÜRIN MU UUESTI. Pimeduses kõlab see juba paratamatusena. Väljun läbi esiku lõdisedes lumekoorikule. Rahulikult ning värviliselt kumavad lasteaiaknad ja mulle meenub taas, et Punasel Lagedal on siiski vedanud: ei ole teda sõjapäevil puruks pommitatud, ei teinud suuremat häda ka 1955.—1956. aasta vahetusel toimunud maa-värinad. Jah, hoopis suuremad olid siin sotsiaalset laadi tormid. Richteri skaalasse need ei mahuks.

TÄHED VILGUVAID EESTI AIAKESSES rohkem kui

mujal, kuigi ahelikud osa tähistaevast varju jätavad. Siit läksid otserajad Ritsale, tee piki Bzõbi kallast rajati palju hiljem. Ritsa järv suutis kaua varjata oma olemasolu saladust, isegi kaardile kanti ta esiotsa valesti. Legend «imeilusast järvest mägedes» levis aegamööda. Seda järve teadsid üksikud karjused, mungad ja mägikütid, nende hulgas ka mõned eestlased. Kohtumised Ritsaga olid nende teekondadel otsekui pühapäevad. Rändurite suust kuuldud jutte aga lükkisid oma ülestähendustesse ning päevaraamatutesse J. Nermann ja W. Ludvik. Meeleldi jutustatakse ümber kuuldud legende. Ja kas ei sarnane need «Koidu ja Hämarikuga» või «Endla järve ja Jutaga»?

Üks abhaasi tekkemuistend räägib, et kohal, kus praegu asub Kaukasuse iluduskuninganna — Ritsa järv —, olnud kunagi avar jõeorg. Seda mööda voolanud veerikas jõgi, mille kallastel laiunud lopsakad karjamaad. Noor imekaunis tütarlaps Ritsa karjatanud seal lambaid ja kitsi. Erepunased mägitulbidki ei suutnud võistelda tema huulte verevusega, meri varju jätta tema silmade sügavat helki. Kõrgmägede lumi näis tumedana tema näo valevuse kõrval ja patsid olid tal nagu looklevad ussid, mustad nagu ahhaat. Kaunitaril oli kolm venda — Agepsta, Atsetuka ja Pšegišhva. Vennad küttisid mägedes liivhalle džeiraane, õhtuti pöördusid Ritsa juurde tagasi. Laulsid siis üheskoos lõkke ääres laule, mäed kuulasid neid ja mässisid end uinudes tihedasse udulinikusse. Kord õhtul, oodates vendi, kogus Ritsa lambad ja kitsed jõe äärde ning lõket süütamata heitis kaldapealsele. Neiu silmitses tähti, mis vilkusid taevas, ja laulis. Tema hääl kõlas nii mahedalt, oli nii veetlev, et ojad peatasid jooksu, linnud lakkasid vidistamast — kogu loodus kuulatas seda laulu. Kuulsid teda ka kaks metsaröövli — vennad Gega ja Jupšara. Kaunitari nähes tõusis mustahingelises Jupšaras metsalise kiring. Ta viskus Ritsale kallale ning haaras ta sülle. Neiu, püüdes tema käte vahelt vabaneda, kutsus vendi appi. Lausa sööstes tulid need, kuid jultunud Jupšara ei mõelnudki tütarlast vabastada. Siis heitis noorem vend Pšegišhva vägivallatseja peale oma vägilaskilbi, kuid eksis — kilp prantsatas jõesängi ja sulges voolu. Orgu paisutus silmapilk hüiglasuur järv. Ritsa, talumata teotust ja häbi, viskus meeleheitel järve. Röövel Jupšara tahtis põgeneda, kuid Ritsa vanem vend Agepsta tabas ta, haaras tal turjast kinni ja heitis järve. Lained kandsid ta kiiresti merre. Röövli ei suutnud päästa ka Gega, kes jook-

sis talle kallast pidi järele. Aga Ritsa kolm venda, kivistunud oma leinas, muutusid kõrgeteks mäerüngasteks, et valvata järve kohal kaunitar Ritsa igavest und.

HOMMIKUREAALSUS ON ALATI TOONUSTANDEV. Hele päike, mäed kiirgavad lund. Filmimisel tuleb aina filt-reid kasutada. Sööme Jakobiga poolpehmeid mune ja nii ma siis lähen küla peale rändama. Olen taas liiga kerge riidega välja tulnud. Tugev tuul sasib juustes ja külm tikub lumelt kontide ligi, kuigi õhutemperatuur on $+14^{\circ}\text{C}$. Spinningu-mehed proovivad kõrgete lumevallide vahel jões forellionne. Filmin kirjandusloost tuttavat Roosa talu, kus Tammsaare 1912. aastal tervist parandades peatus. Et lubasin Eesti TV-le sellest stsenaariumi kirjutada, tahaksin kõik uuesti üle vaadata. Vaarmannide maja juures pole suurt midagi muutunud, ainult lahtine rõdu on kinni ehitatud. Halb on vaid see, et majal pole pärisperemeest, siin asub üürikasarm. Üürikasarmutes elab aga teadagi juhuslik rahvas. Oleks kena, kui suurkirjaniku 100. sünniaastapäevaks asetataks Roosa talu seinale mälestustahvel. (Ja nüüd, käsikirja üle lugedes, oli meeldiv kuulda, et meie delegatsioon seda 1977. aasta oktoobris tegema läks.)

HOMMIK ON KA KÕIGE SOBIVAM aeg väljarändajate uue kodu kujunemisest rääkida. Küla ja õue planeerimisel lähtusid väljarändajad algkodu traditsioonidest. Teinekord aga ei lubanud seda lihtsalt lõunamaa loodus ning pinnareljeef. «Mõetsime Eestimaa moodi küla ühte koku tänav kesk-küla iga õue laius tuli kakskümmend neli sülda, sellepärast et mäe pikus laiemad ei lubanud.» (J. Tiismus.) Talud said tavaliselt nime talukoha järgi, kus Eestimaal elati või ilmale tuldi, ning neid nimesid kasutati kuni neljakümnendate aastateni. Elumaja asendil oli määravaks külatee kulg, pinnareljeef, aga ka ilmakaared ning veeallikad (seda sai juba Sulevi puhul mainitud). Elamu asetses ülejäänud hoonetest mõistagi kõrgemal, kõige silmatorkavamal kohal. Malaariaohtlikes rajoonides ehitati majad kohalike eeskujul nõnda, et tuul võiks nende alt vabalt läbi luhtida. Sajandi algul hakati ka haljastusele rõhku panema: ilumeel kasvas koos rahvusliku kultuuri ja laulupidudega. (Asunduste laulupidu toimus Suhhumis 1914, kus osales ka rahvuslik laulutäht Aino Tamm.) Õuekrundi esiküljele siginesid palmide ja küpresside read, viinapuud andsid tarest väljajale kaitset põletavate päikesekiirte eest, teeradu palistasid roosipõõsad ja lillepeenrad. Pal-

jusid töid ja toimetusi hakati lõunamaa kombel väljas tegema, ka süüa võis viinapuude vilus. Kasutati looduslikke, okaspõsastest aedu. Esimeseks elumajaks oli lihtne ühe-kahe-ruumiline ehitis. Ühe ruumiga elamute (umbes 3×3 sülda) puhul mäletatakse kahe ja poole meetri pikkust ja ühe meetri ning seitsmekümne sentimeetri laiust magamislava, mille peal magas kogu pere, pead seina poole. Järgmiseks olid kasutusel puuvoodid, enamasti külameistrite kätetöö, pikka aega võimutses nikeldatud otstega raudvoodi, mille nüüdisajal vahetab omakorda välja polüesterlakiga madal säng. Esiotsa oli akna all väike ristjalgadega laud ja nurgas riidekirst. Krimmist saabunud eestlased töid kaasa saksa kolonistide ehituslaadi. «Krimmi majadel» on esik ja köök aukohal, sealt lähtuvad kahele poole toad. Kuid see laad läbi ei lõonud. Visalt säilis üht-teist ka Põhja-Eesti kalurielamust, eriti Juminda poolsaarelt. Salme alumist osa hüütaksegi Rannakülaks, kuigi mereni on üle viie kilomeetri. Ilmasõja eelõhtu tippsaavutuseks olid ärklitubadega elumajad. Lahtist ulualust võib lugeda kohalike mõjude hulka, võib ka mitte. Lubati ju esimese valminud elumaja puhul toetusraha välja maksta ja nii sarnanesid esimesed kiiruga ülesraiatud elamud, vähemalt Rannaküla osas, Kuusalu rannikualadel tuntud kalurihüttidega, kus lahtine ulualune oli kalavõrkude kuivatamiseks. Metsast uues kodus esiotsa puudus ei olnud, küll aga tuli tuttavate okaspuude asemel leppida tamme, lepa, kastani ja pöögiga. (Seda ei tulnud Punasel Lagedal isegi Tammsaarel ette, et «tuttavad kased ja kuused» võisid mitte ainult põhja poole, vaid ka kõrgemale pea kohale jääda...) Iseasi oli, kuhu miskit puitu sobitada. Esimeste majade aluspalgid tehti tammest — ikkagi kodumail järeleproovitud igivoodne puit —, muidu aga kasutati rohkesti leppa. Hiljem mindi täielikult üle tammele ja pöögile: usaldus kasvas. Kahekümnendatel aastatel muutus mets talupojale juba raskesti kättesaadavaks, appi võeti tellis. Kui ränk töö on «Piisoniga» paar-kolm pööginotti mägedest rannikule tuua, seda olen saanud neil võimsatel masinatel kaasa sõites proovida. (Nüüd jääb metsavarju mägedes aina napimaks, viinamarigi ei taha ökosüsteemi tasakaalutuses enam hästi valmida, apelsinidest ja sidrunitest rääkimata.) Laed ja põrandad olid algusest peale saare ja nulu monopol. Saarepõrandat olla perenaisel hea küürida ja ega ta ka pulmatantsu vihtujate jalge all kannatajaks pooleks jää. Välisviimistluses oli kuni krohvimattideni aukohal palkseina savitamine ja lupjamine. Katused olid kisklaastudest, kahekümnendatel aastatel tuli asemele plekk ja

ühes sellega hakkasid vähenema katusekalded. Leega ahi oli algusest saati erand, levinum oli leivaahi, kuid peagi saadi aru, et see on lõunamaal liiast, piisas pliidist ja soemüüristki. Oli ka «sakslaste moodi» kütmist: ahju köeti pliidi kaudu köögist. Uue kodu sisustamisel jäi parematelgi aegadel põhinõudeks lihtsus ja otstarbekus. Mööbelsepad õppisid viimistlemisel kasutama lõunamaiste puuliikide puidumustrite mitmekesisust, vokk ja kodune tekstiil kuulusid siingi elupruuki: põrandakangad, vooditekid, padja- ja linapitsid. Suurtoas ehk saalis oli suure nelinurkse laua kõrval väike ümmargune laud, alati kaetud valge heegeldatud linakesega, ja sellel väärispuidust laegas perekonnapiltidega. Õu koosnes tihti ees- ja tagaõuest. Näiteks E. Lestmani eesõues asusid elumaja, ait+kelder ja käimla, tagaõues aga loomalaud, seahäärber, maisiait, sepikoda+leivaahi.

AULE PAVEL lõikab murdunud õnapuuoksi ning viskab need üle aia, hulkuvatele veistele ette. Lehmadel on pulstis talvekarv ja märjad, peaaegu roosad ninamikud. Aule on loomu poolest Kersteni vastand, mis sest, et nad vanas põlves kokku hoiavad ja teineteist abistavad. Jakobil hakkab tervis tunda andma, raugastumine on silmaga nähtav. Seetõttu olengi üllatunud, kui tuleb välja, et Pavel on tast veelgi vanem, juurtega koguni möödunud sajandis. Aule on sõbralik, sitke, pikka kasvu mees, kes kunagi ei kahetse ühtegi väljaõeldud sõna. Oma aiatraktoriga meenutab ta kangesti Luunjas elanud vana-Jaani, kes veel hiljaaegu aitas oma «Deeringuga» majandit, kui mõni viperus juhtus. Vana traktor käis nagu õlitatud, võis isegi Emajõe sopist Lutheri-aegseid vineerikase propse välja tirida. Ja ühegi inimesega pole mul olnud kahemehesaega nii lahe töötada.

Nõukogude võimu kehtestamise eest peetavas võitluses ei jäänud Kaukaasia eestlased kõrvale. 1917. aasta detsembris, pärast nõukogude võimu väljakuulutamist Musta mere kubermangu põhjaosas, oli enamik eesti asukatest Nõukogude-meelselt häälestatud. Gruusia menševike pealetungil kuulutasid salmelased küll välja neutraliteedi, kuid reaktsioonitingimustes, kui Denikin tahtis mehi mobiliseerida — viieteistkümnendast eluaastast alates —, tõusid väljarännanud eestlased juba relvaga kontrrevolutsiooni vastu. Heade küttidena olid nad ligi poolesaja aasta vältel jõudnud Lääne-Kaukasuse ahelikud risti ja põiki omaseks käia. Aule Pavel oli üks neid endisi Jermolovka küla eestlasi, kes 1921. aasta kevadel juhatasid 271. kütipolgu üle mägede valgetele selja taha. Vahepeal loeti seda ainult abhaaslaste teeneks, kuid nüüd on viga ajaloora-

matus parandatud — Mehhadorist kuni Külmjõeni viisid eestlased, sealt edasi abhaaslastest teejuhid. Valgegrusiinlasi kaitsnud Mustalt merelt tookord Inglise sõjalaevastik. Iga toetav kahurimürsk läinud valgetel maksma tervelt kolm puuda kuulsat kolhiida tubakat. Välismaa pauk on ikka pagana kallis asi!

JAKOB ON PARAJASTI PUU OTSAS, kui medõde tuleb lasteaija juurest teda süstima. Nad kaovad pilguks majja, kuni Jakob väljub äraseletatud ilmel.

FILMIN NEIL PÄEVIIL mägesid nii palju kui jaksan, nii palju kui filmirulle kaasas on, ja olen ikka kindel, et kodus öeldakse: «Vähe!» Kopteripiletid rannikule on juba nädalaks ette müüdud, tuleb hakata passima lisareise. Nägu põleb nagu tules ja nina lööb mäestikupäikesest kenasti ketendama. Peab nina kõrvetava lumega jahutama. Ronin nii kõrgele kui saan, s. t. nii kaugele lumele, kui ilma teejuhita riskin. Mu ette tõuseb Kaukasuse peaaehliku kiirgav vall nagu monumentaalne kunstiteos. Tunnen end nii saamatuna, et lausa oigan: *Aga minul nool on puusas, mameluki nool.* Mingi jamps. Ma pole kunagi kunstmuinasjutte armastanud, aga nüüd istun lumele ja panen põlveotsas kirja loo vanast türgi vaibakudujast. Pean ta šiin ära tooma, sest ta ei kõlba kusagile mujale ja kuulub Punase Lageda lume juurde.

Kõik oma üksildased õhtud istus vana vaibakuduja palkonil, jõi tassi musta türgi kohvi ning suitsetas vidusilmi uniskelles suurt vesipiipu. Sel õhtul püüdis ta kavandada järgmise vaiba mustrit, kuid tänaval sagis rahvamurd ja naaber peksis eeslit. Päikese loojudes, kui võitlevate turniirirüütlikena ilmusid müüridele isased kassid, heitis ta oma kulunud madratsile. Vanamees keeras ohates vasakule küljele ja nägi unes, et hirmus vaenlase sõjavägi tuleb üle Kizilirmaki, must nagu kõuepilv. Vana vaibakuduja keeras võpatades paremale küljele ja — oi imet! — seal sinetas Kuldsarve laht pleekheledate purjekangastega. Vana vaibakuduja keeras poisikesena selili ja nägi lumiseid mäetippe ning õhus liuglevaid kaljukotkaid, taeva peremehi, keda juhivad Anatoolia tuuled. Vana vaibakuduja keeras end kõhuli nagu pärast seda, kui oli saanud õiguse armastusele, ja nägi tuhandeid poolalasti seppi usinasti vermimas seldžukkide-aegseid relvi, ehtekulda, hõbedat ja pronksi. Ao eel keeras vana vaibakuduja uuesti selili ja nägi unes, et väike mustasilmne tüdruk, naabrite peres teeniv vaeslaps, kes veel ei pea oma nägu varjama, toob talle kannuga sooja kitsepiima. Kannu peal olid tema kolme sur-

nud naise pildid. Kuid see ei olnudki enam uni. «Allah olgu kiidetud, Haila,» pomises vanamees tõustes. Joonud kitsepiimast poole, pesi vanamees vaskküna kohal silmi, nõristas habet ja istus kangaspuude taha. Täna alustas ta uut tööd. Ja ta kudus sellesse vaipa kõik — nii musta vaenuväe, mis ujus täispuhutud nahkadel üle jõe, kui sillerdava merelahe purjedega, nii lumised mäetipud õhuvooluses hõljuva kotkaga kui tuhandete seppade töötümina. Ja kõige keskele kudus ta mustasilmse tütarlapse kitsepiimakannuga. Ainult et Allahi unustas ta seekord sootumaks.

MÄETIPPUDEL POLE JUMALOID. Koorin all jõemühas oma tulitavad jalad lahti, pistan raudkülmale voolu ning kordan endale, et kõik on nii, nagu peab. Veidi eemal on lumevaibast sulanud kartulikuha ase, kus tuhnivad sead ja hüplevad tihased. Kõrgepingepostil on nagu igal pool kooljaluuga hoiatus: «Ära roni, tapab!» See käib täiesti ka kevadiste mägede kohta. Ma ei tohi korrata seda, mis juhtus Hõbemäe all, kui karjuste laager avastas äkki mu kadumise. Siin-seal jõekäärus vilksatab patune liha ise. Turismibaas! Külanoorus tungleb Krasnaja Poljanasse minevale bussile. Ma ei mõista enam, mida nad küll selles ahviunenäo taolises paradiisis vastu õhtu peale hakkavad. Kui nii istuda ja mõelda, jalad vees, siis tunduvad kõik suvituslinnad ühenäolistena, kuurortlikena, ainult looduse põhielemendid — meri, mäed ning õhk — oskavad igavesti varieeruda. Universumi savi ei vea alt, see on pagana hea savi, jumala eest! Kas pole see juba igatsus tuttavate kaskede ja kuuskede järele? Lähen Kersteni Jakobi kambrisse ning kirjutan: *Tammsaare lahkus Punaselt Lagedalt kolmekümne nelja aastaselt, et minna vastu oma täisküpsusele. Ta reisib vähem kui Vilde ja rohkem kui Newton.*

ÄRGATES UURIN VEIDI NARMAS linapitsi alt kipsist laerosetti. Seinal mängivad Šiškini (õigemini tema õpilase) karupoisid — kui paljudel kordadel ja kui paljudes kohtades olen nende all põõnanud ausat reisiväsimust. Kodus mõjuksid nad juba ette maitselageduse või lihtsalt paha naljana nagu «Majori kosjad», mis kingiti õppejõule, kes abiellus üliõpilasneiega. Neid trükipilte nimetaski T. Tomberg «maalideks», kui väitis, et kõikjal on väljarännanud eestlastel kodudes maalid seintel. Jakobil on televiisori peal hiidgloobus, päris tõeline Tootsi maakera, millelt ma hommikuti, kui habet ajan, oma kasinat kooligeograafiat täiendan. Väljas mürisev Mzõmta on nii imetilluke, lausa ussjütke, ja ma rahunen maha.

NÜÜD EI OLE SEE ENAM kümme-kond minutit kõige paremat dokumentaalfilmi, mida ma olen mägedest näinud, vaid kaine ja intellektuaalne pihtimus: oma silm on ikka kuningas. Stjuardessi silmadki pole sedapuhku nii siniseks vööbatud. Pealegi olevat meiega veel üks reisija. Me ei näe teda. Ta on kuue laua vahel, kusagile kopteri sappa ära peidetud. Aga me teame, et ta siin on, ega taha «Aerofloti» piparmündikomme.

KAKS NOORT MUSTLANNAT püüavad mu Adleri pargis kinni ja tahavad mulle kangesti selgeks teha, kui patune ma olen, kuidas üks tütarlaps olla minu pärast elu jätnud ja kuidas mulle jääb naisterahva needus, kui ma ei luba endale musta rulliniidiga «palvet» teha. Just nagu oleksid mu «Rasket vett» lugenud. Saan neist lahti peotäie vasega, kuigi mõtlen kahetsevalt, et nad võiksid oma jäätist ka ilma «palveta» minu juures pingil süüa. Pärast seda, kui ameeriklased rajasid Novorossiiskisse tohtu suure tehase, on lõuna pepsikoolast üle ujutatud. Lendurid toovad kingituseks koolat, nagu vanasti toodi roose lõunast. Sama on närimiskummiga, mida pruugib peajasjalikult lasteaed. Ja tädid aina pahandavad, et närimiskummi ehk «näts» läheb voodipesusse... Silma hakkavad ka käigukangi ilunupud. Maarjamaa tarbeks võiks neist koti täis laduda, kuid ma võtan ainult ühe, kuldkollase, naturaalseste marjadega — noorele sovhoosi peainsenerile Ülo Pirnile.

BAABU KINGAD on esikus. Imestan, et tal on nii suur jalg. Nagu mehel. Baabu on tulnud justkui tuld tooma, võtab oma jalavarjud, kaevab aias ühe jorjeni välja ja läheb jälle. Tütarlapselikult pehmete näojoontega Erni saadab teda alati. Veel saadab. Nad on vanaemaga tore paar — tulid just koos külasurnuaialt. Õnnelikul inimesel on palju sõpru ja rohkem kui kaks vanaema. Juba kümme-kond aastat hüüan Hilda Lokki oma vanaemaks. Pahaks pole pannud, sest ka tema kirjade all seisab: «Kaukasias wana ema.» Siin ta mulle kirjutab: «... olin päris wilets mõtlesin et tuleb wist kõrwad pea alla panna, aga seda korda peasesin arsti abil, on ju ka aastaid turjal ja ega need ka kergelt ära elatud ole on elus mõndagi olnud. Eks see süda ole ju ka nagu ära kulunud mootori osa ja eriti weel selle kuiwa ja kuuma suwe tõttu ei olnud ju wihma pea kolmel kuul kõik loodus janunes ja wägise kuivas isegi puudest hakkasid lehed langema nagu sügisel.» Minu meelest kirjutab vanaema hästi, paremini kui lapselapsed. Ja raamatuid tahab, «Loomingutki» loeb. Filmimise ajal aga Baabu nägu jäigastub, tema karlssonlik hellus muutub võõris-

tuseks . . . Mulle meenub, kuidas ta ühel pidulikul koosolekul kolhoosi klubis esinema pidi. Kontori juurest saadeti trükitud tekst talle autoga koju. Lugesime ja vangutasime pead: need polnud Baabu sõnad, mingi plakatlik värk, Ostap Benderi kõne, kui ta «Antiloop-Gnuul» autorallit edestas . . . Ja siis turtsatas Baabugi: «Ma olen Tiflisis kõnet pidanud ja nüüd pistetakse mulle kodus paberilipakas pihku, õpi, vanamoor, pähe!» Uue klubi saal oli tookord nõrkemiseni kuum, vesi jooksis mööda selga, istmik naksus dermatiinil. Esimees David Erkvania tegi Severini moodi lühidalt, kuid mulle tundmatu Kubanima kirjanik rääkis oma teostest kolmveerand tundi. Isegi «kangelane tiigrinahas» vaevles, tema kõrval meie Koidula, asendamas kuninganna Tamarat, ja Puškin, Aleksander Sergejevitš . . . Siis tuli Baabu kord. Algul võttis ta küll paberi, kuid unustas selle peagi. Rääkis nii, nagu külarahvas teda on ikka rääkimas kuulnud. 1932. aastal arreteeriti ta esimene mees ning ta jäi kahe poja ja tütrega maha. Kui saksa alpikütid sitsisid Kaukaasia peaaehelikul, saamata sealt edasi, kasvatas Baabu, nagu kõik teisedki naised rannikul, rinde jaoks maisi ja tubakat. Tema vanem poeg oli samuti rindel. Baabule aga anti 1949. aastal töökangelaslikkuse eest tubakasordi «Samsun» kasvatamisel Lenini orden ja Kuldtäht. Tal on ka medal «Kaukaasia kaitsmise eest» jt. Nüüd võib Hilda Lokk viibida ükskõik missuguses sanatooriumis, lennata kord aastas tasuta edasi-tagasi ükskõik millisel Nõukogude Liidu siseliinil ning saada väljaspool järjekorda pileteid. Kuid mis on see kõik nähtud eluraskuste kõrval? Ja paljude vanainimene neid hüvesid kasutab? Eestimaal on Baabule kõige armsamaks kohaks Mõisaküla. Ja kui hea meel tal oli, kui me teda pärast jalaluumurdu Viljandi haiglasse vaatama läksime. Hea inimene oskab alati lihtsalt oma elu elada. Ta oskab sulle märkamatu taskusse pista pähkleid ja kastaneid, leida kõige kupsama pirni.*

Sõda ei olnud kellegi eluplaanides ette nähtud, ei kosja-, ei kooliteel. Ja neile, kel oli juba oma elutee, tundus, et ta tabas neid elu kulminatsioonipunktis, kus tunned, milleks oled suuteline ja võimeline. Küllap see tundmus, nii südasuve kui elusuve katkestamine, lisaski sõjast pääsnud inimvaredele muserdust juurde ega lasknud neil iial jalule tõusta. Salmelastel olid omad plaanid. Kolhoosis oli juba kõrgema haridusega inimesi — agronoom Vambola Jänes, arst Ada Kivi, veteri-

* Hilda Lokk suri detsembris 1977.

naar Anton Joosing. Paljud noored alles õppisid, näiteks Helene Burmani tütar Feja jt. 1939. aastal avati oma ambulatoorium. Seal töötas lastenõuandla, terapeutiline ning hambaravikabinet. Sellepärast ei saa ma tänaseni aru, kui ühes jõukas majandis avatakse laste spordikool, teises aga järjekordne baar . . . Ja mõlema üle tunneb Eesti TV «Aktuaalses kaameras» uhkust. Salmes kavatseti ehitada Psou jõe hüdroelektrijaam, kuid nüüd anti sajast hobusest viiskümmend paremat Punaarmeele, et raskemal momendil uuesti pöörduda veohärgade poole. Ühtekokku lahkus esimese mopiga külast seitsekümmend meest, nende hulgas kõik brigadirid: Voldemar Room, Ernst Saviauk, Anton Lust ja Arnold Tšernjagin. Vabatahtlikena läksid Helmi Tiismuse kaks poega Hugo ja Konstantin, Anton Plaado jt. Läks mesinik Rudolf Joosing ja agroom Vambola Jänes, kes pani mahajääjatele südamele hoolitseda noorte tsitruspuude eest. Vanal Juuli Sägalal läks tema ainus poeg, üheksateistkümnendaastane Eduard.

Üldkoosolek valis esimeheks Matilde Bloki, noore, kuid majanduslikult mõtleva naisterahva. Neil rasketel päevadel tegid uute brigadiridena ilma Leida Maasikas, Niina Geider, Luise Veeber, Leili Zimmermann. Niina oli alles õpilane, vaikne, mitte just jutukas tüdruk. Ometi suutis ta asendada Arnold Tšernjaginit. Vana Martin Krönström, kes mäletas veel Salme asunduse rajamist, ja Joosep Schneider töötasid kolhoosi mehaanikatöökojas 1942. aastal välja üle viiesaja tööpäeva. Kui Arnold Tšernjagin sai rindel «Punase Tähe» ordeni, saadeti talle järgmine kiri: «Kallid seltsimehed, teie peksate seal sakslasi ja vabastate meie kodumaa fašistlikust rämpsusust, ning meie oleme uhked teie kangelastegudele. Kuid ka meie pärast ei tule teil punastada. Nagu isegi teate, jäid kolhoosi pärast teie lahkumist üksnes naised, raugad ja lapsed. Kuid kolhoos on korras ja majapidamine pole läinud langusele. [. . .] Meie kollektiivne majapidamine pole vähenenud, vaid vastupidi: ta on suurenenud, sest sel aastal me külvasime veel kümme hektari nisu. Kui tulete koju, kostitame teid pirukatega. Meie majapidamises on veelgi mõnesid muudatusi, nimelt oleme hakanud tegelemä loomakasvatuse uue liigiga. Sel aastal esmakordselt ajas Teimuraz Aronia mägedesse kolhoosi kitse- ja lambakarja. See kari on alles väike, kuid ta on andnud juba tulu. Andsime riigile villa, ja teile, meie kallid sõjamehed, kudasid naised sooje sokke ja kindaid. Uueks aastaks saadame teile pakid. Saate juua meie kolhoosi veini, suitsetada meie tubakat ja maitsta puuvilja.» See oli neljakümne neljanda aasta lõpul ja võiduni polnud enam palju

jäänud. Kodus aga võideldi saagi eest nagu elu eest. Kuid mitte kõik mehed ei näinud demobiliseerimist, ei saanud kodust maaveini maitsta. Narva all langes Juuli Sägalgi poeg Eduard, kes oli autasustatud Isamaasõja I järgu ordeniga. Kui ma sellele vabatahtlikuna läinud noormehele mõtlen, meenub mulle eesti päritoluga revolutsionäär Paul Laasimir, sõjaväevelsker, Petrogradi Sõja-Revolutsioonikomitee esimene esimees, keda John Reed oma raamatus hulk aastaid nooremaks peab . . . Sõjas ja revolutsioonis küpsetakse üleöö, seal ei anta nii palju aega nagu kirjanikele. Helene Burmani tütar Feja oli lõpetanud meditsiinikooli ja läinud juba sõja esimestel päevadel vabatahtlikult rindele. Ta sai üheksa valitsuse autasu. Tagasi tuli ka Hans Severin, kellele usaldati taas kolhoosi juhtimine. Ei puhatud pikalt. Artur Kivi öelnud naljatades: «Meid peetakse armeest demobiliseerituiks. Kolhoosis aga oleme, vastupidi, mobiliseeritud.» Rajati elektrijaam, hakati niisutama põlde. Nõudlik mesinik Rudolf Joosing polnud kunagi meesaagiga rahul. Tõusid uued töökangelased nagu Margarete Kamma* jt. Süvenes sõprus Gruusia majanditega. Gagra partei rajoonikomitee sekretär Šota Getia pidas eesti kolhoosi üheks paremaks rajoonis. Vambola Jänes tutvus bioloogiateaduste doktori Vladimir Menabdega, kes näitas talle omakasvatatud hübriide. «Nisu aga nurusin ma õpetlaselt siiski välja,» lehvitas agronoom seemnekotikest. «Tuleval aastal külvame katsepõllule.» Nii et oli, mida 1947. aastal kuld- sel sügisel Eesti NSV talupoegade neljakümne kahe liikmeli- sele delegatsioonile näidata. Pisut ehk pingutati ülegi, ka on delegatsiooni liikmete vaimustunud kirjad tollaegsest ajavai- must ümmarguseks ja suuresõnaliseks lihvitud.** Üks Järva- maa talunaine jutustas, et kui perenaine hommikul tibulasse läinud, pannud selga toreda markisettkleidi, jalga valged kin- gad, juustesse torganud koguni lille . . . Aga üks oli kindel: kolhoosikord näitas Eestimaa kõhklevatele talupoegadele Sal- mes oma eeliseid. Ainult et meil tuli laostumisest ning a-st

* Esimene eestlasest sotsialistliku töö kangelane polnud mitte Karl Isak Sõmerpalust, nagu tavaliselt pakutakse, vaid Margarete Kamma Salme külast. Ja V. Maamäe andmeil vist ka Amuurini välja. Meile juba tuttavatest said selle austava nimetuse veel Hilda Lokk, Hans Severin ja Vambola Jänes.

** Jüri Jürisonist Lennart Mereni on eestlased ikka olnud kanged reisisilugude kirjutajad, kuid seekord maksti nii mõnigi honorar metsavendade poolt veritasus.

ja b-st peale hakata, me ei saanud arvestada kümnetesse tuhandetesse küündiva aastapalgaga, millele lisandus rikkalik naturaaltasu, kuhu kuulusid isegi mesi ja vein. Sel ajal kui salmelased ostsid esimesed sõiduautod, oli meil mõnes peres tegu kõige odavama seinakella muretsemisega, et teaks lapsi kooli saata, piima meiereisse viia ja leiba ahjust välja võtta.

OLEME TAAS POLITORIGA POISSMEHED. Ja üle mitme päeva saab head maaveini maitstud. Vaatan nurgatõa jahedas vaikusel Baabu noorepõlvfoto suurendust. *Blow-up* kahekümne aastate paiku. Igas väljarännanu saatuses on embrüonaalselt külaaineline romaan. Romaani jaoks aga peab rappima inimest nagu kala. Ja mulle meenub üks teine lugu. Kunagi oli ühel Salme küla tüdrukul ilusa noore armeenlasega suur armastus, kisu või tükkideks. See oli kolmekümne aastatel, ühismajandi aegu. Mõnede arvates oli see aeg juba lust ja lillepidu, aga varjud kaovad keskpäeval. Mehe kodus tuli igal õhtul ämma jalgu pesta. See hakkas linalakale noorikule vastu. Ta pesi suurest armastusest nädala, pesi kaks, siis kallas jalapesuvee ämmale kaela ning tuli ära koos südame all oleva pojaga. Isegi kinžallihirm ei suutnud teda tagasi viia. Aga hiljuti külla tulnud üksiku mehe läve kõrval, justkui maja alt kasvas välja viinapuu, see õige, nagu ütleb Laxness, ja ta pesu tahtis pesta.

SEE MITMERAHVUSELINE KÜLA on pidanud palju oma minevikust unustama, et ehitada uut eluviisi. Mitte alati ega kõiges pole see õnnestunud nii, nagu ehk plaaniti. Aga inimeste ühine tahtmine on jäänud. Ja kui kellelgi on minu kirjutise suhtes midagi pahaks panna, vastaksin kadunud Maasika Maali sõnadega: «Sugulased ikka suured koerad!» Iga tahe ka kõige raskematel aegadel, näiteks Kodusõja-aastatel, mil kehtis sõjakommunism, ei tulnud opteerimisest siinmail midagi välja. Nad juba aimasid, et kodanlik Eesti pole suuteline neid kõiki vastu võtma (ehkki opteeris 37 578 inimest). Nad jäid sinna, kus oli nende kodu ja kus neid alati oli austatud. Noored tulevad nüüd aga meeleldi emamaale, Tallinna ja Tartu edasi õppima, ja kuigi kõigile ei ole jõukohane meie kõrgemate õppeasutuste nõudlikkus ning tihe konkurents sisseastumisel, on küllaga neidki, kes on siin edukalt ellu astunud.

SEE ON NAGU PREEMIA, et Baabu vanema poja ja poja-pojaga Uus-Athosesse sõidan. Jutuajamistest olin teada saa-

nud, et Ruudi Lestman oli koolipõlves suur arheoloogihuviline. Ta oli sügavasti pettunud, kui õpetaja ta kirge ei mõistnud ning tema korjatud muistised lihtsalt vanasse kaevu viskas. Vilksatab mööda Bzöbi sild, kuid siit pole Riitsale ka praegu juurdepääsu. Mägede lumi tuleb kihutava auto akna taga lähemale. Filmin ühes tarandikus pühvleid, kel on vagur kodulooma ilme ja koguni kellakara kaelas. See Kaukaasias väljasurev tõug teeb üksjagu nukraks, kui mõelda filmidest ja piltidelt tuttavatele india (*Bubalus arnee*) ja aafrika pühvlikele (*Syncerus caffer*). Nad ongi pigem kooli näitlikud õppevahendid, et vaadake, lapsed, need on pühvlid. Eesleid ei näe sedapuhku üldse, muidu söövad siinsamas teepervel rohtu, kuid praegu on nad ei tea missugust eelisatusega kaasaskäivat tegevust sooritamas. Ferdinand Lestman jutustab rooli taga mõnusa loo, kuidas ühe eesli seljale oli maalitud öela autoinspektori masina number. Temperamentne lõunamaalane, nagu inspektor oli, otsis kõikjalt niinimetatud isand M'saudi, et talle lõpp peale teha. Ilmselt aga haistis peremees, et salapärasest numbrimärgis ei peitu autoloterii peavõit, ning küüris selle õigel ajal maha. Nõnda päästeti ühe isand M'saudi elu, et ta võiks «haua äärel, ränka aastate ja hädade koorma all lookas» jutustada ebatavalisest juhtumusest Uus-Athose teel, «millele oli puistatud rohkem ohakaid kui reseedasid». Siinsed naljamehed kutsuvad eeslit «professoriks». Jumal tänatud, et mitte kirjanikuks!

PÄRAST SEDA, KUI ME RANNIKUL Aule Paveliga juhuslikult olime kohtunud, viis ta mu Gagras Baradešvili tänavas elava abhaasi Gezerdovi perekonda. Aule ja Gezerdov olid üheskoos üle elanud neid raskeid aegu, mil krokodill võib sisalikuks muutuda, seepärast nimetavad nad endid abhaasi kombe kohaselt verevendadeks. Ja olevat seda ka kriitilisel elu momendil otseses mõttes verega kinnitanud. Gezerdovite pool tuli mul leiva abil kogu toit taldrikult kätte saada. Kuna pereisa oli tulnud äsja turult, roheline kinzakimp näpus (meenutab välimuselt peterselli), siis püüdsin sedagi kombe kohaselt peale hammustada, ise pisaraid tagasi hoides. Mis liig, see liig! Toostid kestsid oma tunni. Aule Pavel oli jällenägemise puhul muhelev rahu ise, meenutades kangesti akadeemik Naani, Gezerdov oma jämeda nina ja tumedate kõõrd-silmadega justkui tuline süsi. Musta mässitud pereema viibutas viinaklaasi ja soovis mulle nii jumalakartliku kui jumalakartmatu ühiskonna nimel edu ja õne. Neil on ikka veel säilinud see hea ja armas teadmine, et kunstniku, kirjaniku ja helilooja töö on raske ja õilis. Vist veel sellest ajast,

kui mägedesse püstitati kirikuid ja sinna maaliti freskosid. Meil vaadatakse rohkem, kas nad ei joo, kuidas nad riides käivad, mitmes naine neil on.

VAATAMISVÄÄRSUSTE POOLEST on Ritsa järvele viimastel aastatel Abhaasi ANSV-s siginenud omapärane võisteleja — koobastik Uus-Athose kloostri lähedal. Üks on nagu antiikmütoloogia iludusjumalanna Aphrodite ja teine nagu sepiustusjumal Hephaistose maailm: esimene nõiduslik veesilm ülal mägedes, teine igavene allilmapimedus. Riik kulutas viis miljonit rubla, et seda allilma kauniks teha ning kättesaadavaks muuta. Koobastiku avastanud keegi abhaasi karjus, onu Sandro tüüpi mees. Küllap teadsid koobastiku olemasolust ka kreeka-katoliku mungad, kuid hoidsid seda suures saladuses. Kaunilt roosatavad küpresside kohal endise kloostri kuplid. Hommikupäikeses jääb neist mulje nagu punasest tufist voolituist. Juba 1912. aasta varasügisel kirjutas kloostriis öömajal olnud Tammsaare: «Aiad algavad mere äärest ja tõusevad mööda mäekülge kõrgemale. Nende pikkust võib verstadega mõõta. Põhja pool paneb järsk kaljusein aiale loomuliku piiri. Kaljuserval paistab väike maja; see on nõndanimeetatud Pääsupesa, endine mungakamber. Treppi mööda, mis osalt kivist, osalt puust, pääseb Pääsupesasse. Kõrgemale tõustes avab iga samm, mis edasi, ikka uued vaated ja iludused. Kahju, et ilm sel korral sumpas oli! Aga võib-olla, et oli vaade nõnda veel ilusam, salapärasem.» Jätame auto parkimisväljakule ja astume mäeseina ehitatud kolmekorruselisse pronksi ja mosaiigiga kaunistatud hoonesse, kust lahtiste vagunitega metroorong viib korraga sada kolmkümmend inimest 1,2 kilomeetri sügavusele mäe sisemusse. Neljakümne viie minutiga läbitakse viis omavahel ühenduses olevat hiigelsaali, ühtekokku poolteist kilomeetrit. Koobaste lagi meenutab oma kipsi- ja liivakivilõõridega vanaaegseid kaminaid mõnes Maarjamaa ordulossis. Nooremates saalides on granaatrohelisi, elutuid järvi. Avamisjärgus on veel kaks koobast. Peale selle on maa all terved uurimislaboratooriumid. Teadlastel on abiks kogenud speleoloogid ja uusim tehnika. Speleoloogia on Nõukogude Liidus noor teadusharu, oma koobastikest oleme me suutnud läbi uurida alles kahekümnendiku. Püreneeses ja Ungari karsti-aladel on see töö juba niisama hästi kui lõpetatud. Liigume hiirvaikselt piki selleks ettenähtud teid, mis käsipuudega ja võrguga piiratud, tundes, kuidas pea kohal lasub kogu Kaukasuse majesteetlik ja lumine raskus, kuidas ümberringi hõljub Maa enda aastamiljonite veest ja mineraalidest küllastunud hingeõhk, kuidas

sind jälgivad Vasemäe perenaise silmad... Kuid mul ei lähe meelest ka üks teine koobas üleval alpiaasal. Hõbemäele tõusul, kus ma põletasin täiskirjutatud plokilehti, et vaadata mägikitse koljut koopapõrandal. Valgusefektidega rõhutatke looduslikke skulptuure ja grotisemusi. Kүүnlavahahalt roosatavad stalagmiidid ja stalaktiidid, mille taha on oskuslikult peidetud valgusallikad. Kord seisad tardunud kivi-kose vastas, kord hingetu järve kohal. Tilkuv vesi möödab aja kannatlikkust. Siin näib kõik toimuvat aegluubis. Ja endalgi tekib järsku saatanlik kiusatus: jääda maha kirjust ja ahhetavast seltskonnast, tungida malahiitlaeka saladusse. Kuid see ei ole võimalik: kõigil peetakse rangelt silma peal. Kogu teekonda saadab kord iidne mägilaste laul, kord Bach. Jõuame viimase koopani, mille nimeks Tbilisi. See on nagu Bahrani varakamber.

Ürgpimedas koopas, päris aegade alguses, kui inimene ei teinud siin veel tuld, vaidlesid omavahel pliiatsijämedune stalagmiit ja niisama suur stalaktiit. «Mina tahan kasvada taevasse!» ütles koopa põrandal sirguv stalagmiit nooruki õhinaga. «Mina tahan kasvada maakera tuumani!» ütles jääpurikana rippuv stalaktiit samuti nooruki õhinaga. Ja tilkekivid muudkui kasvasid veest väljasadestuvate lubjasoolade kitsi ehitusmaterjali arvel. Umbes miljoni aasta pärast tundis stalagmiit, et miski on tema teel ees. «See ongi vist taevast,» mõtles stalagmiit ja kinnitus ahnelt nagu poolduv rakk. Samal ajal tundis ka teravaninaline stalaktiit, et miski on tema teel. «Ma olen jõudnud juba maakera tuumani,» mõtles stalaktiit salamisi ja kinnitus niisama ahnelt. Veel mõnikümend tuhat aastat hiljem leidsid teadlased nad ninapidi koos. Nad olid moodustanud imelise, küünlaroosa samba, millist ei ole üheski maises lossis. Nüüd naudivad neid sambaid Uus-Athose koobastikus turistid Bachi muusika ja valgusefektide saatel, et võpatada aja kannatlikkusest, mida neile, surelikest kõige surelikumaile, pole iial puudutada antud.

KUIGI OLEN POISIKESEST PEALE tundnud huvi koobaste vastu, kuigi mu lemmikautorite hulka kuuluvad prantslane Casteret ja ungarlane Jakucsi, võreles kummalisel kombel mu peas hoopis teine, üldsegi mitte allilmaga seostuv mõte: *Aga tähed vilkusid Punasel Lagedal rohkem kui mujal.*

Inimene ei mõtle pea kunagi sellele, millele peab. Ja kui ma pärast pimendamist, väikest hirmuefekt, mis ei loonud enam seda tunnet, et keegi hingab salapäraselt su kõrval, pilgu randmekellale heitsin, tuli mul ette: just praegu, 7. aprillil 1976. aastal kell 11.00 Moskva aja järgi avatakse Eesti NSV Ülemnõukogu istungite saalis Toompeal ENSV Kirjanike Liidu VII kongress.

ALATI ÄHWARDAN END: reisin ükskord turismirongiga, kus kõik ette ja taha ära tehakse. Pealegi välistab see igasuguse võimaluse ja moraalse õiguse midagi kirja panna. Aga ikka elan ma nende inimeste saatuses, kellest kirjutan. Ikka ja jälle tuleb pidada väsitavat maratoni, et omandada maailma globaalsusest ja läinud aegade raskustest pisutki ausat ülevaadet. Ja ometi on see osa, millest mul juba ülevaade on, vaid tühine segment Kersteni Jakobi hiigelgloobusel. Ei ole minulgi siit muud kaasa võtta kui kimbuke mimoose, mis tege-likult on kollane akaatsia ehk läätspuu. Viimane nimi kõlab üpris koduvillaselt. Nagu nähtamatu kuldvillaku mässin aga enda ümber siinsete perede külalislahkuse. Ma pole loodud Kassandra suuga: loodan kõige paremat. Tallinna jõudes lähen kõigepealt Pirosmani näitusele Kadrioru lossi, kõrvus ansambli «Iveria» südamluk laul sellest unustamatu saatusega mehest.

1976—1977

Sisukord

KOLM SIPELGAPESA LAPSEPÖLVEST	3
I. PUBLITSISTIKAT	5
Kirjakandja Roulin ja teised	7
Üks lugemik	10
Hilinenud kiri Pinocchiole	15
Sõda meie sule all	20
Kipsi ehk narruse kiituseks	26
Varest kui vapilinnust	29
Ühest kirjutamata saagast	33
Vana daami visiit	37
Ohtu Tammsaarega Punasel Lagedal	46
Misjonärid — nii ja naa	54
II. UURDEMETT	61
III. REISIKIRJU	85
Kaevuvinnade otsingul	87
Aipolovo — Vasjugani hantide pealinn	107
Kolhiida punased anemoonid	125

Kalju Saaber

Kaimude
raamat

II

Kalju Saaber

Kaimude
raamat

Publitsistikat 1979—1985

Tallinn «Eesti Raamat» 1986

E
S01

Kujundanud Mati Pärk

S $\frac{4702700200-486}{901(15)-86}$ 191—87

© Kirjastus «Eesti Raamat», 1986

Stavropolimaa: alaanidest eestlasteni

KUIDAS SAAB tasasel sisemaal sündinu aimu merest ja mägedest? Eks metsakohin asenda meremüha ning loojangurüngad Vinni väljade kohal lumest kiirgavaid tippe! Siin on nad kõik olnud — Elbrus, Kazbek ja koguni Mount Everest. Ja esimene pilt, mis keskmine vend mulle mäletatavasti joonistas, polnud unine talumehevanker, millega veskile logistati, vaid valgetel purjetiibadel üle lainete lendlev laevuke — too üksildane, Lermontovi oma . . .

ÜKSKÕIK KUI TALUPOEGLIKUD me geenide poolest ka pole, ikka tärkab meis huvi teiste randade ja sealsete rahvaste vastu. Nagu tärkab kevadel põisrohi või noorte armutunne. Nii üks kui teine on loomult internatsionaalne, kutsuv, hüüab või unes. Eestlane on tehtud vägivaldselt sunnismaiseks, kirjanduses kasvatati talle juuredki alla. Et mida pikemad, seda uhkemad, kas või rakvere raipe omad, olgu siis peremees või palgasulane, Logina Peter või Toomas Juurikas. Ometi on meie kaimud väljarändamisele ikka aldis olnud, protestiks paruni või pastori vastu sellegi hullu tem-

buga maha saanud, et vene õigeusku astunud. Jah, mis ümberistutamisse või ümberasumisse puutub, siis võib kaime kadakana kujutleda — tuleb võtta tükk kodumulda kama- raga, märkida ära ilmakaar, leida talle uues kohas kas või sama kehvad, kuid endised elutingimused. Nad on abielusse heitnud dekabristi järeltulijaga (Salme; Jakob Normani and- med), olnud Nobile ekspeditsiooni päästmas (Karl Jõgi), tõus- nud õhku stratostaadil (Ernst Birnbaum), rajanud elu Vaikse ookeani rannikul (Liivi ja Linda kalurikülad) ning Visla- äärsetes kubermangudes, purjetanud «Ahto» paadis või käi- nud Lõunanabal. Ja kui muud ametit valida polnud, mis seal salata, Raimo Pullati andmeil peetud ka Peterburis löbu- naisepõlve . . . Eks jüri- ning mihkclipäev ole meid koolitanud, mõis süsi päka alla kohendanud. Ning lausa ime: võõrsil pole meid tuimadeks, vaid hoopiski edumeelseteks, tehnikale ning sotsiaalsetele uuendustele tundlikuks peetud. Seda jälle kohalike juurdunud tavade vaatevinklist. Vahest selles ongi juba ajaloost tuntud rahvasterändamise igavesti tervendav, ehkki mitte valutu mehhanism. Tööd oleme teinud Stavro- poli kubermangu mustmullal niisama raevukalt kui Eesti paesel pinnal, ja kui midagi on lõunamaa sumedas öös ja konnade laulus puudu olnud, siis igatsus mullast kasvavate hallide kivihiiqlaste järele. Nendesamade mürakate järele, mis lasid kodumail kangematelgi sooled kubemesse ja mil- lega võideldi otsekuul mees mehe vastu. Ei tea, kumba on rohkem vannutud, kive või mõisasaksu! Küllap rohkem ikka viimaseid, sest kivi oli teistsugune vastane, temal oli oma ajatu priius, kopsakamatel nimed ja legendijupidki küljes. Väljarändamisega on nõnda, et inimene ei lähe ühest pai- gast teise, ühelt kontinendilt teisele — ta läheb ühelt mul- lastikult teisele. Sedasi muudab ta oma formatsioone ja tõekspidamisi. Ja muld kujundab tema loomuse.

VAATAME ENDID: oleme nagu töökad sipelgad või taru- mesilased, hõivatud heaolu taastootmisest. Aga pöörad pilgu laia maailma — elu käib veel aegluubis, aasta ja aastasada on pöördvõrdelised. Hallist ajuainest tuleb puudu, väidab akadeemik Naan. Kirjaoskamatute arv kasvab UNESCO and- meil iga aastaga, näib, et inimkond ei hari end globaalselt, vaid talitab ikka veel tingreflekside järgi, orienteerub tar- bimisele nii madalamas kui kõrgemas vormis. Kuni XX sajandini oli mõeldamatu selline luksus, et mõned etnilised rühmad või terved riigid oleksid võinud langeda oleskellu, allapoole töönivood, mis, nagu ütles Engels, tõi ahvi alla puu otsast. Paraku ei peetud kiviajal ühtegi hõimu üleval —

nüüd aga peetakse terveid riike ja regioone, seda poliitilise huvitatuse karuteenest. Mis kasu on tuhandeaastastest mediteerimiskogemustest, kui pole regulaarse töö harjumust! Mis kasu on, et tarku vanasõnu on rohkem kui palvehelmeid nõoridel! Varem tundsin arhailisest piskust rõõmu minagi (etnograafi veri), aga kui selle otsa liiga tihti komistama hakkad, siis kosutab südant küll rohkem kaasaegne elupulss, pilk tulevikku. Meil, ühemiljonilisel rahval, on Kirjandusmuuseumis üks toatäis vanasõnu — aga kellel see meelde tuleb, et nad seal Eiseni fondis talle? Töö sünnitab uusi vanasõnu, ja kuni inimene töö juures mõtleb, on temaga asjad korras. On kogu maailmaga asjad korras, ja me ütleme süngele Rooma Klubile aitäh tormihoiatuse eest.

RÄÄGIN SEDA SELLEPÄRAST, et omal ajal peeti Ees-Kaukaasiat ja Stavropoli kubermangu teisejärguliste inimestega asustatud äärealaks. Sinna saadeti kui kindlasse surma. Kui Siberis oli surm veel üheotsaline, siis siin oli ta kahe otsaga. Kaukaasias sõlmusid paljude rahvaste ja isiksuste tragöödiad. Kuid teisalt oli see ka lootuste maa, väljärändajate töötatud maa, unistuste «valge laeva» randumispaik. Neil kahel väljasaatmiskohal — Siberil ja Kaukaasial — oli revolutsioonis mängida eriline, meeldejääv roll.

MÖTETEGA TÖÖKUSEST on kõige kosutavam minna teiste rahvaste juurde. Võtad kaasa oma väikese rahva tööarmastuse nagu avatud lülige keti, et see kohapeal ühendada. Seda enam, kui sead sammud Stavropoli kraisse, rahvaste ja kultuuride sulatustiiglisse. Enne äralendu käisin Kadriorus pühalikult vaikes Tammsaare korteris. Magalhãesist alates on enne kaugele reisile asumist mindud läbi kirikust, mina tuljin siia. Sest tööga sai algust tehtud maast-madalast, aga ta tundus selline, et otsa ei saa iialgi. Teed oma arust kõrge heinasao, kuid järgmiseks hommikuks on kaste ta poole madalamaks rõhunud. Nii oli iga asjaga. Töö oli see muinasjutulammas, kel vill üleöö selga kasvab. Mul polnud siis veel aimu, et sajandipikkusest inimtegevusest jääb maamulda vaid millimeetritega mõõdetav kultuurkiht. Meie kõige masendavamaks kultuurkihiks olid hiireliisted aida- ja sahvripõrandal; töö võis põrmustuda veelgi rutem.

ÜKSNES MAISE GRAVITATSIOONI VAHE on liiga suur, kui istud TU-134-A esimeses salongis ning mõtled: kas selle stjuardessi naeratusega ei võiks olla Vargamäe Mari? Igatehes ajaks see naeratus iga Jussi silmusesse. Paistab, et peas on kõik segi. Seal all on Kõrvemaa soosaared. Jään korraks tukkuma ja vist õhuaukudest tingitult viirastub

maaparandusmasinatest puretud, haavatud maa. Vennas on juba kakskümmend viis aastat ekskavaatoril. Viimasel ajal näen ta laual sageli looduskaitsealaseid kirjutisi. Ta hindab Jaan Eilarti ja kadunud Kustas Põldmaa publikatsioone, ning kui pere magab, otsib neilt tuge nagu Vargamäe Andres piiblist. Mitte asjata ei kutsu soomlased ekskavaatorit *hullu-jussiks* ja ameeriklased koguni *saja-neeeri-masinaks*. Visioon kaob, sest lennuk teeb vahemaandumise Harkovis, kus toodetakse meie maa kõige võimsamaid traktoreid. Huumusekiht on aga habras nagu uni. Suvelõpu öö on sume ja tihke nagu diisliõli, lennujaam aga igavesti moespüsiva *mania grandiosa* musternäidis. Sambad nagu Ateena akropolil, kuid marmori asemel koorub krohvi alt karkass.

ON ÖÖ ja me ei näe viljakoristustolmu stepis. Eks seda tõusnud nii Stavropoli kubermangu eestlaste kui meiegi reheplatsidelt. Suvine reisipalavik aga sarnaneb heinapalavikuga, Mineralnõje Vodõ lennujaama ümbrus ja pargid aga vaatega mõnest R. Kapoori filmist. Siin imetatakse lapsi, seal viipab noorsõdur sigarettidega «Bond» oma kaaslastele. Leidmata ainsatki istekohta, näed ringi kõndides lennujaama kohal tähti (peale vanaema mainitud Petlemma on neid lõunataevas hulgi). Jah, tipptundidel või tipprändudel tunduvad inimesed üksteisele lõpmata kadalipuna, aga samas on mäed, kus kõik võiks uuesti alata.

STAVROPOLIMAAL EI SAA RÄNNATA ilma tema ajalugu tundmata; see välistaks igasuguse võimaluse toda kanti mõista. Ja mitte ainult kivist dolmenid ei jääks anonüümseteks. Ka elavad rahvad. Aga neid olevat siin üheksakümne rahvuse jagu, eestlased kaasa arvatud. Geoloogilist ajalugu tuleks aga alustada Atlandi ookeanist Indo-Hiinani ulatunud ürgmerest Tethysest. Meri oli mõistagi enne kui nimi, siin pole muna ega kana alternatiivi. Kui giid teeb kuppeljal Mašuki mäel (993 m) ioniseeritud õhus graatsilise viipe, et siin oli Tethys, ei nihku kujutlusvõime ikka paigast. Ilma Pjatigorski ja Lermontovita oleks Mašuk Kaukaasia hiiglaste kõrval lihtsalt nimetu kungas. Inglise alpinist, Mount Everesti ekspeditsiooni juht John Hunt on nimetanud Kaukasuse südant (Bezengi rajoonis) «väikeseks Himaalajaks». Kaukasus, mis kujunes põhiliselt noorima, alpi kurrutuse ajal, oli jõudnud juba raugastuda, kuid tegi kvaternaaris meie rõõmuks läbi tõhusa noorenemiskuuri. Pealegi hoolitseb ta aktiivselt, et reibas ja värske välja näha. Tema reipus teeb mägilastele muidugi peavalu, kuid mägedes on juba kord nii, et ei ole armastust ilma ohuta ja ohtu ilma armas-

tuseta. Pruudid harjusid röövimisega, rahvad maavärisemise ja laviinidega. Mägede lõivu maksid ka eesti asunikud, kes läinud sajandi viimasel veerandil Stavropoli kubermangust üle Peaaheliku Punasele Lagedale ümber asusid. Alates XIX sajandist on Kaukasuses registreeritud üle kahe tuhande maavärina. Suuremaid (10,5 palli) oli 1963. aastal epitsentriga Kodori ülemjooksul — selsamal jõel, kus 1918. aastal seisid eesti asunikud koos teiste Abhaasia tööliste ja talupoegadega menševike vastu. Kontrollnivelleerimised on kindlaks teinud, et Kaukasus kasvab keskmiselt 10—16 mm aastas. Kasvamine aga tähendab noorukiiga. Ja kuigi tema nõlvadel elavad meie maa vanimad inimesed, kelle olemasolusse Gustav Naan hästi ei usu, on nad nooruslikud nagu siinsed mäedki.

TEKTOONILISE AJALOO JUUREST Kaukaasia inimasunduste juurde minnes peame mõttes sooritama vägeva teivashüppe Kazbekilt Elbrusele. Soodne kliima, mageda vee küllus, rikkalik, mitmekesine loomastik ning mäginiidud kui ideaalsed suvekarjamaad — kõik oli nagu loodud maaviljeluse ja loomakasvatuse tarvis, rahuarmastavaks tööks. Ent aastasade jooksul vormisid rahvaste ränded ja sõjad ning suured ja väikesed vaenud — riikidevahelistest perekondliku veretasuni — Kaukaasia rahvaste palge ühtaegu sõbralikuks ja karmiks. Ometi on väärikus, mitte kinžall Kaukaasia rahvaste relv. Viimast korda sõditi siin selleks, et vabastada fašistide käest püha mägi Elbrus. Lõplikult katkenud sõdade ahelast jäid mälestuseks sõjateed: Suhumi sõjatee, Gruusia sõjatee jt. Kui aus olla, siis igal külal on oma sõjatee ja partisanirada, on eestlastelgi oma riburajad. Revolutsioonitiines Lõunas oli ka meie asunikel märkimisväärne osa. Rahulikku elu aga tähistavad Kaukaasia (1924), Teberda (1936), Põhja-Osseetia (1967), Kabardiini-Balkaari (1976) jt. looduskaitsealad. Elatakse ju oma kodus. Haritakse oma viinamäge.

AJALOOLASTE LEMMIKUTEKS on muistsed alaani hõimud, kes on niisama omanäolised kui näiteks etruskid. Alaanid on omamoodi võtmehõimuks siinsete hõimude ajalooliselises kirjus peres. Alguses pärinesid nad ka ise sissetungijatest. IV—III sajandil e. m. a. tungisid Ees-Kaukaasia steppidesse iraani keeli kõnelevad sarmaadid, kelle hõimuliidud tõrjusid sküüdid läände. Sarmaadi hõimude seast kerkisid II sajandiks esile Mustast merest põhja pool asuvat stepiala ja Kaukasuse eelmäestikke asustavad alaanid, kes tegelesid rändkarjakasvatusega. IV sajandil said alaanid sis-

setunginud hunnidelt rängalt lüüa. Hunnide julmus on ajaloolehekülgedelt teada, paljude hõimude nimed kustutati igaveseks. Koos hunnidega sattus alaane Galliasse, Hispaaniasse (siit otsitakse baskide sarnasust Kaukaasia rahvastega) ja isegi Põhja-Aafrikasse. Prantslased pärisid alaani-delt pärisnime *Alain*, inglased *Alan*. Pärast rahvasterändamist jäid hunnidest puutumata alaaniid paikseks, neid loetakse osseetide esivanemateks. Alaani keel jäädvustas meie teadvusse peaaesjalikult stepiga seostuvad nimetused, mägedes tarvitataavad üldmõisted pärinevad aga Kaukaasia põlisrahvastest. Sõna *don* tähistab alaani keeles vett, nii et alaaniid on Doni jõe ristiisaks (või ühtpidi koguni Šolohhovi romaani pealkirjale!). Esimeste rändrahvastena löid nad tihedad sidemed põliste mägilastega. X sajandil võime juba rääkida varafeodaalse Alaani riigi õitsengust. Tehti katse luua oma, kreeka tähestikul baseeruv kiri, varakult võeti vastu ristiusk, liidus kasaaridega seisti araablaste vastu. Krimmi vahendusel said alguse kaubandussidemed Kiievi-Venega. Humara kivisööeasula (Karatšai-Tšerkessi AO) lähedal avastati muistne alaaniid asulapaik. Omaaegset linna ümbristes kuue meetri paksune üheksa torniga kivimüür. Kiviplaati-delt on leitud IX—X sajandisse kuuluvaid kreekakeelseid tekste. Alaani kalmed on tavaliselt rikkalike matustega, nende leiud arheoloogiliseks sensatsiooniks, väärisesemed aga Ermitaazi uhkuseks. Muide, juba sarmaatide sissetung lõpetas inimeste ja hobuste massilise ohverdamise. Viimaste asemel said hauapanusteks valjastekomplektid. Huvitav on märkida, et alaani kalmetest on leitud ka Läänemere päritoluga merevaidkehteid. Alaaniid kuld ja hõbe on nii hinnaline, et neid ei lubata turistidel isegi pildistada või filmida. Kunstiaarete röövimises olen muidugi täielik võhik, kui, siis ainult kodumaistest filmidest midagi õppinud. Aga naiste haudades oli rikkalikult kaelahteid ja juveele, eriti polükroomseid kuldesemeid, kaunistuseks türkiis, kaltseidon, karneool, ametüst, pärlid, merevaik, klaas, kivisüsi. Lahkunu varustuse hulgast ei tohtinud puududa ka metallpeegel ega minkimis-toos. Sarmaadi maailm põimus siin tihedalt kreeka linnriidkide kultuuriga, viimased kasutasid ka sageli sarmaatide relvi ja riietusid barbarirõivaisse. Muuseumieksponaatidel rullub lahti lambaid, kitsi, veiseid ja hobuseid kasvatanud muistse hõimu elu. Põllukultuuridest võib peale tera-, aed- ja puuvilja nimetada lina, arenenud oli veinimajandus. Väike osa steppidesse laialipaisatud alaani raidkunstist asub Stavropoli koduloomuuseumi õuel.

*Nad oma sõmerlisi käsi
rampjalge poole küünitasid.
Ning tardund silmadega kaesid
iidaegseid salakohtumisi
need kivist naised.
Ja vaatas
kivikeha,
mis inimsugu võttis teha.**

Velemir Hlebnikov

Sealsamas lebab kõrbenud rohus ka kivirist, mis viitab varasele ristiusule neis paigus. Risti ehtsuses päris ühel meel siiski ei olda, kardetakse hilisemat, poliitilistel eesmärkidel tehtud võltsingut, et näidata Moskva vürstide õigusi Stavropolimaale. Sealt lähtus hiljem ka tsaarivõimu anastuspoliitika. Siin on ka Suur-Zelentšuki jõe vasakult kaldalt Krivaja uhtorust pärit hauakamber, autogaraažist pisut väiksem katuseta kivimajake, viilul ümmargune unkaauk. Alaanide hauakambrite seinad on kaetud rohkete reljeefsete ornamentidega ja stseenidega igapäevasest elust. Reljeefil pakub alaani naine võõrale peekrist veini. Ent sellest küla-lislahkest stseenist tuleb minna edasi alaanide kibeda lõpuni: mongoli-tatari sissetungini. Neile järgnes Timur, kes viibinud ka Elbruse jalamil ning purustanud alaanide piiskopkonna Alam-Arhõzis. Kuldhordi lagunedes domineerisid osmanid, kes vedasid Musta mere sadamatest igal aastal üle kaheteistkümne tuhande orja välja, eriti poeglapsi. Mägilastest kasvasid võõrsil kartmatud ja karmid sõjamehed — mameelukid —, kellega Napoleon Egiptuses kokku pörkas.

JUBA MONGOLI-TATARI ike oli Venemaale ja alaanidele ühiseks mureks, ristiusk aga soodustas lähenemist. Seda liitu kinnitas Ivan Groznõi abielu kabardiini vürstitari Kutšenaga 1561. aastal. Tsaarinnana sai kabardiinitar nimeks Maria ja ta elas tsaarikojas kaheksa aastat. Sel ajal abistasid venelased mägilasi võitluses osmanite ja tatarlaste vastu, kabardiinid, osseedid ja tšerkessid aga toetasid Venemaad Liivi ordu, Rootsi ja Poola vastu. Sellest tsaari abieluliidust Kubani jõeile ilmunud kasakateni ja Vladikavkazi nimes peituva anastuspoliitikani oli veel tükk maad...

MEIE PÕHILINE REISIKESKUS Stavropoli krai kuulub Vene NFSV-sse ja hõlmab Karatšai-Tšerkessi autonoomse

* Linda Ruudi tõlge.

oblasti. Õigupoolest pole Ees-Kaukaasia haldusjaotus mitte ainult ajaloos kenake poliitilise geograafia eksam. Venekeelse mõiste Ставрополье (Stavropolimaa) sisu on märksa laiem praeguse krai piirist. Ent ajalooläbilõikes ning reisides ei saa halduspiiridest hoolida, ja kui inimesel on biovoold oma aura, siis on see ka tükeldatud rahvastel.

STAVROPOLI KRAI TÖÖSTUSLIK TÄNAPÄEV algab meie jaoks Nevinnomõsskist. Üpriski uus linn on rajatud endisele kasakareduudile. Siitmailt on pärit poisipõlvest mäluks lunud legendaarne Kodusõja kangelane Ivan Kotšubei, 3. Kubani ratsaväebrigaadi noor komandör, kelle valged hukkasid. Linn on justkui nõelasilmast tulnud, suurkeemia on paisutanud ta elanike arvu 106 000-le, kolmandaks krais, nii et ENE-gi andmed ei pea enam paika. Suuruselt küll võrdne meie Taaralinnaga, kuid palgejoontelt sarnane Kohtla-Järvega. Eks tööstuslinnad jää oma liistude, kultuurilinnad omade juurde. Nevinnomõssk elab hiiglase «Azoti» töörütmi järgi (väetised, plastmassid, parfümeeria jm.). Küllap saab ka Tartu Plastmasstodete Katsetehas oma toorainet ja kilegraanuleid sealt. Linnas asuvad samuti villapesemisvabrik ning soojuselektrijaam. Pärast kuldseid päevalillevälju võtab linn meid vastu kriidise leitsega. Linnasiseseid turismimarsruute püütakse voolavast higist ja minestamisohust hoolimata kopika pealt täita, sest giidil täitevkomitee kontroll kaelas, Austria kingad tursunud jalgu vaevamas. Selles linnas pole itaalia päritolu arhitektide, vendade Bernardachhide kätt mängus nagu kuurortlinnades, aga üks nevinnomõsskilane armasta oma samapalju kui meie Tallinna vanalinna või Tartu Toomet. 1939. aastal linna õigused saanud tööstuskeskuses on ju kõik ülepeakaela kiiresti kasvanud, rajatud esmavajadusteks. Puuduvad meelde jäävad hooned, monumendid, isegi igavene tuli tundub kuidagi ajutine. Vanast on kõige kauem vastu pidanud kasakamajakeste rajoonid, mis pakuvad nüüd, buldooserite ette minnes, etnograafilist huvi. Mõni varjuline tänavanurk jäetakse ikka alles ka. Seevastu uutel elamurajoonidel on sama häda mis meil — kuidagi ruttu sisse elatud, äragi pruugitud, urbaniseerunud kõrbeks muutunud, kus peremeest ja tema iseteadvust tunnend ainult tema rõdu või lodža järele. Ma ei tea, kas siin on Viivi Luige taolist poetessi, aga võiks olla. Sest kasakamajade ukseaukudest paistvad, liivaga heledaks küüritud põrandalauad on kuidagi kutsuvamad, sealsete inimestegagi saab rohelises ukseesises tunnelis jutule.

Kord Kislovodski turul köitis mind vana pimsskivimüüja nägu, sama pruun ja poorne nagu kivitükid tema ees. Siin, keset elavat ja ajutist, pea alaspidi rippuvaid elusaid kanu ja arbuusisuhkrust joobunud herilasi, oli ta nagu Delfi orakel. Ja ütles paugupealt ära, et oleme eestlased. Ning valis meile parema tükikese Maa enda jahtunud ihust. Ja nüüd, kus seda pimsskivi saab kasutada üpris proosaliseks otstarbeks, jalgadelt maha hõõruda pikkade rännuteede tolmu, ei kustuta ma ometi mälust mõnda väikest kohtumist.

NEVINNOMÖSSK EI PEEGELDA KOGU KRAI omapära, pigem kogu maa elurütmi. Ja tõestab veel kord, et ajutised asjad on meil kõige püsivamad. Aga kui mõelda selle linna toodangule, rahvamajanduse vajadusele selle järele, siis õigustab see mõndagi puudujääki tööstuslinna olmes. Et siin on paneelkarbid, Stavropolimaa kaunimad lossid aga rajatakse karplubjakivist. Kraisis on suured maagaasivarud ja siit kulgevad torujuhtmed Moskvasse, Leningradi ja Tbilisi. Kes aga tahab süüvida paikkonna minevikku, selleks on Nevinnomõsskis korterelamus väike, relvade poolest rikas koduloomuuseum — eks noid ole siin täristanud kasakad, türklased, Krimmi khaanid ja teisedki. Tööstuslinnal on üpris lüüriline legend, Nevinnomõssk tähendab ju «ilmsüütu neem».

Vaesel kenal neiul oli vaene õilis peigmees. Neiu tahtis endale ka rikas noormees, kuid neiu ei võtnud teda jutule. Kätemaksuks määris hüljatud ehaline neiu õueväravale märgi, mis kohalike kommete järele tähendanud, et tüdruk on süütuse kaotanud, raisku läinud. Kartes, et armastatu teda uskuma ei jää, jooksis neiu kõrgele maaninale ja heitis end sealt vahutavasse Kubani. Selle koha peal seisabki nüüd linn, mis ei ole turistide Meka ja millest meie kirjanduses vaevalt niipea juttu tuleb. Aga peab meeles pidama, et meie olmekeemia, komfort ja lõpuks ka naiste ilu on tänu võlgu Nevinnomõsskile.

PÄEVAPALAVUSEST RAMBILE LINNALE toovad lohutust ja karastust Kubani jõe piimkollased vahutavad vood. 1948. aastal valmis siin 49,2 kilomeetri pikkune Nevinnomõsski niisutuskanal, mis 1982. aastast kannab nõukogude partei- ja riigitegelase, sotsialistliku töö kangelase M. A. Suslovi nime. Vesi juhitakse Kubanist Jegorlöki jõkke. Tamm jätab oma kõrguse, vesivärvate ja võimsate vintsikettidega lummava mulje, veekohin on optimistlikult kõrvulukustav.

Ja tammipealne on ainuke koht, kus tunned jahedat tuulehingust. Tammi otsal aga, valvurimajakese räästas, tuletaavad esimesed siinmail silmatorganud viinamarjad meelde, et oleme kuulsal veinimaal. Kubanimaa veinid on ju maailmaturulgi tuntud. Ja lõunamaa sumedat ööd ei riku isegi tarakanid, need kasakamajade igipõlised allüürnikud.

NEVINNOMÖSSKIST VIIB TEE STAVROPOLI üle samanimelise kõrgustiku. Mõõdukas sissejuhatus mägedele ja lõuna liikluskeerisele, kus sõidetakse temperamendi ja tunde järgi. Ristteedele ja kurudesse on meespeaks paigutatud autovrakid. Nevinnomõsski külje all olnud farmid ja juba ülesküntud maad (vaid päevalill tukub oma koredade õiekorvikutega päikeses) jäävad seljataha ning meie ees keruvad savist ning liiva- ja lubjakivist koosnevad alastivõitu mäed, mida liigestavad sügavad jäärakud ja uhtorud. Stavropoli kõrgustiku kõrgeim tipp Strižament (831 m) jääb paremat kätt. Kõrgustikult saadaksegi maagaasi. Varem laius siin üksipäini stepp, nüüd katavad nõlvu põllud, kõrgemal on metsasteppi ja laialehelist metsagi. Kuid alastusest ja punakatest stepivärvidest siginev kuivusetunne ei taha kaduda; sellele lisandub sulava asfaldi lehk ja auto esiaknaid hooletul sõidul purustav killustik. Raske oli siin Kodusõja ajal võidelda, varjatuks jääda, ootamatult rünnata. Mitte asjata ei kanna üks teeäärne auul Teejuhtide nime. Teises istutas ema sõjas tapetud poegade mälestuseks püramiidpallitist allee... Ka see oli muistne alaanide ala. Peale põhi rahvuse tserkesside elab siin tänapäeval ukrainlasi, venelasi, tatarlasi, poolakaid jt.

STAVROPOL PAIKNEB 45. PARALLEELIL. See kõlab kaasaegselt, manab silme ette Siberi ja BAM-i, kuigi linn sai alguse 1777. aastal asutatud kindlusest, millest müürijupp laskeavadega veel praegugi alles. Kuni 1964. aastani oli Stavropolil nimekaim, praegune autolinn Togliatti. Kraikeskuses on 226 000 elanikku. Et Stavropol on rikkaliku ajaloo ja ka arhitektuuriliselt silmapaistev, jääb siin tänapäev — vastupidiselt Nevnnomõsskile — tagaplaanile. Üksnes lapsed suplevad lõunamaa kombel purskkaevudes ning mõnulevad kuumal asfaldil pikutades. Meile Stavropol oma parkide ja jaheda kaljaga meeldis. Kuid Tolstoi on kirjutanud, et Stavropoli seltskonnaelu on niisama tüütu kui Peterburi ja Moskva oma. Ometi leidis ta Kubanimaalet ainet oma jutustusele «Kasakad». Puškin avaldas siin Rajeovski 14-aastasele tütrele armastust, siin on viibinud ka Gribojedov. Ent jätkem seltskonnaelu. Stavropoli klassikalises gümnaasiumis

õppis G. A. Lopatin, kes tõlkis 1872. aastal Karl Marxi «Kapitali» vene keelde. Samas õppis ka Kosta Hetagurov (Konstantin Hetägkatõ), osseedi kirjanduse ja kirjakeele rajaja. Gümnaasiumis ilmusid ta esimesed luuletused «Mees ja naine», «Uusaasta» ja jutustus «Talv». Veel on teada, et Pirogov tegi Stavropolis esimese narkoosiga operatsiooni Venemaal. Ka Lermontov viibis Stavropolis korduvalt, väike sõjaväehaigla Bulkini tänav 13 on praegugi alles, Stavropoli koduloomuuseumist kiviga visata. Nõukogude võim kehtestati Stavropolis esmakordselt 1918. aasta jaanuaris, lõplikult 29. veebruaril 1920. aastal. Selle mälestuseks on endise kindluse rinnatisel, mitte kaugel nooruslikust Suvorovist, hiigelsuur, uljast marsisammu astuv graniidist Punakaartlane. Endisel katedraalimäel, kust selge ilmaga paistab kätte päikeses kiirgav Elbrus, on Belgorodi all langenud kindrali J. R. Apanassenko mausoleum: neljast püramiidiküljest väljapürgivad tankiroomikud.

KRAI KODULOOMUUSEUM on vana ja hindamatute kogudega, ehkki maja jääb kitsaks. Elevust ei tekita siin mitte ainult alaanid. Ühes saalis seisavad kõrvuti kaks hämmastavat ja suursugust skeletti, mida zooloogiamuuseumidelgi pole välja pakkuda. Ka kuulsal Tartu omal. Üks on väljasurnud lõunaelevant, tõeline hiiglane praeguste elevantide kõrval. Teda võib näha vist küll ainult Pariisi ja Lenigradi vastavates muuseumides. Teine on 1964. aastal leitud siberi ninasarvik, kes kaalus viis tonni (kõrgus 2,5 m, pikkus 4,1 m) ja elas üle poole miljoni aasta tagasi. Tõsi küll, sarvise on mineraalvete toimel lahustunud, kuid on ilmselge, et see on olemas olnud. Sarve koopia on uudistamiseks vitriini pandud. Lõunaelevandi kohta aga peab kurvastuseks ütleva, et ta suri lihtsalt hambavalusse, nagu teadlased on surmkindlalt kinnitanud. Siberi ninasarvik on tänini ainuke teadaolev maailmas. Muuseumis võib sedagi teada saada, et Stavropoli krai on Liidus väheseid paiku — kui mitte ainuke —, kus on esindatud peaaegu kõik looduslikud pinnavormid, välja arvatud liivakõrb. Železnovodskis Razvalka mäel (928 m) paljandub koguni igikelts.

TEEL PJATIGORSKISSE võiks pisut mõtiskleda Stavropolimaa *Estonica* üle. Miskipärast meenus lõunamaa taevasse vaadates, et väikeplaneet nr. 1541 ehk 1939 CK (siia on kodeeritud avastamisaasta) kannab Estonia nime. Soomlasest Y. Väisäläst Turu observatooriumis oli see kena hõimuzest. Kõike *Estonica*'t pole küllap keegi söandanud üles lugeda. Võimed ei küüniks, informatsiooni jääks napiks. Hak-

kan 414 miljoni kilomeetri kauguselt Päikesest pihta seepärast, et ajades teinekord suguvendade jälgi Kanadas või Jaapani mere ääres, unustame ära kosmilised kaugused, selle, et meie üle kaardub Linnutee, mis näitas väljarändajatelegi suunda. Ja vahel kaugusi jahtides unustame ka piasjad. Loomulikult ei saanudki äärealade kubermangud Piiterile näole ei eestlaste arvukuse ega ideelise küpsusega. Võtame või revolutsioonipäevadel Leninit ümbritsenud kaasmaalased — autojuht K. Otsa, telegrafist J. Rähni, Petrogradi Sõja-revolutsioonikomitee esimehe P. Laasimiri. Kuid ka Ees-Kaukaasiaga seotud eestlaste hulgast on võrsunud neid, kelle tähendus ületab kaugelt rahvuse piirid, kelle saatus on maine ja karm, vägilaslikki. Kindralleitnant Lembit Pärn oli pärit Esto-Haginski väljarännanute külast, mis tookord kuulus Stavropoli kubermangu. Kubani jõel asuv Armavir — tollal suur raudteesõlm õllevabrikute, tapamajade ja jahuveskitega — sai viimaseks puhkepaigaks atleetidele Georg Lurichile ja Aleksander Abergile. Linna jõudes haigestusid nad peaaegu üheaegselt tähnilisse tüüfusesse. Lurich suri 22. jaanuaril 1920. Aberg tuli küll epideemiast võitjana välja, kuid järgnenud krupoosne kopsupõletik viis kaasa temagi. Võitmatud matikaaslased ja sõbrad maeti väheste kohalike eestlaste tunnistusel kõrvuti. Hiljem kalmistu paraku likvideeriti ja praegu on seal tehase õu. Ja veel. Johann Köleri lõuend «Itaalia karjus» (õli, 1859) asub Stavropoli kraikujutava kunsti muuseumis. Köler oli neid väsimatuid eesti kultuuri suurkujusid, kes unistas eestlaste vabast kolooniast siin lõunas ega unustanud õuemaalijana paleedes liikudes suguvendade meelt või väljarännanute kannatusi.

Oli kohtumine põhjamaiselt valgepäise õunamüüjaga — see on paratamatu, et kohalikke näed turismihooyal kõige sagedamini müügilettide taga. See justkui Visnapuu noorpõlveluulest pärit neid kiitis mulle, et ongi eestlanna. Mõtlesin kohe, et mõnest väljarännanute külast. Aga ei, selgitas piiga kavalalt, ta on eestlanna sedapidi, et ta isa olevat Eestimaal aega teeninud. Etnograaf võis ehk minus segadusse sattuda, kirjanik enam mitte. Ja naerdes sai see kavalpea lahti oma õuntest, mida mu naine veel nädal aega söi.

VAADATES STAVROPOLIMAA STEPPE, kisub alustama asjade algusest. Ei, seekord mitte ürgmerest Tethyest, ka mitte alaanidest, vaid sellest, mis seob Soome lahe paepealset siinsete punaste või mustade muldadega, mida võõristas

Redik Soar. Vene-Türgi sõdade tagajärjel olid paljud kohalikud hukkunud või sunnitud kodukohtadest lahkuma. Kaukaasia ühendamise — mida oli alustanud Suvorov — lõpuleviimise tärminiks (1864) oli ainuüksi Lääne-Kaukaasiast lahkunud mitte vähem kui pool miljonit elanikku, kes Türgi, kes langes võitluses tsaarirežiimi pealetungiga. Sellistele «vabadele» maadele suunatigi ümberasujaid, sealhulgas eesti talupoegi. Lenin on öelnud: «... kogu isevalitsuse ümberasumispoliitika on läbi imbinud kalestunud bürokraatia asiaatlikust vahelesegamisest, mis ei lase ümberasujaile end vabalt sisse seada, toob koleda segaduse uutesse maasuhetesse, nakatab Venemaal äärealasid Kesk-Venemaa feodaalse bürokraatismi mürgiga.» (Teosed, 13. kd., lk. 376.) Võimud polnud väljarändajate abistamisest põrmugi huvitatud, kuigi üht-teist lubati ja ka tehti. Oldi huvitatud muust — rahulike põllupidajate asumisest umbusaldatavate lõunarahvaste vahele. Olime kaua olnud põhjapoolseimad põlluharijad ja meie pikka meelt läks seal vaja. Võimude püüd oli külvata inimesed kaheväljasüsteemi.

VÄLJARÄNDAMINE KUJUNES PASSIIVSEKS KLASSI-VÕITLUSE VORMIKS. Läänud sajandi 60. aastatest kuni käesoleva sajandi alguseni rändas Eestimaalt välja umbes 11% talupoegadest. Toonane maarahvas polnud arvult praegune *n* protsenti millegagi. Olime tõsimeelselt võetav maarahvas (autoriteetsetes entsüklopeediates *Landvolk*). Kokku oli väljarändajaid (ka linnarahvast, ka linnadesse) kuni 15%. Esimese, 1897. aasta rahvaloenduse andmeil elas Vene impeeriumis 1 002 738 eestlast, neist 113 400 väljaspool meie etnilisi piire. Stavropoli kubermangus oli 1279, Kubanimaal 880 eestlast. Eks neist aegadest, koos Türgi-aineliste külavahe-lauludega, olegi pärit meieni jõudnud riim:

*Kubani kasakas,
lühike ja jässakas ...*

Tsaari-Venemaa oli rahvaloendusega nagu muudegi edumeelsete asjadega hiljaks jäänud — alles viimane keiser sai teada, kui suurt rahvast ta valitseb. Nõukogudemaa aga alustas pärast Kodusõda ja interventsiooni just sellest. Rahvaloendus ei olnud «haavade lakkumine», oli vaja ülevaadet ja korda, seda rahvast tuli toita. Ja neil andmeil elas Nõukogude Venemaal 180 000—185 000 eestlast. Osa neist jäi 1920. aasta rahvaloendusest interventsiooni tõttu välja.

PÕHJA-KAUKAASIAS OLID tuntumad eesti asundused

Esto-Haginsk Stavropoli kubermangus (rahvasuus Kalmuka, küllap nimest «kalmõkk») ja Allmäe, Kubani maakonnas Livonia, Esto-Maruhha ja Hassõ-Kardonik. Krimmist ei antud kohe ümberasumiseks luba, seal tekkis väljarändajatest nagu pais tulvavee ette. Lõpuks 1866. aastal asusid üheksakümmend eesti perekonda Perekopi ja Jevpatorija maakonnast ümber Stavropoli kubermangu (V. Maamägi). Tee Ees-Kaukaasia steppidesse oli lahti, bürokraatiast ja vintsutustest hoolimata! Taas oleks nagu steppides alanud rahvaste rändamine. Siit, läbi Kalmõki steppide, üle Kaukaususe Peaaheliku, ilma ametliku ümberasumisloata, mindi ka Punasele Lagedale. Siin-seal jäid väljarändajad ja nende kariloomad kadunuks, mäed ja kohalikud nõudsid lõivu... 1885. aastal oli Allmäe külas verine kokkupõrge kohalike elanikega: kaks talupoega said surma ja kolmkümmend haavata (S. Sommer). Allmäe oli hiljem üks suuremaid asundusi, kus elas 1300 inimest. Siit sai täiendust ka Sulevi (L. Võime). Nagu piibli Joosepi äraseletatud unenäos olid ka siin nälja-aastad: seitsmekümnendate aastate lõpul ja kaheksakümnendate keskel olnud ikaldused sundisid kahtkümmend peret Esto-Haginskist Punasele Lagedale minema. Vaevu said jalad alla ja taas lastepabulatega teel! Allmäe oli ühtlasi varjupaigaks 1885. aasta kevadel Rakverest teele asunud, kümnest vagunist koosnevale väljarändajate ešeloni. Kuna peresid ähvardas Doni-äärsesse Rostovi jõudes näljasurm, suunati nad ajutiselt Allmäe eesti asundusse. Edasi läkitati õnnetud virulased Stavropoli kubermanguvõimude poolt Karsi kindluse alla, enda kaelast ära. Tolles kauges Venemaa punktis rajati Novo-Estonia asundus. Neil Rakvere ja Viru-Nigula meestel polnud aimugi, et nende lastest ja lastelastest saavad hiljem Karsi lepingu alusel Türgi alamad.

JA SIIS TULI väljarändajate saatuslik kokkukuhjumine, nii et maad ei olnud seal, kus seda pidi volilt võtta olema, ja perekondadel, kes kord ratastele asunud, seisis ühe kolgatatee asemel ees veel mitu. Eks ole troopikavetes meie suguvendade ja nende laste laipadega ka haisid söödetud, «kerkokella» asemel viimseks saatjaks kume laevavile. Seega tuleb väljarändamist vaadelda kui äärmuslikku sammu rahvusliku iseteadvuse tõusulainel. Staatilise loomuga Virumaa talumehe kirjeldajana pean ära tähendama, et ka kodumaile jäänud tulid omadega toime. Ja muidugi sai neil väljarännanute arvel pisut lahendam. Liikumist soodustasid 1856. aasta talurahvaseadused ja 1869. aasta passiseadus, mis andis maa-

rahvale suurema liikumisvabaduse. Loomulikult oli selle kõige taga veel tuhat ja üks bürokraatiakonksu, kuid jää oli Liivimaa ja Eestimaa kubermangudes liikuma hakanud. Möisasaksa ja -sundija hirmuäratav kuju kahanes silmanähtavalt, nagu kavatseks aeg neid ise kääbusteks muuta. Kus aga rohkem näguripäevi nähti, kus oli rohkem matuseid ja leinavalu, kas Vargamäel või võõrsil, seda ei suuda vist keegi kaaluda-mööta. Tööd tuli rügada igal pool, kuni kaks kätt rinnal, ja kapitalistlikud suhted jõudsid varem või hiljem ka Kalmõki steppi. Väljarändamine ei olnud sotsiaalne lahendus, vaid kitsi abiventiil, suure, vaevleva looma tühemikust aitamine, et ta lõhki ei läheks. Selle ägava looma nimi oli Vene impeerium, ja lõhki oli ta minemas kõigest muust kui rammu peal olemisest . . .

ESIMESEKS RAAMATUKS VÄLJARÄNNANUTE KOHTA võib lugeda 1897. aastal Tartus väljaantud K. Pallo «Esimised Eesti väljarändajad ehk 40 aastat Samaras», viimasteks aga A. Vassari «Uut maad otsimas», V. Maamäe «Uut elu ehitamas» ja L. Võime «Tee uude ellu». Nagu näha, on Nõukogude historiograafiasse kuuluvad uurimused naljavaeste, sarnaste ja ometi sümboolsete pealkirjadega. Nii algavad saagakki, hindamatud algkroonikad. Aga kus nad lõpevad? Kirjanduses? Tänuväärt on hiljuti ilmunud August Kalmani «Oma talu». Juhan Kahk on öelnud (tõsi küll, ühe teise romaniseeritud etnograafilise aine puhul): «On raske kujutleda kirjandusteose ilusamat sünnilugu.» Võlgu, lootusetult võlgu on aga meie filmikunst, mis oleks pidanud algusest peale talletama, talletama, talletama. Mängufilmi ei julgekski nagu soovida, esialgu ehk mõnd pilti olmest ja möödanikust. Olgu meil siis selles vallas vähemalt monumentaalne eesmärk, sest mõnedki on selle juba nimetanud, Kodusõjagi pahatihti vesterniks «ülendanud».

On korratud Hannibali minekut elevantidega üle Alpide. On hullemaidki asju järele tehtud. Me saadame loomi lõunasse, sellele on raudteel spetsialiseerunud hulk inimesi, neil on oma naljad ja seiklusedki. Tean Tartust Tähe tänavast «noort pensionäri», endist balletitantsijat, kes leidis selles oma teise kutsumuse ja terviseallika. Seepärast oleks «Tallinnfilmile» või «Eesti Telefilmile» idee: kas ei võiks kaamera abil taastada eesti asunike mineku Esto-Haginskist üle Kaukasuse Peaaheliku Punasele Lagedale 1886. aastal? See oli ju üks traagilisemaid ja põnevamaid lehekülgi väljarännanute elus. Kolmkümmend ööd-päeva kestis asunike tee-

kond üle mägede, läbi jõgede ja laante. Mägedes jäid jäljetult kadunuks Mihkel Härn koos naisega ja 20-aastane Anna Sarka ning loomakari, mida nad ajasid. Esimeseks ulualuseks olid sõnajalgadest onnid. Umberringi luusisid kiskjad. Jaan Nahkur olevat lasknud ühe ööpäeva jooksul üheksa karu. Usun, et entusiastidest puudu ei tuleks, ja küll siis otsiks üles need õiged mäekurudki ning käiks selle tee uuesti jala läbi, sest peale romantika oleks asjal kohusetunnegi sees.

Teadusemeestele aga tahaks öelda üpris argist: nii nagu me andsime hiljuti välja «Eesti ala mõisate nimestiku», kuluks ära ka väljarännanute asunduste nimestik, sest paljud andmed lähevad ikka veel lahku.

AEG TULI MAA JA MERE PEAL, viletsus unustati, elu lõi asundustes õitsele. Peab ütleva, et ränkadel päevadel tulid kohalikud inimesed (sellest on kirjutanud juba Vilde) väljarändajatele omakasupüüdmatult appi, samas kui suguvendadest opteerimiskomisjoni agendid, sünnitunnistustega spekuleerivad pastorid kaasa arvatud, tahtsid hiljem asunikelt mitu nahka koorida ning äritsemise kõrval tegelesid spionaažiga lääneriikide või Savinkovi kasuks. Meie asunike töökust ja visadust ei jõudnud põliselanikud ära imestada. Aga nad ei tundnud ju Vargamäe Andrest. Arvati koguni, et vanakuri ise on mitteõigeusklike (luterlaste) teenistuses. Kuid kurja asemel olid põhjused objektiivsed. Esiteks, vene talupoeg vabanes alles 1861. aastal pärisorjusest. Ajaloo-pööranguline fakt küll, ent Venemaale iseloomulike rudiimentidega. Teiseks oli Vene impeeriumi rahvastikust 1897. aastal 79% kirjaoskamatu. Meie uusasunikud seevastu olid peaaegu kõik kirjaoskajad — kes pidas päevikut, kes tähendas üles majapidamisrehnutti. Kodus olid nad lugenud usinasti «Eesti Postimeest», «Sakalat» ja «Virulast». Olukord Baltimaadel oli küll väljakannatamatu ja elu vaevaline, kuid mõndagi oli võidud ka õppida. Väljarändajad viisid siit kaasa juba kapitalistliku põllumajanduse värske hõngu. Oma luge-muse, laiema silmaringi, ilmanägemise ja edumeelsete põl-luharimisvõtetega edendasid nad ka kohalikkude põllumajandust ja rääkisid kaasa kultuuris. Loodi kooperatsioonile rajanevad põllumeeste seltsid, piima- ja krediidiühistud. Nii see läks... surmasuust ning viletsusest tasapisi vedruvankrisse. Maa ja selle viljakus, uute, välismaiste põllutööriistade julge kasutuselevõtt, kõik seegi mängis oma osa. Ning ühest patust olid paljukannatanud asunikud puhtad: mitte rant-

jeena, ei Balti sinivere ega Vene oblomovluse kombel, vaid omaenda oidsa pea ja kätetööga jõuti haljale oksale. Ja asunike naised ei saanud paremat hõlpu kui Vargamäe omad. Kuid edasi vedas juba nagu jumal juhatas, nii mõnelgi hili-semal hallparunil lausa lepase reega, vanast rasvast või hiljemtulnute nahal. Sest maa oli Ees-Kaukaasia stepis küll töötatud, kuid sotsiaalsed suhted karvapealt endised.

ALLMÄED JA ESTO-HAGINSKIT võib lugeda asunduste hulgas õnneseenteks. Viimane oli 1919. aastal Venemaal kõige suurem eesti asundus (734 eestlasega), just nagu muistne Tõrma Virumaal. Allmäel oli seitsekümmend perekonda asunud krunditaludesse. Esto-Haginskis omandasid kuussada elanikku maatükid, mille mõõtmeteks $8 \times 5 = 6$ versta (1 verst = 1066,78 m)! Nii et meie paras kolhoos. Sama võib öelda ka Livonia kohta, ehkki valitsus oli algul Kubanimaal maa-andmisega kitsi. Kahekümnendateks aastateks ei olnud asunikele enam võõrad sõidu- ja veoautod, lokomobiilid, nafta- ja auruveskid, klaverid, raamatud. Vanad asukad, nn. *selged*, ei tahtnud uusi väljarändajaid, nn. *passimehi*, külakogukonda vastu võtta, nõudsid «tolli» või sitsisid kiivalt oma krundilahmakatel. Neil endil oli topelt vedanud. Läänud sajandi lõpus hakkas kummitama rängalt venestuspoliitika. Kroonupalat pani maataotlused pahatihti seisma solvava vetoga: «Seoses mittevene päritoluga maad mitte anda.» «Selged» olid end uues kodus kenasti sisse elanud, hõimuväljedest polnud enam lugu, kui ehk teinekord hooajatööle või sulaseks. Sündis oma rahvusest kohalik maaproletariaat, Oktoobrirevolutsiooni eelõhtuks sai kihistumine veelgi selgepiirilisemaks. Seitsmeteistkümnenda aasta kevaldel pärast tsaari kukutamist toimus Livonia külas Lõuna-Venemaa ja Kaukaasia asunduste «kongress». Nii sellel kui ka teistel ridamisi kokkuklopsitud foorumitel ilmnisid Krimmi ja Põhja-Kaukaasia jõukate teraviljakasvatajate ning Musta mere ranniku puuviljakasvatajate kitsad huvid. Neid soosis S. Sommer. Polnud ju ka mitte kõik «passimehed» proletaarlased — nende hulka kuulusid igasugused ametnikud, mõisavalitsejad, koolmeistrid, agronoomid, aednikud, kaupmehed, ülesostjad, koguni rätsepad jne.

SÜNNIMAAL OLDI ASUNIKE PÕLVEST VAIMUSTATUD. Levisid fotopostkaardid (praegu muuseumiväärtusega), mis tutvustasid jõukaid asunikekohti. Loodi «hümne», nagu «Livonia, mu kodumaa, mu kallis kodumaa! Sul' tuksub mu süda, sul' laulab mu rind...». Viljakandvat mulda leidus Ees-Kaukaasia steppides, ja keegi ei mõelnud enam, kellele

ta kunagi kuulus. Ega mõeldud ka Ameerikas, kus lauldi samasuguseid optimistlikke laule: «Oo, kuis nii kaunis on hommik, oo, kuis nii kaunis on päev...» «Aateline» kodukant kippus ajakirjandusveergudele poetama, et Eestil olevat nüüd oma kolooniad ja asumaad, seda küll rohkem naljatamisi. Siis aga aetigi kärbseid pähe, et kolonistidel olevat eksterritoriaalsed õigused. Sellisena rutati asja vaatama just noore Nõukogudemaa alguspäevil, kuulutades asundused peaaegu et Vene SFNV-st sõltumatuks Eesti Vabariigi territooriumiks... Venemaa oli taas nii verinoor nagu Peetri ajal, veel noorengi, ja polnud seal aega tähelegi panna, kui mõnes kohas juba võõrad konsulaadid valmis. Seda laadi «aatelisusele» võiks vahemärkusena lisada, et nooruke Lembit Pärn astus sel ajal parteisse ning lõpetas Internatsionaalse Sõjakooli eesti roodus. Noorte meeste teed hakkasid asundustes lahknema. Klassivõitlus teravnes.

1921. AASTAL OLI NÕUKOGUDEMAAL 102-s eesti rahvuslikus parteirakukeses arvel 1573 liiget ja poolteistsada kandidaati. Peale Piiteri olid kubermangudest aktiivsemad Tomski ja Omski, samuti Moskva kubermang. Jõukate asundustega Stavropoli kubermang jääb oma üheainsa kümneliikmelise rakukesega tagaplaanile. Vähem oli eestlastest parteilasi veel ainult Simbirski kubermangus.

JUBA SAJANDIVAHEKUSEKS OLDI PÕHILISED piima- ja saaduste tootjad ja turustajad. Saadi oma kümme-kaksteist toopi päevas, sellal kui teised said viis-kuus toopi. Eesti naiste oskus head lüpsikarja kasvatada on siiani tuntud: kogesin seda alpi aasal viibides. Ja sedagi, et Sise-Gruusiast või Abhaasiast tullakse sageli head individuaalsektori sarvekandjat kauplema. Kuid tähtsamaks kui lehmapiim, tähtsamaks kui emarind ja hool saab teatavas vanuses kooliharidus. Asunduste auks peab ütleva, et seda mõisteti algusest peale. Kui Eestimaa ja Liivimaa kubermangudes loopisid mõisnikud ja vaimulikud talurahva haridusteel kaikkaid kodaratesse, siis siin võis iga küla luua oma haridussüsteemi. Ehkki see kandis algelisuse pitserit, oli C. R. Jakobsonist kõva põhi all. Livonia Kubanimaal, Allmäe ja Esto-Haginsk ehtasid oma kulu ja kirjadega tolle aja kohta suurepäraseid koolimaju (V. Maamägi). Ometi jäi Esto-Haginski külakool juba Lembit Pärna ajaks kitsaks (E. Kippel). Emakeelsetele asuniketoolidele andis kahekümnendate aastate algul löögi õpetajate suurearvuline opteerimine Eestisse. Ilmselt ei suutnud neist paljud ümber orienteeruda, sõjakommunismi halasamatute kitsendustega leppida. Asunik sai veel peost suhu,

salasahvril rammusamatki, maa soolal polnud õigupoolest kusagilt võtta. Kultuurimeelele, kohalikele laulupidudele, internatsionalismile ja sügavale rahvustundmusele vaatamata oli neile Romanovite ajast palju külge jäänud. Palju oli laste ajudesse võltskaunist ja tühja tambitud. Lahkujad töid muidugi väikesed mahajääjad ohvriks, ent tasapisi asi paranes. Proletaarne luuletaja ja kooliõpetaja Villem Buk oli asunduste koolides justkui esimene pääsuke esindamaks uut tüüpi maa soola. Oli ju Leningradis Eesti Pedagoogiline Tehnikum, Herzeni-nim. Pedagoogilise Instituudi vähemusrahvaste osakonna eesti sektor, samuti Põllumajandustehnikumi eesti osakond. Öitses eestikeelne proletaarne kirjandus. Esto-Haginski asunduses töötas Karl Reinson, keda on soojalt meenutanud kindral Lembit Pärn. Õpetajatest said ühtlasi väsimatud võitlejad küla palge eetilise ümberkorraldamise eest. See kultuuri ja hariduse tõus kestis vähemusrahvastel kuni kolmekümnendate aastate teise pooleni.

KUI RÄÄKIDA KAPITALISMIST PÕLLUMAJANDUSES, siis siin pidas Lenin silmas palgatöö kasutamise ulatust (vt. Teosed, 22. kd., lk. 19). Sellest patust ei olnud ka eesti asundused enam puhtad, eriti tarvilik oli palgatöö koristushooaegadel. Siin-seal prooviti kommuune, terava klassivõitluse tingimustes mindi vastu kooperatiivmajapidamistele. 1924—1925 viis loosung «Näoga küla poole!» 25 000 vabatahtlikku kommunisti maakolgastesse, teiste hulgas ka V. Kingissepa poja Sergei. Stavropoli- ja Kubanimaal oli olukord ligilähedane sellele, mida oma romaanides kirjeldab Mihhail Šolohhov. Võideldi keskmiku hingeõnnistuse pärast, pidurdati natsionalistlikku demagoogiat. Tänuväärne oli see, et rahvuslike ja rahvuskeelsete külanõukogude kaudu toodi vähemusrahvad riigivõimust osasaamise juurde. Eesti külanõukogudest paistsid silma Hassõ-Kardonik, Livonia, Allmäe ja Salme. Allmäe asunduses oli 1929. aasta sügisel üheks aktiivsemaks kolhoosiloomise eest seisjaks punane partisan August London. «Edasi» kolhoos saavutaski hiljem suure kuulsuse, sama võib ka öelda Kalmõki autonoomse oblasti kolhoosi «Uus Ilm» kohta.

EESTLASTEST KOMMUNAARIDE ETTEVÕTMISED olid heroiliseks intermeediumiks uuele eluvormile püüdlemisel. Kommuunid jäid valgustusfilosoofide aegadest südamele, olid seal ka Kõleril, kuid ei ühed ega teised katsed pidanud aja-
proovile vastu. Ees-Kaukaasiaga seoses tahaks korraks peatuda ühel neist, mis oli ehk teistest visama hingega. Kommuuni asutamismõtte algatas Ameerika eestlaste ajaleht

«Uus Ilm» ja seda toetasid USA ja Kanada eestlastest ehitus- ja vabrikutöölised koos farmeritega. 1923. aasta kevadel saabuti Põhja-Kaukaasia krai Doni ringkonda, kaasas algkapitalina ilmaime «Fordson». Noor Nõukogudemaa oli vanade unistuste täideviimiseks kõige paslikum koht, ja Põllutöö Rahvakomissariaat hoidis kommuunidele põialt. Esimeseks esimeheks oli Henry Kinna Kanadast. Sisse seati end endises hetman Prilepski mõisas, mis oli nagu vrakk keset puudetut steppi. Elu läks töökatel entusiastidel ülesmäge, juba järgmisel aastal töötas kommuuni saeveski ja kõlksus sepapaja; veiste arv kolmekordistus. Vara oli kommuunaridel ühine, lastele anti süüa tihedamini, ja nagu ikka, paremad palad. Mehed kandsid «kuradinahkseid» riideid, naised aga nurisesid nagu alati, et kõigile lõigatakse ühe kanga otsast. Kommuunis valitses kuiv seadus, va kibeda pruukimine oli isegi riigipühade puhul keelatud. Ölut pruuliti vaid vana-aastaõhtuks. Pikka aega oli kommuuni peakokaks Aleksander Uuselu, kes oli varem töötanud ühes New Yorgi peenemat sorti restoranis. Nõnda sai kommuun «Koit» laialt tuntuks, siia voolas eesti perekondi kogu Nõukogudemaalt. Aga aastad polnud vennad, puudu oli peaga agroomist. Kommuunil oli oma parteiorganisatsioon, mis tegi rasketel aegadel, kui nii mõnigi lipsu ette sidus ja Ameerikasse tagasi läks, palju üksmeelse kollektiivi säilitamiseks. Kommuuniga liitusid ümbruskonna külad ja teised kommuunid, muutes «Koidu» paljurahvuseliseks. Minna Rauga andmetel oli 1930. aastaks selles 500 inimest. Kommuunil oli 4000 hektarit maad, 190 hobust, ligi 200 veist, 1500 lamast, elektrijaam, silotorn, mesila, puuviljaaed, hulk elu- ja majapidamishooneid, kool, klubi ja raamatukogu. Hakati üle minema rahalisele töötasule. Pole siis ime, et juhtivatest kommunaaridest said kulakute kuulide märklauad. Kui ka see immigrantide loodud kommuun lõpetas oma tegevuse, tõdeti, et eksperimendid ei olnud siiski asjatud: kommuun püsis teistest kauem suuresti seetõttu, et oli varustatud tolle aja kohta heade põllutöömasinatega, mis pärinesid Ameerikast ja Lääne-Euroopast. Saadud ühistöökogemustest ja eelkõige kodumaiste põllutöömasinate äärmisest vajadusest tehti NSV Liidu Töö ja Kaitse Nõukogu alalises komisjonis omad järeldused (V. Maamägi). Selle eest seisid head Sergei Kirov ja Sergo Ordžonikidze.

STAVROPOLIMAAL EI SAA MÖÖDA MINNA Sergei Kirovi eredast isiksusest. Tema jälgi on siin kõikjal. See Vjatka kubermangust pärit venelane oli siinsete mägilaste

lemmik. Ta oli ka oma rahva lemmik. Mitte asjata ei ole teda ühes kabardiini asunduses kujutatud karjuseburkas. Teda loeti omaks. Mitte kaugel Lermontovi galeriist, väikekse pargi serval Pjatigorskis seisab roheluses stiilne villa, kus ta paljastas Kodusõja päevil punakaartlikku juhtkonda tunginud vandenõu, mille ohvriks langes Kotšubei. Kirov oskas võidelda Denikiniga, menševikega, dašnakkidega, mus-savatistidega ja välismaiste interventidega, kuid jäi elu viimastel minutitel ise nii kaitsetuks. Just nagu Marat vanis... Sergei ja Sergo — Kirov ja Ordžonikidze — Vene ja Kaukaasia sõprus. Neid ei unustata siinkandis kunagi. Vladikavkaz päris Ordžonikidze, Armeenia linn Karaklis Kirovakani nime (1935). Kirov astus partei ridadesse 1904. aastal. Elbruse idatipus oli ta 1911. aastal. Kas neid kahte sündmust võib ühe mehe elus võrrelda? Arvan, et võib.

NII NAGU BEŠTAU (1401 m) on viie tipuga, nõnda paikneb tema lähikonnas viis terviseveelinna: Mineralnõje Vodõ, Železnovodsk, Pjatigorsk, Jessentuki ja Kislovodsk. Kõigi sümboliks on maost nõelatud kotkas, kes paranes mineraalvett juues. Tervisetootlus ja usk mineraalveesse ühendab kõiki, kes siia üle maa kokku tulevad. Nüüd jääb lisada, et BAM-ilgi olla omad terviseveed, ainult veel marmorkattega kaunistamata. Iga linn võib eraldi. Kislovodsk soodsa püskliima, Tudori stiilis narsaanipaviljoni ja grotis mõtiskleva Deemoniga, kel mägikristallidest silmad ära aetud, Jessentuki mineraalveeallikaga nr. 17, skulptuuride, parkide ja kreeka laadis mudaravilaga, Pjatigorsk, kus hukkus Lermontov, laulva purskkaevu ja tundmatute meistrite maaligaleriiga, Železnovodsk külma koopa, igikeltsatsooni, Buhhaara emiiri lossi ja isegi juba sinnasõiduga, kui rong ronib märke keset džunglitihedat metsa.

KUI MAŠUKI KOHAL SÄHVIVAD PIKSENOOLED ja sa poed äikesevarju mõnesse kohvikusse, kus pagaripoisid on elektriahjud välja lülitanud ning kuumad hatšepurid, seest rasked nagu tina, ootavad vaagnal sööjaid, meenutad tahtmatult võpatades Lermontovi... Kaukaasia oli Lermontovi element. Tuli ja vesi ei sobi kokku. Kuid tuli, mäed ja vesi sobivad. Mäed ei olnud ainult indikaatoriks, vaid kutsusid poedis esile enneolematu loomejõu. Niisiis mäed Lermontovi hinges, sest ühest küljest oli temas laavakuumust, teisalt mägijärve raudkülma jahedust. Külma ja kuum võtavad ka kõige tugevama kivi pragunema. See pidi temaga varem või hiljem juhtuma.

LERMONTOVI JÄLGEDEL püüdsin kasutada oma naise

kui vene kirjanduse õpetaja värskelt pähekulutatud andmeid poeedi kohta. Kuid selgus, et aeg, seisukohad ja uurijad on edasi läinud, ainult instituudis aetakse endist viisi käsikivi ringi. Nii tulebki Lermontovi puhul piirduda üpris ketserlike ääremärkuste ja mõtetega. Need tuginevad vestlustele Lermontovi majakese giididega ja «Lermontovi entsüklopeedia» (Moskva, 1981) andmetele. Viimane on mahult aukartustäratav väljaanne rohkem kui kahe ja poolesaja autoriga, kelle hulgas on ka Sergei Issakov Tartust. Entsüklopeediatel on see hea sirgjooneline omadus, et nad ei loo valmismudeleid, vaid pakuvad kontrollitud fakte. Koolis paistab nõnda, nagu teaksime poetidest, nende njanjadest ja vanaemadest kõik. Vahel ka onu- ja täditütardest, sest igal õrnas eas poeedil on needki olemas olnud. Teame, et tsaar oli kuri. Arina Rodionovna jutustas tormistel õhtutel muinasjutte. Vanaema Arsenjeva oli väikesele Michelile kõik, kui isa, Šotimaalt pärit vagabund, pärast naise surma nad hülgas. Jne., jne. Niisuguses hooldatud triiphones (mis see endisaegne mõisaelu muud oli) ei oleks eales ilmavalgust näinud Jevgeni Onegin (oli ta ju mõranenud, rikutud), vaid üksnes rida väikese algustähega oblomoveid. Oblomovi lapselapsi kohtame tänaseski olmekirjanduses, aga Deemonist tuleb puudu. Kust võttis ta Lermontov? Pelgalt kirjanduslikust traditsioonist, kus ebamaised olendid veel hinnas olid? Aga Maksim Maksimõtš ja Deemon? Kuidas nad ühe looja sule alla mahtusid? Ja missugune oli too looja ise?

ÜHEL HOMMIKUL, kui Beštai ja Mašuk on põuavines, läheme Lermontovi oletatavasse duellipaika neile küsimustele vastust otsima. Me tee panevad kinni moodsad bussid, fotoaparaate klõpsutavad turistid, kümnetes keeltes jutupaa-bel, villjuustega neegrid. Lootusetu paik. Sukeldume uuesti Mašuki jalamil metsaalusesse, mida lõhestavad öised paduvihmaurded. Suristame filmikaameraga nagu teisedki, otsime poeti Verzilinite majast ja õuepealsest majakesest, kus ta elas koos endast noorema onuga (A. Stolõpiniga, kel hüüdnimeks Mongo). Kunagi oli see hoone varemeis, nüüd lausa roosidesse uppunud nukumajake, kust ometi levib surmaessentsi. Meenub Kärde rahumajake, sest mõlemas on omajagu retrot. Kabinetimööbel on toodud Lermontovi pealinna korterist, kandik Verzilinite majast. Võib-olla seisid pokaalid tol õhtul selsamal kandikul klaveri peal? Ka siin ei saa me vastust, sest läbi muuseumikompleksi pulseerib gruppide kaupa inimlaava. Kodus, juba rahulikus olukorras, süvened P. Švede maali Lermontovist surirüüs. Ei olegi nagu

Lermontov, pigem hõredavurruline, kumeralaubaline, põetud peaga tšerkess; ta ise joonistas neid kummitusi, näiteks lahinguepisoodis Valerike all. Lermontov kuulub nende maa-ilmakuulsuste hulka, kellest pole säilinud õiget portreed, nagu pole seda Aleksis Kivist või Shakespeare'ist. Vaid Balzac sattus õnnelikult dagerrotüüpiale ja kannab nüüd oma tavalist aurat, mida Rodin veelgi kahandas. Ohvitserimundris esinduspildid — kahjuks asjaarmastajate tehtud — ei ava poeedi hinge. Irakli Andronikovi arvates on Lermontovist vaid kaks piisavalt iseloomulikku pilti. Esiteks autoportree, millel poet on kujutanud end akvarellvärvides, mägilase burka õlal ja kinžall käes. See pilt on surutud ovaali, ometi on temas rahutust, kibestumist, dünaamikat. Ja teiseks D. Paleni lihtne pliiatsijoonis Lermontovist, külgsuurtõu vormimütsiga mehest. See on seatud ka «Lermontovi entsüklopeedia» superekliibriseks. Monumentidelt ei maksa teda ülepea otsida. Temast sai stercotüüp nagu Jeesus Kristusest. Hiljuti saabus siiski rõõmustav sõnum: ühest Itaalia erakogust leiti Lermontovi portree (koos Karamzini pojaga). See akvarell kannab Brüllovi venna, suurepärase portretisti signatuuri. Võib-olla jõuab see Lermontov kooliõpikutesse ja sööbib meie mälumänguhimulisse kujutlusmällu?

LERMONTOVI MAIL PAINAB IGAÜHTE KÜSIMUS: miks ta hukkus? Kas see oli paratamatu? Koolis oli kõik selge: kurjad inimesed valasid noore poeedi verd. Aga nüüd võib päevade kaupa sirvida piiblipaksust «Lermontovi entsüklopeediat», laduda faktidest pasjanssi — ja tulemusteta. Et seegi duell oli isiklikult tsaari poolt fabritseeritud, seda ei loe enam kusagilt välja. Tõsi, «kolmanda osakonna» ülem krahv Benckendorff ei suhtunud Lermontovisse kaugeltki soovivalt, kuid poeedil oli juba palju pahandusi seljataga. Pealegi oli ta nõudnud peavahis olles Prantsuse saadiku pojaga kordusduelli, ehkki duellid olid rangelt kohtuliku karistuse ähvardusel keelatud ja musketäride ajad romantiline möödanik. Ja siit hakkab paratamatult sööbima mulje, nagu oleks Lermontov ise surma otsinud. Aheldatuna sõjaväeteenistusse, tahtis ta pühenduda jäägitult loomingule, ilmutada oma ajakirja. Ta ei olnud ainult poet jumala armust, linnuke oksal, vaid tal olid kultuuriedendamise plaanid. Saatuslik duell N. Martõnoviga mähkub tänini selgusetuse uttu. Martõnov oli küll enesearmastaja, kuid mitte mõrtsukas. Kõik võimalikud ajendid langevad ära. Lermontov ja Martõnov ei olnud kaks saatuse kitsasteel juhuslikult kokkupõrkavat kõva kivi, nad tundsid teineteist hästi. Jääb üle vaid

Lermontovi raske ja tabamatu iseloom, millele viitavad lähedased sõbrad, tinane väsimus, vastumeelsus uuesti sõita üksildasse ning ohtlikku mägikindlusesse nagu tapaveis. Kirglikust «Poedi surmast» peale oli teda taga kiusatud või pagendatud. Teda oldi lahinguliste teenete eest autasustamiseks esitatud ja autasust ilma jäetud. Viimane käsk pealinast lahkuda tuli nagu välk selgest taevast. «Soovige mulle õnne ja kerget haavataamist, see on kõige parem, mida võib mulle soovida,» kirjutas ta sõber S. Karamzinile. Duellieelsetest päevadest aga pole säilinud ühtegi kirjeldust. Ja Lermontovi pilge Martõnovi pihta («mägilane suure kinžaliga») ei pea nii raske asja puhul torkena paika. Eks olnud Lermontovi majakeseski kinžallid ilustuseks vaibal. Eks maalinud ta Mongot nagu mõnda mägivürsti papaahaga, eks kujutanud ta iseennastki nõnda. Ja kas nad vihkasid ise mägilasi või vihkas neid tsaarivalitsus? Sai ju Lermontov siit kogu oma loomingu elulisuse ja kire. Ja millest rääkisid Lermontov ja Martõnov pärast tüli väljas? Seda ei kuulnud ükski surelik. On ainult Martõnovi versioon. Poet käitub aga nii, nagu seisaks ees kõige argisem suvituspäev, ta ei kirjuta hüvastijätte nagu mõni teine, vaid võtab osa koos Puškini vennaga piknikust saksa koloonias nimega Šotlanna. Ja miks lasi Lermontov õhku, kui Martõnov oluaks ära ostetud? Ja miks käis Lermontovi onu Martõnovit pärast lohutamas? Äkki oli kõik nõnda, et Petšorinis oli kõik tuhaks põlenud? V. Lopuhhina armastas Mihhail Lermontovi elu lõpuni, kuid pärast tutvust E. Suškovaga (kelle karakter lähenes *madame de Staël*ile) suhtus poeet naistesse külmalt ega kavatsenudki abielluda. Ta ei olnud võimeline armastama. Sellele lisandus pagenduses oleva ohvitseri kibe leib Teginski jalaväepoligus, alaline surmasuus olek. Nii ehk näiski, et kõik on kellegagi varem juhtunud. See kohtumine? See pilk? Need meelelahutusõhtud Diana grotis? See maast ülestõstetud taskurätik? Need ohvitseride nõmedad tülid? Need maskeraadid? See varane surmaaimus, mida imbus varasest loominguastki? Eks kirjutanud ta viimasel teekonnal Kaukaasiasse luuletuse «Head aega, kasimata Vene». Seltskonnale oli ta nagunii kinda visanud, ainult Tamanis oli midagi riskantset ja helget; seda mereäärset kalurihurtikut oli ta ise joonistanud, see oli justkui reaalsus... Ent kõige üle valitses nukker, kirglik ja oma egoismis võimas Deemon, kes ei suutnud elada madalat, ajaliku ristiinimese elu... Kõik edaspidine on jälle argipäevaselt täpselt teada: äike Mašuki kohal, kallas vihma, tapetud poeet toodi maja-

kese roosasse võrašetuppa, munder lõigati selja pealt lõhki ja põletati aias. Nüüd ütleme: Martõnov tappis suure poeedi. Jah, Lermontovi suurus on olnud alati vaieldamatu, kuid raske oli närvilises kolkaõhkkonnas, sineli ja vere alt seda suurust märgata. Siin polnud Belinskit, kes oskas kulda liivast eraldada. Nad kõik kirjutasid luuletusi, Martõnov kaasa arvatud, pidasid päevikuid, tegid üksteisest epigramme või joonistasid üksteist. Aga kõigil, kel tuli Kaukaasiaga neis tingimustes kokku puutuda, oli hinges mingi mõra. Paljud jõid. Lermontovi eluajal ilmus vaid 26-st luuletusest ja kahest poemist koosnev luulekogu ja «Meie aja kangelane», esimesest tuhat, teisest tuhat kakssada eksemplari kahes väljaandes. Kui kaduvväike oli see veel vene rahva jaoks, et poet tõeliselt suureks saaks! Martõnovil, Lermontovi endisel koolikaaslasel ja mõrtsukal, kes elas hiljem Prantsusmaal ja Saksamaal, oli üksteist last. Lermontovi sugupuul hääbus, on teada ainult üks kauge sugulane — Lora Lermontova. Ühe kuulsust kasvatas surm, teise kuulsusetust elu, ja veel olemata kohus on seal kusagil vahepeal.

JA SEAL, VANAEMA ARSENJEVA JUURES Tarhanõs (Lermontovos), seisab sepisväravate taga müüri ääres küünalde paistel kõrge tinakirst poeedi põrmuga, varjates igavesti tema elusaladusi ning loomiskirgi. Ta oli küll Puškini purpuripärija, kuid nende surmajuhtumeid ei või analoogseteks lugeda. Vist nii peabki see olema. Sest mis oleks täielik selgus? Pool ükskõiksust.

MASUKI TIPUNÕLVAL, kõisraudtee ülemise platvormi naabruses, asub sõjaväekaardistaja ja alpinisti Andrei Pastuhhovi haud kui omalaadne triangulatsioonipunkt endise ürgmere Tethyse kohal. See haud viib ühendusmõtetusse meie Põhjaranniku Auvere mõisaga, kust oli pärit Carl Friedrich Tenner, kellele omistatakse teadusliku geodeesia ja triangulatsioonimõõdistamise rajamise au Venemaal. Andrei Pastuhhov, kes puhkab päikesekülluses ja ionide rahes, elas vaid kolmekümne üheksa aastaseks. Ta võttis osa Kõrg-Kaukasuse topograafilisest pildistamisest, uuris raskesti juurdepääsetavaid mäetippe ja liustikke. Avastas muistse jäätumise jäljed Aragatsil. Tema eriline kiindumus kuulub Elbrusele, Kaukasuse suurimale jäätumispiirkonnale. Ta oli käinud juba Kazbekil ja Araratil. Ja 1890. aastal tõuseb ta esimese venelasena Elbruse läänetipule. Kuus aastat hiljem on ta selle idatipus, ja kummalgi korral ei jäta ta mäel tege mata ilmavaatlusi ning topograafilisi mõõdistusi. Ja siin,

vapra topograafi haul maksab meenutada sedagi, et Alam-Arhõzis asuv Astrofüüsika Observatoorium maailma suurima teleskoobiga on rajatud Andrei Pastuhhovi nime kandva mäetipu kirdenõlvale.

SIIN ON MEELES PEETUD KA V. I. LENINIT. Kislovodski pargi ülaosas Punastel Kaljudel, kuhu armastasid omal ajal bolševikud koguneda, on N. Andrejevi loodud tagasihoidlik bareljeef töörahva juhust. Mašuki kaljudel aga kõrgub Pjatigorski linna kohal Lenini mosaiikpilt. Võlgneb ju paljurahvuseline, tsaarivõimu ajal vihavaenu, hõõrumiste ja tapmiste kolle oma rahuliku arengu eelkõige leninlikule rahvuspoliitikale, kus pole teisejärgulisi rahvaid. Stavropoli krais muide on veel üks omaette rahvas, vist üheksakümne esimene — kuurordirahvas. Nemadki on siin Lenini dekreedid alusel, mis pani 1919. aastal, raskeimal ajal, nurgakivi sotsialistliku kuurordi igakülgselt arengule. Kuurordirahvas ei sarnane ühegi teisega, kuid ometi on killuke kõigist. Mineeraalveekannukete uhkus ning kuldne graveering iseloomustab püsikuurortlast, kes tuleb kindlal kellaajal «püha vee» järele. Oleme tööjõu taastootmise tsentrumis, aga ka Polkovniku Lese haardes, kelle hingust tundis siin Smuul. Ja puhkajatele laulab ning tantsib Leningradi «Mini Music-Halli» liliputtide ansambel.

Siis nägin väikest trummilööjat. Trumm kõhul, pulgad kätte tardunud ja punapea selga visatud, vahtis ta miilitsaosakonna juures kurjategijate pilte, keda otsitakse üleliiduliselt. Mõnele retsidivistile oli punane rist peale tõmmatud, teistele mitte. Mida mõtleb too väike trummilööja, kes peagi mängib pioneeride paraadi asemel mõnes noortepundis? Kas ta on Gaidari jutustusest, Rafaeli laulust (raba-pop-pom, raba-pop-pom) või see, kes maetud legendi järgi Põhjasõja ajal Trummimäkke minu onu endisel talumaal? Unistab ta kurjategijate tabamisest? Kuulsusest? Kas ta teab, et ka trummiga võib teha haltuurat? Et ühiskonnal tuleb veel kaua seista kasvuraskuste ees? Et kõik retsidivistid on kunagi olnud väikesed poisid meie hoovist, tänavalt, külast?

KINDRALLEITNANT LEMBIT PÄRN suri Moskvas 1974. aasta märtsis. Kevad pidi võtma vanu kindraleid, kuid tema polnud ju nii vana, töötas sõjateaduse instituudis vanemteadurina. Kindrali mälestuseks anti Rakvere rajooni Vohnja kolhoosile tema nimi, sest kindrali esivanemad pärinesid siit. 1977. aasta võidupühal käis grupp Lembit Pärna omakseid, sõjasõpru ja temanimelise kolhoosi inimesi Kolu

pargis pärnapuid istutamas. Seal tehtud pildil on ka kindrali lellepoeg Johannes, kauaaegne Esto-Haginski kolhoosi «Uus Ilm» esimees. Kummaline, et Kalmõki stepis asuv kolhoos kandis Ameerika eestlaste töölislehega ühte lootusriikast nime. Ja peab lisama, et oma eluajal oli Pärn see autoriteetne mees, kes seisis vanade nimede tagasipaneku eest, sest vahepeal olid nimed ära solgitud, nii et igas oblastis kordus kolhooside või külade veerandsada ajakajalist eliitnime.

SÕJAPÄEVIL SÜNDINUD LAPSENA olen paratamatult mõelnud, millal jõudis minuni Eesti laskurkorpuse ja Lembit Pärna nimi. See oli vist Äti talus, kus mu tädi ja lesestunud meieriproua imetlesid ühte pilti, kus neid ja noorikud ulatavad ratsahobuse seljas olevale sõjamehele lilli. See pidi olema komandör Lembit Pärn, ja mitte vähem ei räägitud tema paraadhobusest — selliseid külas küll ei olnud.

KADRINA KIHELKONNAS KOLU VALLAS OHERPALU KÜLAS sai 1837. aastal «Põiva Toma ja naise Leno poeg Jürri» endale perekonnanime Pern (Pärn), ja võib öelda, et tal vedas, sest üsna tihti pani mõisnik talupojale kroonukirja üles sõimunime. Kadrina koguduse meetrikaraamat toob 1868. aastal sissekande nr. 36 all ära Lembit Pärna isa Abrami sünni. Abrami lell Märt rändas 1870. aastal perega Stavropoli kubermangu. Seitse aastat hiljem, jaanilaupäeval, oli ta nende kaheteistkümnepere seas, kes panid aluse Esto-Haginski külale. Abram oli juba seitsmeteistaastane nooruk, kui nende pere lelle kutsel stepikülla saabus. Ülepeakaela sukeldus ta siinsesse seltsiellu, laulukooris tutvus tulevase kaasa Maria Spuhliga. Jaan Jaegeri pasunakooris puhus Abram flööti, hiljem oli karskusseltsis eestvedajaks. Näitemängudes anti talle kui nalja armastavale mehele ka vastavad rollid. Sajandi algul külastas Abram Pärn sünnikanti, sest Oherpalu metsad erinevad tublisti Kalmõki stepist. Vanas põlves ei lasknud astma, see kiusaja, reisi korrata. Käis poeg Lembit, kes rääkis isale sünnimaal toimunud muudatustest. 1946. aastast pärineb kolme põlvkonna pilt, mis on võetud Esto-Haginskis, kus rahvas kutsus Lembit Pärna «meie kindraliks».

ABRAM JA MARIA PÄRN on maetud Esto-Haginski (Jasalta) kalmistule. Evi Kippeli andmetel pärineb viiekskümnendate aastate algusest kiri emale, kus kindral teatab, et on juba hoolitsenud ema talvekütte eest kodukülas. Mälestusteraamatus kirjutab kindral: «Meie peres oli kuus last, kõiki neid tuli toita ja katta. Ema kudus kangaspuudel riiet,

vaipu, kaelasalle jne., tegi kõigile sukad ja kindad. Peale selle talitas ta loomi. Suvel ja sügisel käis ta teistega koos ka põllul.» Õde Endla väidab, et ema olnud lapsest peale harjunud raske tööga. Ta jätkab: «Kuid kõige soojem ja kallim mälestus temast on piiritu eneseohverdamine meie, laste heaks. Lihtne, tagasihoidlik, elas ta lastele. Rasketel, karmidel aastatel ja õnnelikel aegadel oli ta alati meile kui vastupidavuse ja tõe eeskuju... Ema oli meil usklik, kuid tema religioon oli eriline — usk headusse ning vajadus, otsene kohustus teha inimestele head.» Neid sõnu üle korrates meenub tahtmatult, kuidas L. Brežnev oma mälestusteraamatus iseloomustab oma ema, Vorošilovi nim. Kindralstaabi Akadeemia õppejõud Lembit Pärn oleks võinud samuti ema Moskvasse viia (ema elas ju isast tüki kauem), kuid temagi ema jäi oma asundusele truuks. Poeg oleks võinud emale muudki lubada. Ta on öelnud: «Meie uni jäi napiks ainult neljal sõja-aastal, ema ööd olid lühikesed kogu elu.»

EMA MARIA OLI SÜNDINUD 1877. aastal Maruhha eesti asunduses Põhja-Kaukaasias. Juhan Kahki uurimuses «1858. aasta talurahvarahutused Eestis» on Mahtra sõjast osavõtnute ja kuuekümne hoobiga karistatute nimekirjas mitu Spuhli — need olid kindrali emapoolsed omaksed. Kindrali ema olevat ise rääkinud, et osa Läänemaalt pärit noori vallalisi talumehi olid nii vaesed, et hakkasid jala Eestist välja rändama. «Sõitis neile järele suur vanker, kaks hobust ees. Mees vankril kutsus rännumehi sõidule ja lubas neid Venemaa piirini viia. Mehed aga ütlesid: «See on ju parun Unger ise, valed riided seljas! Ärge uskuge teda!» Need, kes vankrile istusid, viidigi tuhatnelja mõisa poole tagasi. Seitseteist meest aga sammusid edasi lõuna poole.» Esiotsa rännati Krimmi, sealt edasi Kaukaasiasse. Nõnda oldi kaks aastat teel, vahepeal teeniti toiduraha, kerjati või paluti kaupmehi, et need lubaksid kasta leivapala silgusoolvette. Evi Kippelile jutustanud kindrali onutütar Veera Muischneck Tartust, et kindrali emapoolne vanaema Krööt ja Jüri Spuhl haigestunud teel kordamööda, hoolitsenud teineteise eest, kuni pärale jõudes jäänudki ühte.

MARUHHA ASUNDUSELE tegi liiga samanimeline mägi-jõgi, viies ära eestlaste krunte ja isegi hooneid. Ka ei olnud siin avaramaid põllumaid. Siirduti äsja rajatud Esto-Haginskisse Medveža kreisis Stavropoli kubermangus. Algul laoti mätastest katustega onnid, kus vesi läks kõledas stepitalves jäässe. Väikesed lapsed viidi sooja peredesse, kus juba olid raudahjud. Jüri Spuhl jäi Donbassi kaevanduses lisaleiba

teenides varingu alla ja invaliidistus, nõnda et tütar Maria pidi lapsest peale rasket tööd tegema. Krõõt nakatus lamba sisikonda puhastades ilmselt siberi katku ja suri ootamatult. Aga kui Jüri Spuhli kätte sattus suure väärtusega, kuid rikutud rahataht (katariina? või kangemgi?), öelnud koolijuhataja Jaan Linde kavalalt, et ta aitab selle pangas ringi vahetada, kui isa on nõus kulutama selle raha oma lahtise peaga poja koolitamiseks . . .

VAIMUVARA JA SELTSIELU OLID asunikel ikka esikohal. Sestap juhtuski, et Abram Pärn sagedasti ajas küla-rahva asju, sellal kui ta naine oli rehepeksuplatsil, väiksem laps rätiga rinnale seotud. Seal ta siis üksinda tuulas ja pahas. Kuid ema ei nurisenud, koguni soosis mehe ühiskondlikku tööd. Oli ju tolleaegsel ühiskondlikul tööil või mõnel koosolekul elu ja rahvusliku püsijäämise seisukohalt eriline tähtsus. Isa Abram oli ka internatsionalist. Tütar Endla mäletab, kuidas isa võttis ta kaasa kaugele kalmõkkide hutuuni, nende suvise rahvuspuha pidustustele, kuhu Abram oli aukülaliseks kutsutud. Nii võõrad kui kalmõkid ka polnud — pärinesid nad ju Mongoolia oiraatide hõimuliidust, olid pealegi lamaistid —, jätsid nad eesti tüdruku mällu unustamatu pühapäeva rahvarõivaste, ratsahobustel kihutamise ja mängudega. Kodus aga tegi isa Abram poistega küla-kuhja, ise ikka kõige suuremana ja lärmakamana kõige all, väikseima pea aga laes. Ja raskeil Kodusõja ning banditismiaastail jätkus sel perel julgust ja jõudu lubada lastele suuremat haridust, kui seda pakkus koduküla kitsaksjääv algkool.

KINDRAL PÄRNA ON KARMUSE POOLEST võrreldud marssal Žukoviga. Iga väejuht on teataval määral inimeste üle otsustaja, saatusekaalude hoidja, kelle käsud, nii õiged kui valed, kuuluvad täitmisele, mitte edasikaebamisele. Seda aimab ka väejuhi ema. Vanasti emad palvetasid oma poegade eest. Ma ei tea, kas palvetas ema Maria poeg Lembitu eest, pigem oli ta ju panteist nagu kõik maanaised. Tema poja nimi oli Lembit nagu muistsete eestlaste vanemal, ja üks olnud fašistid täpisealt nagu ristisõdijad-orduvennad.

VÄHESED TEADSID, et karmil kindralil oli ka huumori-soont. Eks sealt Pärna lähikonnast läkski korpusepoiste suhu legend Rokossovskist, kes ööbinud rindelähedases vanas hotellis. Ta kandnud tsiviilülikonda, mänginud klaverit, teadagi, poola temperament. Keegi polkovnik karanud sisse, et mida see tsivilist mõtleb, ei anna sõjamehele öörahu. Klaverimängija pöördunud toolil ümber ja öelnud: «Я Поко-

совский.» Sel hetkel ei kõlanud need sõnad öises majas vähem südantpanetavalt kui Stalini omad. Siis suruti teeklaas puhta piiritusega polkovniku pihku ja kästus unerahuks hakkama panna. See võis tõi olla, võis ka mitte olla. Jumal teab, lorijutte räägiti rindel palju, ja kõik need legendid (nagu Kutuzovi tukastamine Fili sõjanõukogu ajal) tõestasid veel kord, et väejuht ei ole ega tohi olla rindesõduri silmis jäik nagu kùrass. Jah, kindral oli pärit sealt, kus sküütide kurgaanid. Sõjal on mitu tasandit, ja kui pöördume tagasi Lembit Pärna lapsepõlve juurde, siis ehk mõistame, et just visade väljarändajate seast pidi võrsuma mees, kes võttis otsustamise enda kätte. Küla ise ei olnud muidugi midagi erilist: stepile vaatamata uppus ta juba 1913. aastal tehtud fotol põlispuudesse. Kirik valendab kriitvalgelt, on laia löövi ja lõunapäraselt madala katuseviiluga. Torn on alt risttahukas, millel silindriline ülaosa ja kellukataoline kiiver. Kuid kevaditi jäid kool ja kirik poiste rõõmuks ajutiste vooluvete vahel nagu saarele. Lembitule meeldisid suurveepäevad, ja sõjateadlasena ongi ta kirjutanud uurimusi vägede mobiilsuse ja suurte vesitõkete forsseerimise alalt.

LEMBIT PÄRN OLNUD PERE VALULAPS, sündimisest peale elavaloomuline ja lustakas, otsast lõpuni riukaid täis. Poisid rippunud pealegi kalmõkkide kombel hobuste küljes. Siinsete hobuste lakas oli vabadust ja tuuli, nad polnud ainult künnikronud. Isa Abram rääkinud: «Ega tema põrguline kunagi värava kaudu õue ega õuest välja ei sõitnud, vaid põrutas ikka otse, üle vallide ja kraavide. Põldudel aga hüppas üle vilja- ja heinasaadude, nii et tuiskas. Need olid siis tema takistussõidu harjutused, nagu ta mulle seletas.» Lembit Pärn oli juba poisikesena tüdrukuid pruutideks kutsunud. Õppimine oli ülekeevale energiale vaatamata korras. Kord tõi poiss tiigi äärest põues koju nastiku ja istus sellega söögilauda. Eks seal hakkas nastik mööda poisi kaela põuest välja tükkima. Pahane ema käskinud ussi jalamaid ära visata. Samal ajal sõitnud naaberkülast pärit tõld Pärnade lahtiste akende alt mööda. Poiss rihtinud siis niiviisi, et oleks täistabamus. Nastik potsatanud tõllas istuvale prouale otse sülle, ning taas oli vanematel pahandust küllaga (Leida Mäll-Korovina Salskist). Ja veel teine lugu, kus kirikust tulevad naabrid leidsid vankri laudakatuselt. Lembit aidanud tookord emal õlgedega pliiti kütta, käinud vaid korraks küttelisa toomas. Nagu Tom Sawyer, pihtis tulevane kindralgi, et saanud sõpradega õues vaid viivuks kokku. «Noh, ja siis

proovisime, kas jaksame suurtüki mäe otsa veeretada...» Jah, tiisel sihtis kenasti taevasse, aga võttis veel aega, kaua aega, enne kui Lembit Pärna suurtükkide võidupaugud kostma hakkasid ja kõik eesti noorikud talle pruudid olid. Jääb vaid lisada võidupäevadest pärit foto, millel Lembit Pärn on omaküla sõdurite seas — neid on palju, neid omaküla ellujäänud poisse, üle kuuekümne.

Ometi ei ole sellel fotol teda, Joosep Laari, Nõukogude Liidu kangelast. Ta puhkas siis juba teist aastat Kubanimaa kuivas mullas Krõmskaja staniitsa pargis... Sellessamas igivoodsas stepimullas, millele ta esivanemad Pärnumaalt Sindist välja rändasid. Ise oli ta Allmäe küla poiss, kes enne sõda elas perega Tšerkesski linnas. Ta hakkas juba lähenema neljakümnele ja pidas rahupäevil meie silmis üpriski ebapopulaarset majavalitseja ametit.

1943. aasta kevadtalvel, kui Nõukogude väed olid Stalinski all purustanud hitlerlaste väegruppeeringu ning vaenlane taganes Põhja-Kaukaasiast, viis Joosep Laari sõjatele läbi Naltsiki, Jessentuki, Kislovodski, Tšerkesski, Armaviri ja Krasnodari. Ta teenis tol ajal väekoondises, mis hiljem sai kuulsaks Kalinini-nimelise 2. kaardiväe Tamani laskurdiviisina. Ta oli kirjas 15. laskurpolgu 2. pataljoni 4. roodu nooremseersandina ja ta rinda ehtisid kaks medalit. Suvekuumuses oli alanud suur pealetung «Helesinise liini» läbimurdeks. Polk sai käsu vabastada Krõmskajast läänes asuv Lenini küla. Kui tõusti rünnakule, tungis Laar oma laskurjao eesotsas vastase kaevikutesse. Granaatidega hävitas ta sakslase kergekuulipilduja ja üheksa meest. Edasist pealetungi aga takistas dzoti raskekuulipilduja. Ka sellest sai Laar võitu: paarikümnelt meetrilt heitis ta käsigranaadi, mis pani kuulipilduja vaikima. Ent ootamatult hakkas kurja tööd tegema teine dzott. Laaril oli meeste ees edumaa ja ta mõistis, et nüüd sõltub kõik temast. Siiani oli ta tulnud rühmakomandöri leitnant Andrussenko käsul. Edasi roomas aga juba oma algatusel ja heitis laskeava suunas kolm granaati, kuid dzott ei vaikinud. Siis püüdis ta dzotile läheneda tagant, ja seal see juhtuski... Ta sai granaadikillust raskesti haavata, plahvatus purustas automaadi. Tuli pataljoni pihta ägenes. Seal sündis see, mis teeb inimese surematuks ja mida on surelikel raske seletada. Surnuks peetu surus pilotka kõhuhaavale ja roomas viimast jõudu kokku võttes dzoti juurde. Need seal sees ei võinud teda näha. Kuid milline õud võis lämmatada niigi pingul närvidega fritse, kui laskepilusse ilmuv verine

käsi haaras kinni nende kuulipilduja hõõguvast rauast ja lükkas selle lihtsalt kõrvale. See näis saatuse käena, mis nende üle valitses, ja siis pimendas keha dzotiava.

Ja siin, kus algab legend, muutume meie, kirjanikud, alati ettevaatlikuks. Sest meid on hoiatatud ja rapitud surmastseenide ning monoloogide pärast. Olen vaid ühe sellise kirjutanud, ja teatris kärbiti see poole lühemaks. Näitleja polevat usutav. Sõda ei küsi usutavusest, sõda toimleb sealpool usutavust. Nii on kandunud ka meieni selle kangelase viimased sõnad, ja me omistame need lugupidamises temale: «Ma suren... makske minu eest kätte...» Kaardiväe-nooremseersandi Joosep Laari rinnataskust leiti kahest kuulist läbipuuritud ja verrega märitud NLKP liikmekandidaadi kaart ning lahingu eelõhtul kirjutatud, veel ärasaatmata kiri naisele. Ma ei ole tahtnud kunagi uurida, mis selles kirjas oli. Aga mälus on üks teine kiri, kiri Buuri sõjast, mis juhatas sisse selle sajandi sõdade ajaloo, ja seal seisis nõnda: «Mul on imeplik veene, et homme mina saan hõlpsamini ja rutemini üles kui teised, seepärast et me oleme Sinuga koos nii sagedasti jooksnud üles meie Kõrgustikule — Jumal õnnistagu teda — ja Sind. Head ööd.» Sündis esimene eesti soost Nõukogude Liidu kangelane, kes sai selleks elu hinnaga, ja kindlasti ainus tagasihoidlike majavalitsejate seas.

KASSINKA KÜLA, mis ukrainlastele maha müüdi, nii et ainult kirikuriistad kaasa võeti, oli siin nende algkoduks. Neist aegadest kirjutab A. Doll «Eesti Postimehele» (1866, nr. 32), et esmalt elati külmades lautades ja savionnides. «Väetimid lapsed istusid kökis penkide ehk põrmando peal, ka kui kanna poead sömalaua al, et agga kuiva, soja nurka leiaksid.» Ehkki Põhja-Kaukaasia eesti asundused olid üksteisest eemal, nii et Livoniast Allmäele tuli seitsekümmend versta, Maruhhasse ja Sengileiskisse (Ingelliskisse) saja versta ümber ning Esto-Haginskisse koguni kaks ja poolsada versta, oldi ju sugulased Kassinka näguripäevilt ega unustatud üksteist iial. Erinev oli hiljem ka elatusviis. Vastupidi-selt stepikülale elati mägedes asuvas Maruhhas algul «karja ja linnupuu pidamisest ja söe põletamisest». Aga võitlus oli asundustes üks: ikka kõhutäie ja tervise eest. Siinmail olid sageli uued, senitundmatud haigused. Rõugete panekuni jõuti juba Kassinka päevil (tavaliselt tegi seda koolmeister), kuid hullemaks peeti koolerat. Kui kodumail oli kambrites kadaka-suitsu tehtud, siis siin hakati epideemiade ajal ruume karboli- või sublimaadilahusega desinfitseerima. Sest üks olnud

juba Kreutzwald hoiatanud, et mustus ja lohakus toovad haigused majja. Ja haigusi oli kahe käe sõrmede jaoks. 1918. aastal tõi rinne gripitaudi, mida halvustavalt hüüti «hispaania haiguseks». Siis tulid tähniline tüüfus ja külmtõbi, mille vastu õpiti kasutama hiniinikapsleid, mida tänapäevagi rännakutel vaja läheb. Hammast aga tõmmati nii mõnigi kord välja tädi Polly äraproovitud meetodil. Nii oldi elama jäädud, juurde sigitud ja läbi aegade jõutud.

SESTPEALE ON MARUHHAS JA URUPIS PALJU VETT merre voolanud, kuid inimesed ja sündmused on jäänud. Nagu ämmaemand Juuli Tarnik, kes läinud sajandi lõpul oli asunikele kõige vajalikum naisterahvas, või Jaan Raid, kes meisterdas Livonia vallamaja katusele suure kella, mis lausa tornikella kombel tunde löi. Kord lasti trükkida seinakalender, mille pealkiri kõlas nõnda: «Eesti asunduste seinakalender 1919. a.» (Trükitud «Energja» trükikojas, Armawir). Uhked mehed, just nagu Mats Tõnisson. Kord suvitas Allmäel Aino Tamm, pidades kirjavahetust S. Sommeriga 1914. aasta laulupeo ja esinemiste asjus. Ent aeg ja sõjad olid Ees-Kaukaasia rahvusküladele edaspidi karmimad kui Gruusia aladele jäänuile. Kui näiteks Salme ja Sulevi jäid puutumata, siis stepiküladest veeresid rändogaputkedena üle kõik sõjad ja hädad, assimileeruminegi on palju märgatavam. Paljusid külasid jagati tollal teiste laialipaisatutega, nagu sakslaste, ukrainlaste, tatarlaste (siia alla loeti kõik pilusilmsed aasia päritoluga rahvad), tšehhide ja teistega. Oli aegu, kus üksteist peljati nagu peninukke, süüdistati varguses ja valetamises. Oli aegu, kus ei saanud muidu, kui oma last kodunt välja kooli saates tuli lastekodust uued ja umbkeelsed kasvandikud asemele võtta, oli aegu, kus koorelahutajat või rehkendusoskust buržuitunnuseks peeti. Ja alati olid kojutulevad sõdurid need, kes seiskunud kellad käima lükkasid ja läppunud arvamused pea peale keerasid. Sest sõdur on globaalsem kui talupoeg. Neil entusiastlikel ja meile vahel tragikoomilistelgi aegadel lükkus väljarännanute rahvustunne kuhugi tagaplaanile, kuid praegu, kus seisame asunduste sajanda aastapäeva künnisel (millega Estonka 1982. aasta suvel algust tegi), võime rahulikul meelel ja eelarvamustevabana vaadata tagasi hõimuveljede saatusele. See on meie kohus, et nende jalaastumised ei kaoks maa pealt ja et me endid liiga paikseteks ei petaks. Ja Stavropolimaal on nad ju üheksakümne muulasega tihedalt kõrvuti. Et neid kätte leida, olgu lisatud, et Livonia leiab Armaviri lähedalt Urupi äärest Novo-Ürupskoje alt, Allmäe lõuna poolt Pod-

gornaja nime alt, Maruhha ja Hussõ-Kardoniku Karatšai-Tšerkessi AO-st, Esto-Haginski aga Jašalta nime alt Kalmõki ANSV-st.

ELBRUS ei lumma mitte ainult tasaselt maalt väljarändajaid, kes pole iial söandanud tema jalamile asuda. Ei leia pilvemütsid endale ka Kaukasuses uhkemat kandjat! Elbrus on püha mägi. Hinge puhastav messias, kes on upitanud valge pilvelamba oma õlale. Turistidele piisab hiiglase vöökõrgusest, alpinistid jõuavad tema juustesse ja vähesed vaprad tema jäätunud pealaele, millel kaks tippu, justkui kaks juuksepoorist. See viitab vastuolulisele iseloomule, ja rääkimata sellest, et ilm võib siin üleval minutitega muutuda, tukub tema põues vulkaan. Siin, Elbruse naabruses, 2750 meetri kõrgusel, nivaalse vööndi piirimail, kus vohab veel rododendronitihnik ja kasvab emajuur, käib sipelgasagin ja kibe pildistamine. Nii silmad kui ihu võtavad vastu Elbruse majesteetliku lähedalolu, jaheda aura. Fotograafid jagavad turiste nagu röövhaid. Kõik on ühtaegu ülev ja madal. Kui eedelveissi pole käepärast, otsivad romantikud kallimale rusukalde alt või prügiväikese samblikutüki. Elbrus poleks ehk see majesteet, kui ta oleks lihtsalt kaljuteravik nagu Pšiši mäetipp. Ent tal on hiigeltinatilkade raskus, mis maailma loomisel sulatuskolvist maha langenud ja sealsamas tardunud. Seepärast tahaks saginas pühalikult öelda: «Turist, astu Elbruse eest ära!» Siis vajub ta taas köisraudteel laskudes mägimändide vahele keset välu ja tagasi me enam ei vaata. Kaugenevad mäed on nagu inimesed, kes lahkuvad sinu elust. Tugevad isiksused, kelleks sa ei saa.

ELBRUST EI ÜLENDÄ ega mõõda see, et ta on Kaukasuse kõrgeim tipp (5633 m), et siin on suurim jäätumispiirkond, et lume- ja firniväljadelt algav jääjõgi Suur-Azau on kümme kilomeetrit pikk. Teda mõõdavad ikkagi inimese hing ja lihaste vastupidavus. Mäetippudele ei hakka keegi kulgureid saatma, ikka ise! Ja alguses olid pühad nimed, nende hulgas grusiinlaste Jal-buz (Lumelakk), balkaaride ja karatšaide Mingi-tau (Tuhat mäge), tšerkesside Aš-Gamaho (Püha kõrgus) ning Kuska-maff (Õnnetoov mägi, Õnnetalisman). Tšerkess ütles: «Mine Kuska-mafi jalamile, tõsta pilk ja sa saad õnnelikuks, kõik sinu tahtmised täituvad!» Ühelgi rahvusel ei ole tulnud mõttesegi panna talle mõnd solvavat nime. Aga siin on kõike, koguni Hara-Hora (Koer ja siga). Aukartust lisasi vanad legendid Elbrusest kui suitsevast ja tuldüllitavast mäest. Tema tekkeajaks arvatakse kainosoikumit, vulkanoloogide andmeil oli ta tegev 2000—1500 aastat

tagasi. Küll aga on teda kujutatud tegutseva vulkaanina Genuas valmistatud Kolumbuse-eelsel kaardil! Et mäetippudel pole jumalaid, siis on inimese apoteoos ühtlasi ka tunnustuseks mäetipule. See Kaukasuse põue peidetud jäätnud hiiglane on hallidest aegadest peale meelitanud oma ligipääsmatuse ja karmi iluga, kuid alles 1817. aastal sõandati püha mäe rahu rikkuda. Kohalik rahvas vaatas sellele viltu, ja kogu Vene väesalk hukkuski tookord lumelaviinis. Elbruse vallutamine oli tõusnud tsaarivalitsuse silmis sõjalis-poliitiliseks ürituseks; püha mäe hõivamisega olnuks sümboolselt alla heidetud ka mägilaste uhkus ja vastu-panu.

1829. AASTA SUVI SAI ELBRUSELE SAATUSLIKUKS, tema vastu mindi sõjakäigule ilmatu killavoori, kasakaväe ja kahe teejuhiga. 10. juuli hommikul kuupaistel lahkus tõusugrupp lume piiril olevast öölaagrist ning suundus Elbruse idatipule (madalamale, 5621 m). Kiirustati, et ennetada lume pehmenemist päikesekiirtes. Kolm kasakat ja akadeemik Kupfer jäid poolel teel maha. Õhupuuduses ja pehmenevas lumes nõrkesid tippe ühendaval sadulal füüsik Lenz ja teine teejuht Ahija Sotajev. Ning püha toiming tuli teha Killar (Hilar) Haširovil, kohalikul kabardiinil. Võib loota, et Elbrus jäi säärase saatuselahendusega rahule. Teaduslik ekspeditsioon aga avardas mägilaste suletud hinge; teadus seisis väljaspool vaenu. Ja see, mis Ahija Sotajevil tookord puudu jäi, tegi ta tasa kolmkümmend üheksa aastat hiljem, viies tippu Londoni alpinklubi presidendi D. Freshfieldi. Ka läänetipu vallutamisel inglaste poolt 1874. aastal oli Ahija Sotajev teejuhiks. Ja nüüd on need kaks uhket mägilast kivisse jäädvustatult valvamas teine teisel pool teed sissepääsu Baksani orgu. Minu mällu jättis Elbruse-päev ainukese seni oma silmaga nähtud ning filmitud lumelaviini — tõsi küll, pea-aegu et helikaugusest väljas.

ERALDI TULEKS RÄÄKIDA köisraudteedest. Ja mitte turistide naljana, et vagunisse mahub kas kümme ukrainlast, kolmkümmend vietnamlast või x eestlast. Sõites piki Baksani orgu, võib näha uskumatut pilti. Järskudel nõlvadel, kus seismisegagi tegu, siuglevad lõhnavad heinakaared või kummuvad väikesed rohetavad saod. Loodus on mägilase suhtes kiuslik, jättes jõeluhad ja orupõhjad kiviklibuliseks (suur purjak, mets, külmtõbi, rasked rahed, nagu ütlesid väljarändajad). Niitmiskõlblik ja rammus hein kasvab järskudel ja ligipääsmatutel nõlvadel. Teel Tšegemi orgu nägime lambaid ja kitsi niisugusel rohukarniisil küla kohal, et tek-

kis mõte, kas nad pole sinna helikopteriga tõstetud. Mägi-loomad saavad ronimisega ise toime, kuid karm ja lühike talv nõuab siiski heinavarumist. Ja nüüd tulebki öelda, et paljudes rikkamates majandites kasutatakse köisraudteed sisetranspordina. Köisraudteedel sõidetakse tööle, nagu kaevanduses laskutakse šahti, samuti veetakse sellega loomastööta, ehitusmaterjali ja kütet, valmistoodangut (näiteks teelehti, villa, juustu), ja kui vaja, ka sõnnikut. Mis aga raskele rahesse puutub, siis selle vastu on rihitud orusuudmekaljudel ilmakahurid. Veel kallis, aga tulevikuga ettevõtmine.

KIRJAMEHENA OLI ERILINE RÕÕM viibida osseedi kirjanduse rajaja Kosta Hetagurovi koduauulis Karatšai-Tšerkessi AO-s, mis praegu kannab poeedi nime, varem aga oli Georgijevo-Ossetinsk. Kosta vanemad tulid Narist, väikesest Põhja-Ossetia mägiauulist, kus poeet sündis 3. (15.) oktoobril 1859. aastal. Vähe on meil kirjanike pilte, ka Hetagurovi rahulikku, habemes käsitöölisenägu pean lihtsalt ENE kirbumustusesuuruselt pildilt üle vaatama. See nägu võib olla ka kreeklase oma, kes lõi kuulsa vaasi suitsupääsuketega. Aga tema oli rahvusliku kirjanduse ja kirjakeele looja, kunstnik, ühiskonnategelane, revolutsiooniline demokraat. Ega lasknudki viltu: Kreeka oli demokraatia kodumaa. Auuli lähistel Šoana kaljul on X—XI sajandist pärit kirik ja Stavropolimaa ainus jugapuusalu, jälg rahumeelsetest munkadest. Peterburi Kunstiakadeemia jäi Hetagurovil pooleli, siia naasis Hetagurov väljasaadetuna Vladikavkazist, Osseetiast, kuid juba ilma näinuna ja sotsiaalselt valgustatuna, et seista koloniaalpoliitika, tšinovnikute omavoli ja sotsiaalse kihistumise vastu ning mägirahvaste eneseväarikuse eest. Ta oli esimesi osseedi soost maalikunstnikke, kelle lõuendil on talle kallid paigad ja inimesed. Tema oli ka see mees, kes kõneles oma rahva nimel annetustega püstitatud Lermontovi monumendi juures Pjatigorskis 1889. aastal. Mitmel korral langes ta võimude repressioonide alla, tema parim luulekogu («Osseedi lüüra», 1899) kuulus konfiskeerimisele. Hetagurov suri 19. märtsil (1. aprillil) 1906. aastal Kubani jõe kaldal Laba külas. Juba tema ajal armastasid poisikesed taganevale jõesängile väravaid ehitada ning kaltsu- või naharibadest jalgpalli taguda, teadmata, et nende emakeelt peetakse alaanide ja sealtkaudu sküüdi maailma relikteks.

Just siis, kui kriitikameel ennetab veel koduigatsust, mõtled tahtmatult, et hobune ja koer — meie vanimad sõbrad — elavad meie juures mingit unenäolist retroelu. Tõuhobune küll kalli müügikaubana, koer linnaloomana. Sellel liidul, mis inimene kord nendega lõi, ei ole ammu enam lepingulist katet. Neid ei ühenda meiega enam töö, nagu üsna tihti ei ühenda see ka enam meid endid. Seepärast on alati kosutav näha mägikülades õigeid hobuseid, õigeid koeri ja õigeid külm- ning tulirelvi, karjuste ustavaid abilisi. Ja kuristikuveerel turistibussiga võidu kappav džigitt tekitab teksaspükstes naiste hulgas, kellest pooled ei julge lammastaltsa eesliigi selga istuda, et eksootilist pilti teha, mingi pilkavlõbusa elevuse. Džigitile on nad kättesaamatud printsessid, olmevürstitarid. Aga üks temagi, see džigitt, püüa tõestada midagi, mis ununema kipub.

KURB ON, KUI TURISM DEVALVEERUB nii sise- kui ka rahvusvahelisteks kaubareisideks. Mitte alati ei reisi ainult need, kes peaksid reisima, kuulma, nägema, talletama. Kultuurigi käivad vahetamas delegatsioonid, kus kultuuri-meistreid näpuga garneeringuks. Reaturism on aga paisutatud inimühikuteks, nende läbilaskevõimeks. Reaturistile kõlbab igasugune öömaja ja igasugune toit. Numbriteks šifreeritud marsruudid kujutavad endast libedaks lihvitud liumäge, kust kõik rüünal oma pükstega riskides alla lasevad, kuulmata ja nägemata midagi. Kui nad end seal ära määrivad, siis on see nende endi asi! Nagu kunagi kaunis Narzani orus. Ja see, mille sisse võid eineplatsi otsides istuda, pole Tambukani järve ravimuda. On teinegi äärmus: miks viiakse meid jälle sinna neetud kirikusse ja kunstigaleriisse, miks ei lasta meid ometi linna peale lahti? Täiskasvanute ja koolilaste nurin langeb kummaliselt kokku. Igatseme ehk võõrsil tänavapoisi ulaelu, et kavalalt ilma ja inimesi jälgida? Oo ei, me eelistame ühele giidile teist, muud midagi. See teine on kaubandusjumal Mercurius, kel tiivulised jalad, müts ja kepp, mille ümber põimuvad maod. Küllap ahvatluseks! Ja et turistil pole mütoloogilisi tiibadega sandaale, siis peab ta muudkui galoppi laskma, paisuv komps seljas, sest võõrsil on alati aega vähe ja poode meeletult palju. Mercurius on kuldne ja paheline lihtsameelsete suhtes. Tõsi küll, üks otsi arheoloogid juba meie esiajast sidemeid Skandinaavia ja Venega. Leides näiteks araabia mündi, rõõmustavad nad: me esivanemad ei olnud isoleeritud! Ja riikide ning firmade vahel on «Kuldne Mercurius» rahvusvaheliste

sidemete vili. Turisti käes aga aheneb ta mõnikord groteskiks, nii et peale poeuste ei nähta võõrsil teiste templite portikusi.

PAREMAD PALAD JÄETAKSE IKKA LÕPETUSEKS, see on vist juba kõikjal kirjutamata seadus, prestiiži küsimus. Nojah, selleks ajaks on vaneminstruktoriga busside ja lubatud ekskursioonide ärajäämise pärast juba lõpplahedalt kakeldud. Giidid on oma alalist ajahäda demonstreerinud, pöörates grupi ringi vana maaligalerii lävel, või viinud meid Šaljapini maja asemel pildistama mittemidagiütlevat sillakest «Daamide kapriis». Selleks ajaks on end puukidena grupi külge imenud fotograafid bussist välja tõstetud. Selleks ajaks on inimene juba igasugusest eelarvamusest vaba. Ja ütleb tühjenenud rahakoti sunnil Mercuriuse salamõjustki lahti. Meenub ainult üks abielupaar, kes keeldus Elbrusest, Donbaist ja Tšegemist, kuid nende auks peab ütleva, et mitte kaubandusvõrgu, vaid Pjatigorski külje all oleva vanima ja kuulsaima hipodroomi pärast. Seda erandlikku kirge võib andestada, kui mõelda, et juba Lermontovi ajal ratsutasid seal puhkusel ja ravil viibivad ohvitserid, et seda külastas imperaator. Ja üks toimunud hipodroomil romaani «Anna Karenina» sõlmitus. Kui hipodroom avalikustab seltskonna hinge, siis au talle!

DOMBAI AAS TEBERDA LOODUSKAITSEALAL on hargnevate mäekurudega justkui lõputu muinasjutt. Aga siin on ka realistlik suund — ehituskraana nool keset lumiseid mäeahelikke 1630 meetri kõrgusel. Ometi on arenev maailmaklassi kuurort, talispordi paradiis, kenasti tasakaalus looduskaitseala ürgvaikusega. Et Dombai tähendab piisonit, siis on neid siia ka taasasustatud. Sagedased varingud ja lumelaviinid saavad neile aga ohtlikuks. Kuulsime lugu, kus piison muljus vasika vastu kaljuseina surnuks, kaitstes teda emainstinktiga varingu eest. Dombai ülemiselt aasalt avaneb ununematu vaade Kaukasuse Peaaheliku panoraamile. Nõlvu katavad tumedad metsad ligi poole tuhande aastaste hiigelnulgudega, üleval kilgendab valusalt jää ja lumi. Siinse mäekurude Dombai-Ulgeni, Amanauzi, Gonatšhiri, Alibeki jt. ülesandeks on justkui prismade kaudu näidata looduse kordumatust ja eripalgelisust. Ja veel avaneb «Ununud kaunitari», «Tapetud piisoni» ning «Tapetud hirve» nimelistes mäetippudes mägilaste poeetiline ja karm hing. Aga kusagil seal üleval, igilumel, võib aduda kosmose lähedust, kõiksust. Küllap seepärast olevat sinna maandunudki tulnukad «lendava taldrikuga». Kaunilt ja salapäraselt kumavad ümar-

aknad sinakas hämaruses; see modernne mägiõnn ja kosmose vahetu lähedus panevad mõtlema mitte ainult filmile «Hukunud Alpinisti» hotell», vaid ka Ebavere mäele, kust lendas kohale saarlaste jumal Tarapita. Paneb mõtlema sellele, kuidas Tõravere kandi külateadid hõbedaste kuplite kerkimist uudistasid! Dombai oleks tõepoolest nagu maailma äär, kus midagi võib juhtuda. Aga kõige suuremaks üllatuseks oli näha Dombai ülemisel aasal vaevu seisvat lapse- maimu. Ta oli toodud siia selleks, et näidata: vaata, väike inimene, see on maailm, kuhu sa oled sündinud! See kõik on sinu! Jah, sellisesse maailma tasub sündida, veel ainult sel- lisesse!

HILINESIME PISUT OMA REISIGA, tahtsime nii väga näha täielikku päikesevarjutust, sajandi sündmust, millele peagi pidi lisanduma planeetide paraad. Päikesevarjutus tähendas kunagi siinsetele rahvastele hirmu, mida neile ei sisendanud isegi püssisuu või halja mõõgatera ees seismine. Viimaseks varjutuseks, nagu öeldud, oli lühiajaline Saksa okupatsioon. Kuid spetsiaalne alpinistide grupp tõi sakslaste haakristiga plagu Elbruselt nii ruttu alla kui sai. Ometi tähendas haakrist iidsetel aegadel päikest. Seda on leitud ka kaljujoonistelt Bakuu lähistel. Kuid meie leidsime muudki, mis asendas suurepäraselt ja ülendavat taevafenomeni. See oli Stavropoli krai rahvaste fenomen, nende majanduse ja kul- tuuri kiire areng. Oli ju alaanide hauakambril veel märk õ, mis mulle tundus kangesti tuttav ja mis astronoomias tähis- tab planeeti Maa. Kummaline kokkusattumus! Nii nad seal olid: mees ja naine, koer ja Maa. Ürgsetest aegadest pärit põllumajandus ja karjakasvatus, käsitöö ja rahvalooming eksisteerivad kõrvu kaasaegse suurtööstusega. Stavropoli- maa linnamajandusele andsid hoogu terviselinnade hiljutised juubelid. Pjatigorskis olid alles 200. aastapäeva kaunid tule- kirjad maha võtmata. See paljurahvuseline maa leiab sõpru üha uute rahvaste juures. 1982. aasta aprillis toimusid Ka- ratšai-Tšerkessi AO kultuuripäevad Belgorodis — ühenda- jaks kindral Apanassenko mälestus. Elu edeneb Stavropoli- maal seitsmepenikoormasaabastega, ja tööstusel on neil põlis- tel aladel öelda vaat et esimene sõna. See tõstab vastutust, sest kordumatu loodus, maastikuvormid, mäed ja kultuuri- mälestised ei luba uisapäisa talitada. Tööstust rajades tuleb kümme korda mõõta ja üks kord lõigata. Stavropoli krai on kuulus oma gaasi ja nafta poolest, samuti mineraalväetiste ja meditsiinipreparaatide tootmiselt. Ja muidugi on vanast ajast tuntud nisu, lihakari, lambakasvatus, peenvill, vein.

Meenub, et Mineralnõje Vodõs olevat hakatud tootma uut liiki ruberoidi, mis meenutavat musta kummi. Ehk toob see revolutsiooni seni Noa-aegses katusekatmise tehnikas, kus ikka kiht pigi ja pappi, pappi ja pigi. *Homo sapiens* tõstis katuse enda pea kohale neoliitikumis. Kahju, kui see ligi kümme tuhat aastat läbi tilgub!

JÕED ON SIIN TALTSUTAMATUD, Stavropolimaa veega kehvasti varustatud. Miks muidu need niisutuskanalid ja «musta tuule» eest kaitsvad haljasribad. Miks muidu suuremate linnade taga tehisjärved. Maa on iseenesest huumusest helde, geograafide andmeil poolteist kuni kaks meetrit, justkui marmelaad. Ent juba ajaloolisel ajal leidsid Kaukasuse jõgede veed kasutamist põllukultuuride niisutamisel. See pole Egiptuse ega Mesopotaamia patent, juba maast-madalast õpib inimlaps kas või varbaga vett juhtima. Kaukasuse ümber olevate tasandike kuiv ja lämbe kliima otse karjub irrigatsiooni järele. Aedade ja põldude appihüüdu on inimene tihedamini kuulda võtnud kui ligimese oma. Sama halastamatult on seistud paisvete pealetuleku vastu, ja seistakse tänini. Kevad võib olla ühtaegu õnnistus ja surm. Rajatakse uusi niisutussüsteeme ja -kanaleid (Kuban—Kalaus, Ülem-Selsk, Vasak-Jegorlök, Terek—Kuma, Kuma—Manõtš), mille tulemusena suureneb Ees-Kaukaasia stepitasandike niisutatav pind rohkem kui poolteise miljoni hektari võrra. Veeprobleemist ei pääse meiegi mööda, ikka kisub linna taha, järve äärde. Pjatigorski tramm tundub siis maailma aeglasim ja sõit igavikuna pikk. Ja vesi on ka meie viimaste suvituspäevade lahutamatu element, kui ujudes silmitsed Beštau tippe või tead vesijalgratast sõtkudes, et koju tagasi-pöördumine tähendab sügist.

HOMMIKU JUHATAB SISSE lõbus sündmus: pajuk lõhnab hiina munade järele. Vaneminstruktor, koomiline kräsupäine vanamees, kel emased koeralitad alati kannul, vannub, et kõik on okei. Tõestuseks söötab ta meie pajukist mune penile, vandudes uuesti, et hulkur Ljulka ei söö kunagi pahaksläinud asju. Vanamehe kurvastuseks usaldame rohkem kollektiivset nina kui Ljulka maitset, ja asume Tšegemi poole tee. Giid lobiseb pisut pikantselt kabardiini-balkaari kommetest (külas ei viibita üle kolme ööpäeva, kiita ei tohi ühtegi asja, perenaisest rääkimata, sest siis peab peremees need külalisele kinkima, külalislahkusest pakutakse võõrale kõigepealt lamba silmamunasid). Siinsed usklikud on sunniidid, hauakividel poolkuud. Matused toimuvad päikese vee-redes, tihti minnakse ummisjalu joostes, sest enne päikese-

tera kadumist peab surnuga ühel pool olema. Muhe jutt, millest tänapäeval alles vaid pool tõtt, sest siin on oma kõrgkool, kolm teaduslikku instituuti, kolm vabariiklikku ajalehte. Kabardi keel pidi olema võõrastele peaaegu omandamatu, rääkida tuleb nii, nagu oleks kuum kartul suus. Kuid seegi võrdlus on kusagilt kuulnud. Külad on siin rahvusvaheliste nimedega: Kuba, Iran. Ent õue varjavad kiivalt kivimüürid ja olmehoonete tagaseinad. Elumajad lausa võistlevad puhtuse ja ilu poolest: katuseid kaunistatakse pitsplekiga, seintele on maalitud veinikarikaid ja viinamarjakobaraid, ukse kõrval läigatab koguni peegel. Eks kiivus ja armastus käi ikka käsikäes. Seepärast hoonetegi paigutus põhimõttel: minu kodu on minu kindlus. Ja eks ole nardieepose kõrval rahvasuus lugulaul «Kabardiini naine», kus peategelane istub vanuigi taas maja ees, ainult teise vanamehega. Viimaseks pruudiröövijaks olnud hiljuti kohalik veterinaararst, kes röövis enda käe all töötava medõe. Ning paljulapseliste peredele kingitakse riigi poolt mikrobusse.

TŠEGEMI JÖEKURU EES asub Khushto-Sirti külake, mida siin hüütakse väikeseks Šveitsiks. Külast laskub tee otsekui süngesse ja rõskesse allilma. Päikeseküllane, mänglev mägimaastik muutub pealetikkuvaks, agressiivseks, monumentaalseks. Pea kohal ripuvad kõrged kaljuseinad, pihustuvad kosepalmikud, vahutab kanjonisse surutud jõgi. Ohk on pilgel veepiisku, lambavillalõhna ja šašlõki- ning veinihõngu. Mägikülade elanikud laskuvad ülevalt siia kaubitsema. Nad on kõige ürgsemad. Siin kanjonis kohtad muldvanu mutikesi kõrvuti kuueaastaste kampsunikudujatega. Tingitakse, kraasidega kraabitakse nüüd moodiläinud lambakraed ostuuhkeks. Oma seljas võib tunda, et ärakantud islandi ja uus kabardiini kampsun on üks. Ju on loodus ühtemoodi karm nii viikingite leitud saarel kui ka mägikarjamaal. Pakutakse veini, šašlõkki, lamba- ja kitsenahku, villa, lõnga, koguni imikupätte. Need väikesed Salka Valkad, kes su silme all kampsuni või imikusussid valmis teevad, on veel niivõrd naturaalmajapidamise sees, et elavad justkui teises dimensioonis. Seda põhjustab vist vertikaalitunne. Turistidele on see muidugi puhas eksootika. Olen vähemalt selles kindel, et need lapsed ei võõrdu iialgi tööst, et neil pole vaja käsitöötunnis töötegemist mängida.

PJATIGORSKI LINN JA MAŠUKI MÄGI pidavat kõige vahetumalt Lermontovi meenutama. Kuid sealt me teda ei leidnud, ka mitte tuulejumalanna harfi alt, mis tema auks püstitatud. Tänapäeva terviselinnades ei valitse enam Ler-

montovi poeesia, seal on disko ja suhkrusse kastetud servadega kokteilipokaalid. Ent siin, Tšegemi kurus, viirastuvad Lermontovi kangelased taas. Kaljuseinast või koseloorist astub esile Deemon, kõikide vastuoluliste kirgede alge. Suled silmad ja kuuled... Georg Otsa häält. Seda unustamatut Deemoni häält. Igatahes on siin viirastunud muudki. Näiteks «Peata ratsanik». Siin filmiti ka kuulus «Vertikaal» Larissa Lužinaga. Ja mitte asjata ei käinud siin Irakli Andronikov, tuntuim Lermontovi uurija, kelle isiklikul eksliibrisel on Vrubeli Deemon. Küllap otsis temagi siit seda tabamatut, mis saadab alati kokkupuudet Lermontoviga ja millele dokumendid ei anna vastust. Ehk ainult üks Lermontovi enda õlimaal, mille autor kinkis V. Odojevskile enne viimast äraõõitu pealinnast ja mis keerulisi teid pidi jõudis Prantsusmaalt tema majamuuseumi. Selle maali nimi on «Ristiga mäekuru» («Крестовый перевал») ja see on ainuke originaal tema muuseumis. Lumisel mäekurul on igavene rännuvanker, kibitka, milles reisisid Petšorin ja Lermontov, Tolstoi ja Tammsaare, ja lumest kiirgaval mäenõlval nende kohal tume kivirist. Ollakse jõudmas mäekurule, ilm on tuuline, hõbused pingul. Sellesse pilti oleks otsekui maetud Lermontovi hing, ja Deemon peab vahti Tšegemi kurus. Sest Kaukaasia ei anna käest seda, mis ta kord on inimhinges sünnitanud.

MUSTA MERE RANNIKUST ja terviseveelinnadest taheti juba tsaarivalitsuse ajal Vene Rivierat teha. Nüüd on ta ometi olemas, kogu rahva jaoks, kui ainult ei peaks läbi transpordi nõelasilma pugema. Pärast Mineralnõje Vodõ lennujaama inimlaagrit on Tallinna oma Ülemiste-äärses udus kuidagi vaikne, puhas ja rahulik. Ninna lööb tuttav oakohvi lõhn. Ja värske ajakirjanduse lõhn; aeg ei seisa enam, kulla sõber. Vahest ainult päeval, kui lähed Inju metsadesse pähkile. Su naine kardab järsku hobuseid. Veel Smuuli ajal oli Dicksonile minek vaata et maailmareis. Nüüd on temagi pea-aegu et seal ära käinud, Dudinkas ja Norilskis igatahes. Seda ebatavalisem paistab hobustekartus, kuni tead, et ta ootab last, et midagi ei kordu enam endisena. Ja siis, hammustades katki selle sügise kodumetsapähkli (pähkliprühad olid au sees ka Kaukaasia eestlastel), saad aru, et ühel reisileheküljel on joon all. Sul ei jää muud üle, kui ainult oodata, mil naine muutub kauniks nagu Willendorfi Venus.

Nemad aga läksid. Üle Riia, Vitebski, Smolenski, Orjoli, Kurski, Harkovi, Stavropoli. Henrik Hõim, Peeter Melikov,

Johann Šarapuu, Kaarel Assmann, Siim Rääbis, Joosep Tint, Nigul Soobik, Madis Nõgu.

*...wili ei kasvanud...metsesad kurja...tatarid waras-
tasid sageli...suur weeujutus Kardonikus...*

Mart Pöllupüü, Ants Rudi, Mart Hellat, Mart Madisson, Kristjan Staking, Villem Ender, Madis Viru, Madis Kurkur, Jaan Vernik.

*...kuuekümne üheksast perest üheksa peret Eestimaale
tagasi...järgmisel kevadel veel neli...neli peret rändas
edasi Maruhhasse ja sealt Esto-Haginskisse, kuna kõik tei-
sed pered ära suriwad werisesse kõhutõppe...*

Kaarel Lüpsik, Kaarel Kalmus, Juhan Ström, Jakob Öu-
napuu, Hans Pöder, Tõnu Mölder, Mihkel Armann, Jaan
Saba, Mart Pärn, Toomas Porkut, Jüri Männik.

*...kolmkümmend peret asus teele...ainult ühel oli raud-
telgedega wanker...reis kestis kolm nädalat...Sengileiskist
saadi teada, et Mzõmta jõe orus üks kreeka küla, seal ümber
pähklimeetsad...mäed tuliwad wastu...wili müüdi pool-
muidu ära, kraam pandi ooste selga...pime mets...*

Jaan Nahkur, Mihkel Härm, Henrik Härm, Ants Härm, Gustav Assmann, Jaan Tubli, Mihkel Hinto.

*...Pjatigorskist umbes kümme wersta lõuna-hommiku
pool otsisid sündsa maakoha wälja...Tifliisi suurwürst Mih-
hail andnud loa, kuid käskinud pöörduda kohaliku walitsuse
poole...jaanipäevaks oldi kraamiga kohal, et heina teha...
kuu aja pärast saadeti kasakad, asunikud piirati ümber...
wastuhakkajatel seoti käed selja taha ja anti piitsadega pek-
sa...majad ja osmikud lammutati...*

Joosep Arro, Karel Wagenberg, Hans Silberbach, Mart
Luigas, Jakob Tomberg, Joosep Saar, Mihkel Raudmer.

*...ta oli nocпедник asujate ja walitsuse wahel...peale
selle oli ta veel diwisioni jutlustaja, ja kui niisugune, kind-
rali auu sees...ta [Karl Treufeldt] ütles ise asujate kohta:
«Mina olen neile õpetajaks, konsistooriumiks ja kuberneriks,
mina olen neile kõik!»...*

Adu Hindu, Joosep Ottens, Jaan Võhma, Jakob Okart,
Juhan Jugelberg, Rein Vask, Mart Meister.

*...sündinud sel Issanda aastal meie külas 10, surnud 6,
sündinud 9, surnud 3, sündinud 10, surnud 5, sündinud 17,
surnud 8, sündinud 12, surnud 3...*

Kevad, 1982, sada aastat hiljem

Neebu mäe lapsed

*Me oleme kogu aeg kuhugi teel,
kuhugi nii vana poole, et see
on uus.*

Pentti Saarikoski

NEEBU MÄGI on Salme ja Sulevi küla vahel vabaduse sümbol — asus ju seal Kodusõja ajal partisanide peastaap.

Kuid miks ei võiks kõik olla korraks nii nagu ühes norra rahvalaulus? Neebu mäel elavad kolm trolli. Algul pole ei kippu ega kõppu, siis kostab mäe sisemusest mingi krabin. Läheb sada aastat mööda, äkki küsib üks troll haigutades: «Kes seal kollab?» Läheb veel sada aastat mööda, teine kostab: «Vist hiired...» Kulub veel sadakond aastat, enne kui kolmas pahaselt tõuseb ja lausub: «Lähen ära! Mulle ei meeldi lobasuud.»

Jah, Kaukasuse mägedele on sajand imetilluke viiv — vaid mõned maavärinad, mõni paisjärv, mõne loomaliigi hukk... Trollid trollideks, aga inimestest peab rääkima. Neebu mäe lastest. Sest sotsiaalsed vapustused on siinseis paigus sageli tektoonilistest märksa tugevamad olnud. Sest Kaukaasia eestlaste sajandiring on täis saanud.

METAMORFOOS. Kaukaasia Musta mere rannik, iidne ja suvesoe. Muistsete kultuuride häll, kus laine heidab kaldale nii merikarbi kui amforakillu. Kiviplaadid ja sambabaasid, kriitvalge või elevantdiluukarva antiik. Siin õitsesid vilgast majanduselu edendanud Kreeka linnriigid, mille tänavatel taltusid isegi loomanahkades sküüdid...

Alles valitses Uus-Gagra suvitusrahva hulgas elevus, ulatudes «Aerofloti» piletikassast nurgapealse kaljaankruni ning bikiinides uudistajateni: ehitussüvendist leiti muistne sõdalane, kahemeetrine koljat, maetud täies relvis ja ülestõstetud kätega. Kes ta on, polnud veel teada. Nii mõnestki rahvast on säilinud nimi, teisest ei sedagi. Aga üks on kindel arheoloogiaprofessori tarkuseta: ülestõstetud käed ei tähendanud allaheitmist...

Soolased lained, palju soolasemad kui Balti meres, rulluvad rannakividele. Igast *Pontos Euxeinus*'e vahupritsist ei sünni Venust ja iga Venus ei kölba supelrannas emaks. Aga emad on siin tavaliselt nurgelised, musta rõivastunud talunaised. Nagu igal pool mõõgaga mõõdetud maal, vajati ka siin eelkõige poeglapsi. Ja vaata — valgepäine poisike mängib rannal, otsib auguga kivi või joonistab liivale iseenda

varju. Võib-olla on ta nimeks Edvin, kelle nooruke isa Kalvi Kevvai ostis tagasi igipõlise Tiismuste õue. Võib-olla keegi Tanvelite, Juhansonide või Lehtede soost. Sel hetkel on nad kõik vürst Taaveti soost. Ning siitsamast tahaks alustada «Kalevipojast» pisut lahknevat saagat, meie väljarändajate odüsseiat:

See heleda peaga poiss on a e s t. Siin, Musta mere rannal, panid tema esivanemad saja aasta eest, 1884. aasta 19. novembri ööl esmakordselt jala Kaukaasia rannale. Ka meie tulime Kolhidast oma kuldvillakut otsima. Vahest selles peitubki ajaloos tuntud rahvasterändamise igavesti tervendav, ehkki mitte valutu mehhanism. Aastatuhandeid võttis aega meie tulek Soome lahe kallastele, nüüd oli osa meist jälle ärateel. Me läksime Thulest Pontos Euxeinose äärde ja andsime seal endast teada . . .

AJENDID. Läänud sajandi viimasel veerandil hakkasid põlundusse tungima rahalis-kaubalised suhted. Ent kapitalistlike suhete kiireloomulisest arengust hoolimata orienteeruti Eesti- ja Liivimaal endiselt iganenud Balti erikorrale ja majoraatmõisate igipõlisusele. Tegelikult elukorralduse ja uue arengusuuna vahele tekkisid «käärid», mis ilmnevad teravkriitilises anonüümteoses «Der Ehste und sein Herr» (Eestlane ja tema isand. Berliin, 1861). Sajandi eest toimus Eesti- ja Liivimaa kubermangus midagi sellist nagu Inglismaal tarastamise aegu. Mõis haaras kruntiajamisel rammusamad maatükid, talumehele jäid liivasussid ning rabaveered. Tõsteti renti, keelati jahi- ja kalapüük, küttepuid varumine ning loomade karjatamine rendimaadel. Kontrahid koostati mõisas, torgati vaid talumehele allakirjutamiseks nina ette. Ka teispool Soome lahte polnud elu paremal järjel: algelise maakasutamise tagajärjel suri seal oma veerand miljonit hõimlast nälga. Väljarändamine ähvardas meil kujuneda rahvuslikuks põhiprobleemiks. Seda pidid nägema isegi Kreutzwaldi vanad silmad. Kas ei lennanud Kalev kord kotka seljas ülepea valele rannale? Eriti intensiivne oli väljarändamine põhjarannikult. Rõhuva enamuse (11%) väljarändajaist moodustasid maakehvikud, endised moonakad, kandimehed, virelevad rentnikud ja maata inimesed, sest mõisalt oli jõutud päriks osta kõigest pisut üle kümnen-diku rendimaadest.

ALGUS. Selle sajandipikkuse loo algus langeb 1883. aasta jõulupühadesse Kuusalu kihelkonnas Kolga vallas Hara

külas. «Eesti Postimehes» kiitis Tiflisi gümnaasiumi õpetaja Rezold(t), rahvasuus Redsold, Musta mere äärseid tühjaksjäänud rannikualasid. Ülepea oli see Rezold mõisnikele pinnuks silmas, räägiti, et veel Palmse koolmeistrina kirjutanud ta Rakvere mõisahärrale põletusahvarduse ning seisnud seetõttu Tallinna kaelakohtu all. Kuid Kolga mehed võtsid ajalehest tuld — «maamööõtjate ajad», sugugi mitte nii lustakad nagu lätlaste Kaudzītete suurteoses, olid lisanud kannatustekarikasse viimase piisa. Osa rentnikke suutis koguda küll pisut rahagi, kuid selle kõhna säästuga võis otsale saada vaid Venemaa äärealadel, jumalast äraneetud paigus, kus maahinnad vähem soolased. Mis sest, et Katariina II Eesti- ja Liivimaal saba keerutades ka 14. juulil 1764. aastal isiklikult Kolga Stenbocki poole oli sisse astunud — Kolga krahvilt otsustati lõpparve võtta. Maakuulajaks saadeti seekord Uuri peremees Johannes Lindvest kuuekümne kahe perekonna volikirjaga, igalt meeshingelt üks rubla ja kakskümmend kopikat reisikuludeks. See täisparraga keskealine mees jättis oma noore naise Truuta ja jõudis lõunasse viimasel minutil — vabade maade reserv oli Musta mere ääres läbi saamas. Polnud mahti kohapeal maadki vaatamas käia, mees ostis tulevase Salme küla üles pimesi ja õnneliku käega.

KOLGATA. 1884. aasta suvekuud kulusid kinnisvarast vabanemiseks, mehed olid «mõisa ja wallaga seletanud ja ennast tasa teinud». Eestimaa kubernerilt saadi väljarändamiskirjad. Päramine aeg oli kõige koduse ja armsaga hüvasti jätta, et elada uute, tundmatute lootuste õhas. Perenaised nutsid taga oma lemmikvoonakesi, mehed käisid hapupiimänägudega ringi ja võtsid igast tülist tuld. Kui kasutada Arvo Valtoni filosoofilist romaaniruumi, siis ei olnud see talupoja, hiljutise pärisorja jaoks rohkem ega vähem kui «teekond lõpmatuse teise otsa». Ja ehkki meil olid juba siis oma kirjasaatjad seal ees, pitsitas see ängistavalt viimastel öitsöödel rinnus; noored said teada, et seal ei ole Koitu ega Hämarikku, päev sünnib sama ootamatult, nagu pillab kana nahkmuna õuele...

Hara Madis (Tšernjaginite esiisa) lahkus oma rannaäärselt saarekeselt, kus ta ise ometi oli üleannetutele randlastele nagu kuberner lapikese vaevatud maa ning kartseriga keset piimputki. Sõitu alustati 1. novembril Revali vaksalist. Valitus oli töotanud hüvitusi: veerand kolmanda klassi pileti hinnast, tühjadele kroonumaadele asujate vabastamise sõjaväeliisust ning riigimaksudest. Tegelikult lükati ette lahtine platvorm, millele kuhjus 139 asunikku, neist poolsada last.

Lumesajus, tõsi küll, vahetati see Võšni Volotšoki jaamas kinnise kaubavaguni vastu, kus loksuti igavikupikalt Ros-tovini Doni ääres. Taganrogist reisis Adlerisse laeval. See oli 19. novembril tund enne südaööd, kui eestlase jalg otsis Kaukaasia Musta mere rannalt uut elutuge. Tema tööraama-tus oli seitsmesaja-aastane orjaaeg. Sadamakaid veel polnud, Vene Riviera suurejooneline tulevikuplaan peitis oma õhu-losse kusagile kroonukalevi alla. Laevalt saadi paatidega maale. Siis oodati kaks nädalat raudteel seiklevat kraami järele. Neil aegadel kirjutasid ajalehed, et näiteks Suhhumis muutus linn tervenisti üheks eestlaste aplaagriks. Meid oli isegi armetult vähe, aga teatavatel hetkedel oleme meiegi välja näinud rändrohutirtsudena. Siinsed väljarändajad olid liiga tühised, et nende peale kallist fotomaterjali raisata, aga kui tahame kaimudest täisverelist nägemust, siis managem korraks silme ette Lewis W. Hine'i maailmakuulus repor-taafoto «Itaalia emigrandid Ellis Islandil» . . .

Siis küütis ringkonnaülem Krajevski asunikud kroonupaa-tides edasi Vesjoloje küla alla. Kohalikud moldaavlased (*moldavanid*) kamandati härjarakenditega vee äärde. Nad pidid andma uustulnukatele priikorterid kuni kevadeni, mil eestlased läksid üle Psou jõe «džegeedi padrikuisse», uude päriskoju . . .

ESMASÜNDINU. Vesjoloje küla moldaavlastega on Kau-kaasia eestlased olnud sageli seotud, ka hilisemas partisi- sõjas. Moldaavlased olid endale enam-vähem inimese moel jalad alla saanud ja võisid sel kostitalvel anda uustulnuka- te eeskuju oma tulevase kodu loomisel. Eestlased nägid aedades esmakordselt lõunamaa vilju, sest mandariinid, sid- runid ja hurmaad olid alles prinkide kullakeradena puudel. Küla ise saanud nime kõrgelt aadlidaamilt (legendi järgi koguni keisriproualt endalt), kes läbisõidul nautinud mol- daavlaste temperamentset tantsu ning pillimängu.

Üks eesti asunikupaar oli aga kodusel sulakevades mingil ängistaval ja ühtlasi kõditaval moel lapseseemne idanema jätnud. Need olid Kilgi talu pidajad Vahastu külast, Jaan ja Mai. Ja nüüd, just uusaastaööl 1885 tikkus see tuhandete verstade kaugusel võõraste keskel valudes ilmale. Ähmi täis isa jooksis küla vahele abi otsima, ei osanud aga oma agres- siivsust ära seletada ning sattus rahurikkujana koguni soola- putkasse. Kuni moldaavlased viimaks taipasid, et mees pole viinahulluses ja ta lahti lasid, oli noorik juba omadega õnne- likult ühel pool. Isale sirutati vastu pöglaps, keda hiljem tunti Gustav Seidemanina. Et sellest esimesest eesti poiss-

lapsest sai üdini kaukaaslane ja et ta sündis tõesti moldaavlaste *casa mare's*, seda näitab tema hilisem käekäik — ta oli vanemas põlves kaua aastaid kolhoosi auväärt veinimeister.

MÄLETAN: *Minu isa perekonna nimi oli Heilman, August Juhani poeg. No neid keski ei teadnud perekonna nime järele aga oli nendel nimi koha järele Eestist jäänud — Kallepõllu. Minu wana isa Kallepõllu Juhan sõitis Kaukaasiasse 1884. aastal. Minu isa Kallepõllu August (Kusti) on sündinud 1884. aasta 2. märtsil Kolga rannas Sigula külas. Kaukaasia hakkasid nemad sõitma 1884. aasta juuli kuul. Eestist sõitsid kohe kuni Noworossiiski linnani edasi enam raudteed ei olnud, pidid sõitma ainult laewaga. Pere oli seitse hinge wana isal oli kaks last August ja Liisa ise kahena ja weel wana isa wanemad ja keegi üksik wana naisterahvas nende sugulane. Sellel üksikul wanal inimesel oli korjatud wäike summa raha ja isa wanemad müüsid oma koha maha 300 rubla eest. Noworossiiskist istusid nemad laewa peale ja hakkasid rändama mööda Mustamerd Wesolowi poole. No meres tuli suur torm ja nende laewa loksutasid lained mööda merd nädal ehk rohkem ja tulid uuesti tagasi Noworossiiski randa. Kõik nad jäid mere haigusesse ja see wana naisterahwas suri siin mere kaldal ära ja sinna teda maeti. Teised läksid jälle uuesti laewa peale ja tormi enam ei juhtunud ja pika aja peale said nad Wesolowi randa. Wesolowi rannas tulid nemad maha ja sügise neil ei olnud julgust ehk ka jõudu minna ülesse mägedesse, jäid talweks lähemasse Moldaawaanide külasse elama. Wenekeelt keegi ei osanud rääkida no hädaga pidid ikka ära õppima. Inimesed olid iga sugusest rahwusest olid Moldawaanid, Grusinid, Türgid, Kreegid, Obhaaslased, Armenid, iga rahwas rääkis wene keelt pahasti. Aga millest hakata elama süüa on tarwis. Nendel olid töö riistad kaasas — kerved saed labidad öövlid peitlid. Puu tööd nad oskasid teha hakasid metsa maha laskma ja puu tünnisid waatisid tegema, nõusid oli kohalikkudel tarwis. Nii-moodi nad elasid selle talwe üle ja kewadel läksid ülesse mägedesse oma elu kohta waatama. Elu koha nad walisid omale Paruni jõe kaldal. Nad ehtasid wesiweski Paruni jõe le kuid wesi lahutas selle mitmel korral ära.*

EESTIMAA. Mida mäletati aga Eestimaast? Mida teadis subtroopikas sündinud laps Kolga kandi karmist põhjamaisest ilust? Mida teadis mägikütt meie laudtasasest põhja-

rannikust? Et punapõksed jõuluõunad pandi talveks kaerte sisse. Ja veel ühte ilmmürakat kivi, tõenäoliselt rändrahnukeset kadakanõmme, kust roniti valge hobuse selga... Kui ma poleks viimast kuulnud vana ja karmi Leksi Alma suust, võiks arvata, et tegu on haleda ilukirjandusliku stiliseeringuga. Eestimaa: suur kivi keset kadakaid ja valge hobune... On seda vähe või palju? Või väljarännanute hingele parasjagu pidemeks? Ometi kujunes see, just nimelt see pildike sajandi jooksul ühe suguvõsa kollektiivmäluks, ainsaks toetuspunktiks siin maateral, kui ka lõunas sai raske, kui dašnakid käisid röövimas, külad küüditati osaliselt meestest tühjaks, isad ei tulnud tagasi sõjast... Küllap tuleb selleks sada aastat võõrsil elada, et algkodu mälestuspilt nõnda puhtaks destilleeruks. Seal ei ole aset sotsiaalsel raskustel ega ka mõisa ülekohtul, on vaid lapsemällu sööbinud suverahu, mis elab edasi veel nüüdki, kui Tallinna vahet käib juba aastakümneid otselennuk ja Alma poeg Aleksander on Tallinna Linnuvabrikus hea töömehena sageli autahvilil.

PÖLISRAHVAD. Kaukaasia ühendati Venemaaga lõplikult 1864. aastal, mil täheretkes neli Vene ekspeditsioonikorpus kohtusid Atšipsou ehk Kbaada(e) lagedal Krasnaja Poljanal. Varem ei olnud võõrad siia elusalt pääsenud — niisugune oli mägede seadus. J. Jefremovi andmeil käis esimene vene luuraja, seikleja parun Tornau, siin alles 1835. aastal. On hämmastav, et Marco Polo oli viissada aastat varem jõudnud maailma kõige salapärasematesse punktidesse — Sise-Aiasse, Pamiiri ja Hiinasse, Ibn Battuta aga Kuldhordi pealinna Saraisse. Ju oli Kaukaasia läbi aegade olnud veelgi suletum ning mõistatuslikum...

2. juunil 1864. aastal, mil pärast täheretke toimus Vene vägede paraad ja tänujumalateenistus, olid Punase Lageda mäed protestiks pilvevatti mähkunud. Selleks oli küllaga põhjust: esimesed kreeka maakuulajad mäletasid, et siinsed nõlvad olid alistumatute mägilaste laipadest üle külvatud... See aga ei keelanud keisri venda Mihhail Nikolajevitši ette kandmast: «Mul on au Teie Kõrgust kuulsusriikka Kaukaasia sõja lõpul õnnitleda. Nüüd ei jää mägedesse ainsatki alistamata hõimu. Eile tulid siia kokku vürst Mirski, kindralmajor Šatilovi, kindralmajor Heimanni ja kindralmajor Grabbe väeosad. Täna peeti kõigi väeosade osavõtul tänujumalateenistus. Väed on hiilgavas seisundis ega põe üldse mitte. Kaotused kõigi viimaste operatsioonide ajal ei ulatu saja mehenigi. Mihhail. 21. mail 1864. aastal. Ahtšipsou.»

Epiteet «kuulsusrikas» tuleb Kaukaasia sõdade puhul teks-

tist küll häbiga välja visata, aga lõpuks oli see asi Kaukaasiaga ometi ühel pool. Selleks ajaks oli ainuüksi Lääne-Kaukaasiast pagenud Türgimaale ligi pool miljonit põliselanikku. Suurt osa mängis islami propaganda, türgi agendid õhutasid: «Türgimaa on teile lihane ema, ta ei lase teile liiga teha, seal leiate endale uue kodumaa, muhameedlaste paradiisi...» Türgimaa oli ja jäi paradiisist mõistagi õige kaugele ja isegi kõige nalginum kaamel ei mahtunud seal läbi nõelasilma. Kellelgi, ei abhaasidel ega tšerkessidel, ei Stavropoli alt aplaagrist tulnud Türgi päritoluga paljasjalgsetel kreeklastel, armeenlastel ega lõpuks ka eesti asunikel saanud parem, vaid tuhanded hukkusid selles rahvaste voolus ning taudides, iseäranis raugad ja lapsed. Siinne saaga ulatub übõhhi-dest eestlasteni. Übõhhi keel, mille riismeid võib leida veel ainult Türgis, kuulub kaukaasia keelte looderühma, abhaasi- adõgee keelte hulka. Selles dialektis on kolm täis- ja kaheksakümmend kaks kaashäälikut. Viimastel andmetel räägib übõhhi keelt veel ainsana maailmas 82-aastane Türgi talupoeg Teftik Yesençil, kes lendab sageli kuulsate keeleteadlaste käsutusse Pariisi või Oslosse. Paraku on nõnda, et ükski eestlane pole elusilmaga näinud legendaarseid übõhhe ega übõhhid Thulest tulnud pikatoimelisi soomeugrilasi. Alati ei anta ajaloo teatepulka soojalt käest kätte. Ka viimase Nõukogudemaa übõhhi jutustus oma rahvast oleks teadusele äärepealt kaotsi läinud, sest uurija ise langes Isamaasõjas, tema ülestähendused aga seisid kaua aega ema rõivakirstus... Ent see distsiplineerimatu, uhke, röövimisele aldis mägirahvas, kes ei saanud isegi Türgimaal jäädavat hingeasu, jõudis viimase übõhhi isikus siiski oma rahva ajaloolabürindi kaduvikust välja juhtida. Nii mõnestki rahvast on säilinud nimi, teisest ei sedagi... Übõhhidel oli kaheteistkümnendal tunnil veidi õnne — nagu liivlastel.

Sulevis Leopold Teppe aias võib mõistatada sorist leitud antiikskulptuuri jäänust, tädi Adeele Teppe õuema all aga asub muistne matusepaik. Olen seal paaril hommikul pärast kukelaulu heinakaare otsal esimest valguskiirt oodanud ja seejuures endamisi kõhedusega mõelnud, et eesti asunikud tulid küll ühte ilusamasse paradiisisaali elama, kuid tegelikult oli see võitluses langenud rahvaste surnuaed...

Nõnda on lugu übõhhide ja eestlastega.

Hoolimata koloniaalrežiimist soodustas Kaukaasia ühendamine Venemaaga sotsiaal-majanduslikku ja kultuurilist edasiarengut, mis kulmineerus Musta mere ranniku väljaehitamises, raudtee rajamises ning ekspordkaubanduses. Kuid

siinse jõudemaaga olid algul kehvad lood. Võideti ja jagati. Riik annetas kolme tuhande tiinuseid latifundiume kergekäeliselt kroonuametnikele, sõjaväelastele jt. Uued maavaldajad ei mõelnudki sinna pärapõrgusse oma higi ja raha matta, jäid saadud noosi soojendama, soodsamaid spekulatsioonihindu ootama. Läänud sajandi kaheksakümnendaiks aastaiks osutus enamik verega niisutatud maid taas raiskustuiks ja võeti osaliselt kroonule tagasi. Nende hulgas ka meid huvitav, parun Sieversile kuulunud maatükk Psou suudmealal. Sellistele «vabadele», kultuurseks harimata maa-
dele suunatigi ümberasujaid, nende seas ka eestlasi. Tšer-
kessi padrikuis luuras neid külmtõbi. Ligi kolmveerand sajan-
dit hiljem kirjutas Juhan Smuul, et malaariahoog algas nii-
võrd täpselt, et selle järgi oleks võinud kontrollida krono-
meetreid . . . Salme küla meetrikaraamat Gagra arhiivis rää-
gib sündidest, veel sagedamini surmast . . . Välja rändasid
julgematest julgemad, alles jäid visamatest visamad. Nõnda
sündis eesti külapaar Abhaasia pinnal — Salme Psou jõe
luhal, Sulev pisut ülalpool mägedes.

ESIASUKAD. Musta mere ringkonna Sotši jaoskonna rana-
elanike nimistusse pandi asunikud hingekirja 21. septemb-
ril 1885.

Kuulen neid praegugi ridamisi karedal häälel ütlemas oma
õige kummalisi perekonnanimesid, millest paljud kõlasid
saksa või rootsi moodi: Johannes Lindvest, Jüri Ponamar,
Madis Tšernjagin, Johannes Kratsov, Kaarel Kratsov, Mihkel
Herm, Joosep Tiismus, Tõnu Kivi, Toomas Kivi, Johannes
Kivi, Hindrik Maasikas, Juhan Heilman, Anton Angelštok,
Jaan Seideman, Jakob Meibaum, Mart Krönström, Mart Olev,
Juhan Teppe, Joosep Vestholm, Gustav Domberg, Jüri Sals-
tröm, Jakob Trall, Jaan Krönvalk, Johannes Suutov, Salo-
mon Romm . . . Paljudel oli oma nime sappa lisada pikk pere-
loetelu, näiteks Hara Madisel: naine Anna, pojad Julius-
Kustav, Madis, Bernhard-Aleksander, Rudolv, tütred Maria-
Elisabeth ja Anna-Rebeka. Või Toomas Kivil: naine Anna,
poeg Johannes, tütred Madleena, Maria, Miina, Maali-Kata-
riina ja Julie, lisaks ämmamoor Kai, Jääniko Hanso lesk . . .
Nõnda kõlasid sel Musta mere äärsel hingedepäeval nimed,
millega pikapeale harjuti ja mis ulatuvad läbi sajandi «Druž-
ba» kolhoosi tänasesse päeva. Suurjuubelil aga jäi esiasu-
kate mälestust tähistama kivi, mille püstitasid tänulikud
järeltulijad.

RISTSED. Salmele pannud nime endine kipper Jüri Põnarmar «Kalevipoja» ainetel. Sinnapoole kisub ka Sulevi lugu. Juba esimesel talvel kuuldi kohalikult elanikult Afanassi Gartzilovilt, et umbes kümme versta Salmest ülevalpool mägedes olevat ilusad kohad asumiseks. Et Salme maad osale meestest hästi ei meeldinud, siis mindi teejuhiga kaasa. Mindi puhte ajal. Sulevi teed kirjeldab hiljem August Nigol raamatus «Eesti asundused ja asupaigad Wenemaal» (Tartu, 1918): «Wankriga on sinna liig raske juurde pääseda, mine jala ehk sõida ratsa. Teel ratsa sinna tuleb 12 korda ühest ja sellest samast keerlewest jõest läbi minna ehk mõni werst kõwerat teed enam käia.» Öhtuks jõuti Heilmani kohta Kastani mäe harjale. See oli ühtlasi ka esimene retk Neebu mäe taha. Org hakkas meestele esimesest pilgust meeldima, seal oli toredat viljapuumetsa, ka lagedat rohumaad. Juhan Heilmanist, Mart Olevist, Jüri Ludvikust ja Juhan Tepest saidki Sulevi esiasukad. Mart Olev olevat uude elukohta kanda kinnitades naljatamisi lausunud: «Minu nimi on Olev, olgu siis küla — Sulev!» Kümmekond aastat hiljem istuvad mehed ühel fotol justkui Pirosmánašvili maalil joomalaua taga — võta või jäta, Kaukaasia mägiipojad. Eestlastest kütidele ilmuvad ajapikku jahinoa asemel kinžallidki vööle. Ja veel mõned aastad hiljem võib lugeda ühelt seltsilipult jumatusuuri tähti — SULEW. Kord võetud nimest enam ei taganetud. Kroonukirjas seisis aga Salme endiselt Estonskoje nime all ja kaua aega oli Sulev tema külakogukonna osa. Siit on vist tänini pärit sulevlaste pisut isepäised, trotslikud ettevõtmised. Mägedes saadakse ruttu iseseisvaks. Alles 1900. aastal, seoses külakooli avamisega Heilmani talus, hakati Sulevit ka ametikirjades nimetama. Noh, selleks ajaks oli ristilaps Sulev sirgunud parajalt passiealiseks . . .

MULD. Redik Soar on kirjutanud jutustuses «Esimesilt päevilt»: «Ei ole teist mulda, mis oleks nii usaldustäratav nagu meie tumehall, lõhnav muld. Öudne oli selle kõrval stepimaa tuhm-must muld, milles tundus midagi küpsematut ja toorest, millele pilku heita oli vastik tunne. Ja koguni näotu ja lõhnatu leidsin Musta mere kalda-äärse punase mulla. Seal alles tundsin, kui armas ja magus on kodumaa muld.» Ehkki meil on Koidula isamaa-muld, ehkki meil on Debor. Vaarandi «Eesti mullad», võeti see «džegeedi padrikuist» saadud maa, nn. Safonovi maa, kolm tuhat tiinu omaks ja krundid mõõdeti «kõie alt». Siinsed «maamõõtjate ajad» olid hoopis teise maiguga kui Kolga krahvi omad — küla sai

ikka nõlvadele, põllusiilud rammusale jõelammile. Võrdsuse kindlustas loosiõnn. Ka kroonu ei lubanud esiotsa malaaria ning üleujutuse tõttu madalamale ehitada. Külakogukonna poolt anti esmalt kuni kümme tiinu pere kohta ülesharimiseks. Esimene teadaolev maja kerkinud praeguse kolhoosikontori lähedusse, vanast sööklast pisut ida poole. Sinna kanti, praeguse farmi territooriumile, jäi ka esimene Salme seltsimaja. Ja kui Vene Keiserlik Merekaubanduse Selts tahtis endisi rannaeestlasi siduda laevaehituse või kalapüügiga Mustal merel, jäi 82,2% maale truuks. See viljakas, Redik Soari põlatud punane savimaa võeti võõrsil omaks, meri mitte...

ROTI KULD. Kerade suguvõsa tuli Petserimaalt, nad olid hiljem ka esimesed kolhoosnikud Sulevis. Endine sõjamees, Leningradi kangelane Eduard Kera, rannikul pensionäripõlve pidav agronoom, on tubli pilli- ja jutumees, tunneb mägedes kasvavaid ravimtaimi. Tema esiisa Jüriga juhtunud aga kummaline lugu.

Malaariast juba märgitud, pidi asunik ometi rannikule koloniaalkauplusse minema. Äkki märkas ta poe aia taga rotivolaskit, kes lipsas pehkinud tammepakku, midagi kuldset läigatamas hammaste vahel. Oli see palavikuviirastus...? Või tõsi...? Asunik ei julgenud edasi mõelda. Pakk ega rott ei andnud talle enam öösel ega päeval asu; ta sonis neist isegi malaariahoogude ajal... Saanud taas jalule, tõttas ta kohe poe juurde, et näha, kas pakk on alles. See poolmädanenud tammetüvi vedeles endiselt poolenisti risupõõsas. Ise tõvest ja erutusest higine, suutis ta vaevu varjata liigset uudishimu tarbetu paku vastu. Ta kurtis peremehele, et mesilased on hakanud peret heitma, paku läheks kiiresti vaja... Oma üllatuseks sai ta ruttu kaubale ja Kera Jüri veeretasku kurnatud keha jõudu kokku võttes paku üksinda vankrile, lubamata võõrail käsi enam külge. Pakk oli ju nüüd tema! Koduteel ei pidanud asuniku närvid vastu, ta laenas Tanveli õueväraval kirve ning ajas hobuse esimese käänaku varju. Päike hakkas juba loojuma, kui mees purustas paku otse vankril — ta aimus polnud teda petnud, rott oli usin olnud, peidikusse oli tubli peotäis kuldraha soetatud... Nii said Kerad esimesest puudusest üle, ostsid loomi ja tööriistu. Et nad olid lihtsad väljarändajad, siis ei olnud nende suguvõsal kunagi vappi ega vapiloomaks kõigi poolt põlatud rotti. Aga see lugu jutustati mulle Roti aastal, ja

eks kõik hilisemad närilised viinud vähehaaval asuniku salvedest ära selle, mis nende esiisa sinna läikivate asjade kires kandnud . . .

SUGUVÕSA SÜND. Klavdia Rommi, omaaegse tuntud peokoka ema tulnud kaheksateistaastaselt Kolga vallast. Vahepeatuse ajal Novorossiiskis ilmunud eestlaste öölaagri juurde kummaline vene poiss. Poiss nagu sealsed poisid ikka, ainult seks korraks säärikud jalas, parem särk seljas, nagu tõsine ja nokkmütsi küljes roosiõis. Kaasas kuldsõrmus. Ütles uljalt, et temal on kange tahtmine võtta endale eesti naine, need olla töökad, tõusku mõni tüdrukutest, kes teda ei põlga, üles ja näidaku ennast. Kõik turtsatasid väsimusest hoolimata pihku, selliseid kosje polnud varem küll nähtud. Ent siis ajas Madleena Kivi end ootamatult püsti ja vaatas võõrale poisile karmtõsiselt silma. Pulkas silmadega poisi nimi oli Ivan Kisseljov, ja ilmameres võivad kohtuda vaid kaks tumma kala nõndasama nagu need seal Novorossiiski apilaagris. Uued sugulased ei sallinud elupäevad Ivani, aga lapsi oli Madleenal temaga tosinajagu täis. Tõsi oli seegi, et Ivan ei olnud eesti asunike moodi nohisev tööhull, rohkem rahakotiraudadel riskiv laadaparisnik. Ivani ja Madleena (Magdaleena) pojad said tuntuks aga Kodusõja päevil: Nikolai Kisseljov oli «roheliste» partisanide pealik, tema vanemat vennast Pavelit, kes lamas parajasti malaariatöves maas, peksid ohvitseridest karistussalklased püssivarrastega, et ta «rohelistes» üles annaks, kuni mees kaotas peksu tagajärjel meelemõistuse.

OLDENBURG on Saksamaa ajalooline piirkond, mille valitsejasugu, algul krahvid, hiljem suurhertsogid, panid helledt aluse mitmele Euroopa dünastiale. Vana-Gagra oli Oldenburgi printsi eravaldu, uhke ja luksuslik. Pealegi tulus, sest peagi hakati Vene Rivierat välja ehitama. Salme ja Sulevi vanarahvas mäletas Oldenburgi printsi parun Glehni taolise ettevõtliku veidrikuna. Erilist korda nõudis see tuulitunud prints turul. Kaubitsejate vankrid pidid seisma saksa täpsusega ühel joonel; vahel sasis prints ise mõnel pärast kinni, et korda luua. Hobusenonni ei tohtinud ülepea maha pillata — selleks seoti veoloomadele kotid sappa. Muide, Oldenburg austas eestlasi, kes käisid tal ka meelsasti tööl, ja turukraami armastas ta alati osta meie asunikelt. Iseloomulikuks rekvisiidiks oli sel kõrgesti sündinud härrasmehele kuldse nupuga jalutuskepp. Kui turukaup oli hüva ja

mägedes ei pilvitanud, kruvis Oldenburg nupu maha, kallas tokiõõnsusest konjakit ja ulatas joogikraami üle vankripära asunikule. Et kera maht on ideaalne, seda teab igamees. Oldenburgil olnud ka auruvanker, mis tegi teel põrgulärmi. Kui ta sellega ringi sõitis, hoiatas ta alati segadiku puhul hobusemehi, et need ei kaotaks närvi ega keeraks lõhkuma läinud loomi kuristikku poole. Printsi valdustesse jääv võorastemaja «Gagripš» (praegu restaureerimisel rohkem küll Šaljapini kui Oldenburgi pärast) mängis Kodusõja-päevil erilist rolli: siin valmistati ette operatsiooni «Вырванный зуб» («Väljarebitud hammas»). Esseerid plaanitsesid talupoegadest moodustunud maakaitseväge («roheliste») varal lüüa kiilu gruusia menševike ja deniikinlaste vahele. Ühtlasi loodeti bolševike käest ära rebida puhverpiirkond, eikellegimaa, kuhu jäid ka Salme ja Sulevi. Kuid operatsiooni lõppjärgus selgus äkki mõru tõsiasi: võtmepositsioonid olid hoopiski bolševike luure käes ning kogu salajane operatsioon pöördus esseeride endi vastu, talupoegade maakaitseväge omandas vähehaaval nõukogudemeelsuse.

Ühes Oldenburgi printsi valduses olnud luksusvillas aga vändati 1934. aastal Ljubov Orlovaga peaosas populaarne nõukogude kinokomöödia «Lõbusad semud», milles «osalenud» ka üks Salme küla pull... Nõnda siis jätkus Oldenburgi printsi jälgedesse nii ajalooфарssi kui külavodevilli!

LAPSED. Laste ilmapilt avarus ruudus nii geograafiliselt kui ka etnograafiliselt. Teeneline arst Olga Kivi mäletab, kuidas patsidega hiinlased ehtasid Musta mere rannikul enne ilmasõda raudteed. Eesti lapsed said vanematelt inimestelt kuulda, et hiinlaste lemmikroaks on maod. Nad tapsid ühe ettejuhtuva roomaja ära, küllap «moosese kepi», ja pakkusid seda puhtast südamest toki otsas hiinlastest raudteetöölisele. Seekord vihastati ja aeti nad kullihäälitsuste saatel minema. Kord aga aurutanud hiinlased pärast tööd lõkke kohal sõeltes mingit karaskit ja pakkunud seda omakorda asunike lastele.

«TUULTE PÖÖRISES». Millal astusid väljarändajad poliitilisele areenile? Millal tuli tähendus? kui küsida Eduard Vilde sõnul. Nad olid seal algusest peale, juba kodunt lahkudes, kui sotsiaalne nähtus, kui klassivõitluse passiivne vorm. Lõunas tuli aga esmalt liiga hingematvalt külmtõve ja puudusega madistada, et olnuks aega ringi vaadata, Ent

juba uue sajandi esimesel kümnendil hakkas välisilm aina tormilisemalt tungima asunike tööhalli ning suletud eluringi, mida piirasid omakorda keelebarjäärid. Selleks ajaks oli toimunud mõningane varanduslik diferentseerumine, jagunemine «uuteks» ja «vanadeks», «passimeesteks» ja «selgeteks». Uustulnukad jäid maast ilma ja pakkusid kaimudele oma palgatööd. Nad võisid aastakümneid külas elada, aga neid ei loetud omaküla põliselanikeks isegi siis, kui mõnel õnnestus koduväiks või talupidajaks tõusta. Liiga laiaks oli paisunud «selgete» eneseväärikus! Uute väljarändajate rakendumine Novorossiiski laevatehastes, mõisates ja linnades aitas oluliselt kaasa maaeestlaste hingepale avardamisele, juhatas nad klassiteadvuse ja internatsionalismi algete juurde. Eriline osa oli neil Eesti- ja Liivimaa, iseäranis Peterburi eestlastel, keda 1905. aastale järgnenud reaktsioonipagendusse tõi. Samal ajal saadi ka esimesed võitlusvermed Musta mere ääres. Hiljem peeti Novorossiiskis kohut Sotši ülestõusust osavõtnute üle. Süüdistusaktis nn. Sotši vabariigi asjus paistsid eriti silma eestlased Mikk Maasikas, kes võttis Adleris soldatitelt relvi ära ja oli Sotšis rahvadružiinas, Jaan Blok, kes oli sündmuste keerises kõigest kaheksateistkümnendaastane, Gustav Kratsov, Jaan Lossmann, Jakob Tanvel jt. See polnud enam läinud sajandi harmooniline pildike, kus vanal ülesvõttel istuvad kenasti koos vallavanem Johannes Kratsov, tema abi Aleksander Kivi, koolmeister Tõnis Kamma, vallakirjutaja Lahr Tšernõsenko ja urjadnik Kailko. Eesti asundustes oli moodustatud revolutsioonilised külavalitused, mis tegutsesid 1905. aasta talvekuust järgmise aasta näärikuuni. Lenin iseloomustas hiljem Pariisis Esimesest Vene revolutsioonist kokkuvõtteid tehes «valitavaid külaorganeid Kaukaasias» kui «revolutsioonilise võimu algidusid» (Teosed, 15. kd., lk. 334). Küladesse saadeti siingi karistus-salgad, kuid Kaukaasias valitseva üldise pinevuse õhkkonnas pehmendati Novorossiiskis kohtuotsust ning osa kohtualuseid, nende hulgas ka eesti asunikud, mõisteti õigeks. See oli Kaukaasia Bernhard Laipmanide võit Bezobrazovite üle.

Sotsiaalse võitluse teravnemisega kaasnes ometi asunike sihikindel majanduslik tõus. Mart Olev pidas palju mesipuid; linnumagus oli sel ajal kallis, puudast anti viis rubla. Kipper Jüri Männikson aga vedas eestlaste mee laevaga Krimmi, kus suvitas Venemaa koorekiht. August Kosenkranus ja Aadu Tuul pidasid lüpsilehmi, saades tulu koorest, võist ja lihast. Nende loomad olid üle ümbruskonna aborigeenest suurkarjast. Hakati looma kooperatsioonile toetu-

vaid põllumeeste seltse, piima- ja krediidiühisusi. Jermolovskis (Konnas, hilisemas Lesselidzes) oli Salme ja Sulevi asunduse oma turg, mida kutsuti kohalike suus «estonski bazar» ja mille aastakäive ulatus parematel aegadel saja tuhande rublani. Oli saabunud aeg, kus Salme ja Sulevi jõukam rahvas ostis tsaarivalitsuselt suvilakrunte mere äärde. Kratsovil oli Konnalinnas pood ja pagaritöökoda, Männiksonil ja Tšernjaginil suvilakrundid. Komplitseeritumaks muutusid noil aegadel ka asunike testamendid ning omavahelised kohuprotsessid.

Ometi püsis asunduste isetegevuslavadel kõige menukama tükina mitte Kitzbergi «Veli Henn ja Henu veli», vaid tema murranguline «Tuulte pöörises», mis viitab teravnenud huvile sotsiaalsete probleemide vastu. Ja siis, 1914. aasta suvel, kohe pärast Suhhumi eesti laulupidu, kus kõik näis kenasti korras olevat, surises koguni prantslaste filmikaamera, puhkes Esimene maailmasõda... Kümnele miljonile elavale, nende seas Remarque'i loodud Paul Bäumerile, prantsuse noorkirjanikule Alain-Fournier'le ja eestlasele Ansomardile, aga ka Sulevi poisile Heinrich Angelštokile oli Delfi püütia juba langetanud surmaotsuse... Sulevi kirjasaatja pihib 1915. aasta küünlakuul «Pealinna Teatajale»: «I maailmasõda on juba selle lühikese aja sees kõik tagavaraväelased ja 3 aasta liisupoisid ära võtnud... Igal pool hauavaikus... nende lahkumisest kuni siiani ei ole asundustes mingit liikumist ega elu.» Hiljuti Kaukaasiat «nuusutanud» Tammsaare oli peitnud end sügavale Koitjärve laantesse, et mölgutada seal oma mõrusid «Sõjamõtteid». Salme ja Sulevi jäid aga põlisvaenlase Türgi tõttu eesliini vahetusse lähedusse, ja see tähendas, et kogu külade allesjäänud majanduselu rakendus sõja teenistusse. Kärmemad oskasid köögi- ja teraviljast, kartulist ning kultuurheinast kasugi lõigata. Sõda sünnitas ka tubakabuumi.

NEUTRALITEET JA VALIK. Šovinismipoliitika oli asunikud hellaks teinud, tsaari kukutamist troonilt ei usutud enne, kui emakeelsed ajalehed pärale jõudsid. Tõde seisis asuniku jaoks ikka «Postimehes», kes neid «karakule» (nõnda, piktoograafiliselt, iseloomustati naljatades gruusia tähestikku) uskuda ja usaldada teab! Revolutsiooni süvenedes Peterburis sattusid äärealade talupojad nüüd üsna vastuolulistesse tingimustesse. Salme ja Sulevi küla leidsid end äkki Denikini poolt hõivatud ala ning menševistliku Gruusia vahelisest puhvertsoonist. Salme asundusel ei jäänud üle muud

kui kuulutada 1918. aasta kevadisel üldkoosolekul välja neutraliteet. Ei tea ajaloost teist sellist juhtumit — väike asunikuküla ütlemas suurele ja sogasele poliitikale ei! Oli see nüüd talumehe sügav patsifism või kilplaste ühishõu või pretsedenditu suurusehullustus? Küla maailmapoliitika vastu. Küla ajaloo tuulamisemasina vastu... Kuid ärgem kiirustagem, lugegem nende oma käega kirjutatud psühholoogilist põhjendust: «Me kõik oleme alati olnud kaugel poliitikast, ainukeseks meie sooviks oli, et meid jäetakse rahule ja meile oleks antud võimalus rahulikult töötada oma maatükil, seda enam, et me ka pärast revolutsiooni ei haaranud kellegi maid — ei riigi ega mõisnike, vaid jätkasime töötamist isiklikel maatükkidel. Meie mõtlesime, et sellega meie pääseme Kodusõja kõigist koledustest. Kuid eksisime rängalt.» Kas pole meile nii tuttav talumehe palve 1941. aasta südasuvest, kui nii mõnigi lõpetas oma isikliku neutraliteedi igavesti poolelijääval heinakaarel või aidaseina ääres...? Ajalool on isekas õigus — nuhelda väikest inimest tema argirahus. Aga lolliks tegemine olevat halvem kui ihunuhtlus. Asunike neutraliteeti ei pandud peagi üheltki poolt miskiks, kuigi seda kogukonna protokollidega korduvalt deklareeriti ja aina meelde tuletati. Olukord kippus sarnanema tuntud situatsiooniga «Colas Breugnonist» — printsid sõdisid, prantsuse talupoeg aga pidi toetama ja armastama neid kõiki. Pealegi oli Inglismaa pärast seda, kui Saksa-Villem roosiaednikuks hakkas, Antanti liidrina Kaukaasias pirukat jagamas. Salme küla oli indiaanlaste Wounded Knee, mitte rohkem. Kui menševikud olid asundustest revireerinud ligi kolmkümmend hobust, ei jagunud põhjarannikult pärit eesti talumehel Colas' lõõpelusti, ja kui kaheksateistkümnenda aasta kallil jõulupühal tuldi uue noosi järele, leiti küladest ühtekokku vaid kaks Rosinantet... Kuni inglased mängisid gruusia menševike ja deniikinlaste vahel lakmuspaberit, olles ise huvitatud Bakuu naftast, valgusid deniikinlased omakorda peale, kehtestasid sõjakuberner hirmuvõimu, likvideerisid Sulevi valla ja võtsid kasutusele vana kalendri...

Villem Ludvik: *«Et wabatahtlikelt kõigeparemat korda ja seadust oodati, siis wõeti neid suure rõõmuga wastu, aga mõne päewa pärast tulid nende kulliküüned nähtawale. Wanad keisriaegsed tšinownikud, žandarmid, kordnikud kui walla ja külawanemad seati jälle pukki ja seega algas iga-sugune korratus ja wanade ametnikude üleannetus. Pandi*

sunduslik wooris käimine talupoegadele peale, rekwireeriti wilja ja heinu alla $\frac{1}{4}$ hinna, kõik see liialdatud sunduslik koorem rõhus rusuwalt kõiki talupoegi.»

Johannes Olev (siis nooruk): *«Ja nii see kord siis tuligi, kui Denikin tema heinakuhjad ära ostis, käsutas ta kõiki küla mehi ratsa hobustega heinu vedama ning kirja kautu. Teine oli see, et ta aitas ühes Lilli R-iga, kes oli sel ajal Sulevi küla kooliõpetaja kokku seadida nimekirja ohwitseridele söögiks, kes asusid koolimajas. Lihas loomade, lammaste ja sigade toomise nimekirjas olnud eesotsas vaesemad, rikamad olid kõige taga tipus, kuna ise ennast olla unustanud oopis kirjutamata.»*

Hindrek Ludviku talus peeti salajane koosolek, kus otsustati mobilisatsioonile mitte alluda, Inglise missiooni juurde Gagrasse aga läkitati saadikutena Villem Ludvik ja Joosep Leht.

Villem Ludvik: *«Õhtuks Gagrõsse jõudes pöörasime kohaliku wõõrastemajja sisse, kus sel ajal keew elu walitses. Ühe laua äärde astudes ja pudeli marja wiina tellides, heitsime pilgu endi ümbrusele. Suurem osa saalis wiibijaist olid toredates wormides inglise ohwitserid, oli ka küllalt walgeid ohwitseere, kes inglaste peale wõõriti, mittedalliwa pilguga waatasid.»*

Ettevaatlikud rahvasaadikud, kartes Denikini vastuluure «lõugade vahele» sattuda, üritasid inglastega kontakti saada kohaliku juudi vahendusel, kuid juut represseeriti juba järgmisel päeval ja nii ei jõutudki Inglise missioonini.

Villem Ludvik: *«Teisel päewal uitasime kui peata kanad inglise staabi läheduses ja pargis ringi. Siiski oli juhus pargi wälimises serwas puari inglise alumohwitseriga kokku saada. Leht, kui nende keele mõistja, tegi nendega lähemalt tutvust, sealjuures häid Kaukaasia tubakast paberosse pakku-des: et meie tutvus nii lahkelt wastu wõeti, siis oli meil julgust endi süia tuleku põhjust awaldada, mida tähelepanelikult kuulati.»*

Seda tähelepanelikku kuulamist tingis ilmselt Joosep Lehe vilets inglise keel. Neil lihtsatel inglise poistel polnud aga midagi varjata: saadikud said teada, et ärgu nad lootkugi neutraliteedi abile, Inglise missioon on vaid selleks, et «valged ja grusiinid enam kiskuma ei läheks». Tuli loota ainult iseenda peale. Järgneski Denikini mobilisatsioonikäsk, eesti kogukondade neutraliteediotsused lükati resoluutselt tagasi. Nad olid vaid indiaanlased, kes pidid täitma käsku. Mobilisatsioonipunkti mitteilmunud kuulusid välikohtu alla. Ühe-

korruga taheti ahmida viisteist aastakäiku mehi, redutajate suhtes kavatseti rakendada mitte ainult surmanuhtlust, vaid ka külade ühiskäendust. Sellise jultunud löksu ülesseadmine kallas õli tulle, järgnes rida 16—65-aastaste meeste salakoosolekuid. Esimesel neist, Tammelagedal, ilmutas oratoriaktiivsust ilmasõjast naasnud sulane Jaan Mogiljov, endine narvakas. Vanima sulevlase August Tinnarti arvates oli seal koos oma kolm ja poolsada meeshinge.

Villem Ludvik: «19. märtsil [vkj. — K. S.] oli partisaanidel I üldkoosolek Tamme lageda Lipu mäe taga metsas, kus ühel häälel vastu võeti otsused: 1) sõjariistad, mis vähegi kõlbulikud, külas kokku korjata ja partisaanide kätte anda 2) saadikud saata teistesse asundustesse ülestõusu organiseerima 3) waliti wolinikud üld partisaanide koosolekule, mis peeti Salme ja Sulewi külade poole wahe peal — Neebu mäel 21. märtsil 1919. Saadikuteks wõi wolinikeks ülaltähendatud koosolekule waliti Sulewist H. Ludwik, A. Leht, J. Tikk ja G. Orgusaar.»

Neebu mäele kogunes poolsada saadikut kahekümnest ümbruskonna külast. Monastõrile vana kloostri varemete juurde aga juba seitsesada relvastatud meest. See oli internatsionaalse maakaitseväe algus, esindatud venelased, ukrainlased, moldaavlased, grusiinlased ja eestlased. Viimastelt tuli partisaniliikumise initsiatiiv. Sulevlased (nelikümmend kolm meest) kui kuulsad mägikütid olid teistest suhteliselt paremini varustatud. Umbes pooltel olid erinevat süsteemi vintpüssid või kuulirauaga jahipüssid, kaheksakümmend padrunit toru peale, teistel «oliwad wanad pertaanid, krimpaad ja weel lihtsad haawlipüssid». Väljaõpet asusid andma ilmasõjast osa võtnud soldatid, kodus walati kuule ja valmistati padruneid. Otsustati avaldada protesti mobilisatsiooni vastu, astuda oma vabaduse kaitseks relvaga välja, kuid omalt poolt mitte anda põhjust veristeks kokkupõrgeteks, sest jõud olid ikkagi väikesed. I druziina komandöriks waliti Anton Sukstav Salmest ja II druziina juhiks Nikolai Roštšenko Ahštõrist. Sulevi roodu komandöriks sai Johannes Leht, poolt roodu juhtisid Hindrek Ludvik ning Johannes Kask. Partisanide peastaap loodi Neebu mäele. Küladesse pandi rahvakaitse valvama ja siitpeale vastati igasugustele mativõtjatele, moonanoolijatele ning karistussalkadele lakooniliselt: «Tulge herilasesepa torkima!» Deniikinlaste mobili-

satsioonipunkti läksid vaid mõned sandid, kes sealsamas vihaga laiali peksti. Oli ülim aeg sõnakuulmatuid «indiaanlasi» karistama tulla...

Johannes Olev: *«Homiku varakult lasivad Salme küla partisanid, kelle hulgas ka Jaagup Eplik oli, maha karistuse salga juhi strasniku A. Vediisovi kogupauguga kes oli pärit Tibilisist, ja töivad ära tema kuld uuri, püssi ja tokumendid. Salmelased olivad Aleksander ja Eduard Kivi ja Karla Vestholm. See aeg oli nende kamander kooliõpetaja endine Tsaari sõja ohvitser Jüri Kirspärk, kelle alla kuulus ka Juhanes Kask. Jaagup Epliku jutu järgi olnud Jüri Kirspärk väga hea kamander, kelle käsutuse läbi partisanid väga palju valgeid maha kõmmutasivad. Ka oli Salme sõjas pea kamander Anton Shuksta. Kuna aga Astõri vene külade partisanid ühes oma kamanderiga jäävad hiljaks, ja ei tulnudki.»*

Salme sõja algus sarnaneb pisut stiihiliselt kujunenud Mahtra sõjale, osutus aga märksa tõsisemaks ja ulatuslikumaks. Need asjad ei käinud 1919. aasta aprillikuu esimesel poolel kaugeltki nii libedasti, kui Johannes Olevi vanapõlvemälestustes edasi antakse. Jermolovskist toetas karistussalga ohvitseriroodusid suurtükipatarei, kord aetud ees isegi Konnalinst võetud kaimudest pantvange, et Salmesse sisse tungida. Ja kui kord külasse murti, peksid ratsastrasnikud nagaika ja püssivarrastega läbi viisteist inimest, peale eelpool mainitud Pavel Kisseljovi kaks vanurit, ühe pimedada ja kaks alaealist. Salme Rannakülas põles maha üheksa taluõue... Neebu mäel hakkas laskemoon otsa saama, deniikinlased tulid rünnakule ning partisanid olid sunnitud taganema Mehhadõri suunas. Eestlased kaotasid ainult Nikolai Sklääri, kes süngitati kõigi austusavalduste saatel Sulevi kalmistule. Leinama jäi raskejalgne noorik koos väikese pojaga... Valgete kaotused kõiguvad erinevatel andmetel paarikümnest ligi saja meheni. Ja see räägib, et Kaukaasia eestlased tundsid end mägedes regulaarmee vastu kui oma kodus... Mehhadõri piirkonnas aga langeti omamoodi lõksu — olid ju deniikinlased osanud armeenia dašnakke kord valgegrusiinide, kord «roheliste» partisanide vastu üles kütta, ja nüüd ärkas see tume, ähvardav, seni kõrvalehoidnud mägi jõud...

Johannes Olev: *«Mõned päevad peale Salme sõda akasid jutud liikuma et Armeenlased ühes valgetega tulevad röövimä ja põletama Sulevi küla. Kõik rahvas kelle peredest oli*

mehi partisanide hulgas põgenesid külast minema, kes sai ajas ka sarvloomad ja lambad ära. See oli ühel õhta poolikul, kui meie põgenesime ära. Meie elasime just Troitski jõe ligidal kus oli valgete piir, kui läbi küla läksime siis olid kõikjal tua ukсед ja õue väravad lahti, koerad aukusid ja loomad ammusid, mitmes kohas vedeles tee ääres elamis esemeid, mis koormatelt maha olid pudenenud. Aleksander Alvi õu oli sõja põgenejaid täis, kuid meie rändasime edasi läbi Mehaderi küla oma venna Toomas'e õuele, sinna oli juba pool küla kokku kogunenud.»

Halvemast päästsid ajutised läbirääkimised. Karistussalga ülem Kartashev oli sunnitud Sotšist saabunud korraldusel külade esindajad enda juurde Pilenkovosse (Gantiadi) kutsuma. Sulevit esindas taas Villem Ludvik. Mobilisatsioonikäsk lubati küll tagasi võtta, aga nõuti ülestõusu juhtide viivitamatut väljaandmist ja sõjariistade mahapanemist ning äraandmist. Vastasel korral ähvardati teha asunikukülad maatasa. Läbirääkimised deniikinlastega luhtusid ka seekord, saadikud ei nõustunud ahistava ettepanekuga. Järgnevat Mehhadõri lahingut jälgides tõusevad tahtmatult silme ette Pablo ja Pilar Hemingway romaanist «Kellele lüüakse hingekella»:

«Nii et selles lahingus ei olnud Sulevi partisanid rohkem kui — kuulipildur Kristjan Langebraun, Jaan Leks, Wolde-mar Klük, Jüri Jaagupson ja August Järvetson, ja Jaak ja Jaan Rammjalg. Teised olid kõik Mehaderi küla moldavanid ja Eestlased ja nende kamander oli Furnik Matvei, kuna tema naine oli padrunite kandja, 16 lapse ema...»

Rängas situatsioonis, kus Gruusia menševikud tegid oma-poolse «malekäigu», otsustasid eesti asunikud veel kord ühiselt pöörduda inglaste poole, et paluda «õigluse ja korra jalal seisvalt riigilt selle peale mõjuda, et siin rahu ja kord saaks jalule seatud». Kolonel Fine (Kena!) võttis saadikud kenasti vastu, dokumendid aga andis üle mitte Inglise kroonile, vaid Denikini karistussalkade ülemale kindral Brunevitšile. Järgmisel päeval tabati kojupöörduvad saadikud Mihhelripši küla lähistel (räägitakse, et see gruusiapärane nimi saanud alguse hoopiski asunik Mihkel Ripsist), piinati metsikult, lasti maha ja heideti kuristikku. Ohvriteks olid kõige rängemini kannatada saanud küla, Punase Lageda Eesti Aiakese saadikud Oskar Tobijas, Nikolai Reisman ja

Juhannes Spiegel. Viimane oli juba Virumaal Salla vallanõukogu aktiivne liige ja põgenes esimese Saksa okupatsiooni eest Kaukaasiasse. Ellu jäi vaid sulevlasest teejuht Aleksander Nugis.

Pärast seda moraalset lööki otsisid paljud aktiivsemad eesti asunikud varjupaika Suhhumi tagant, Estonka ja Linda külast, kus kaimude poolt «ka lahkelt tööd ja leiba pakuti». Nende seas olid Aleksander Ludvik, Eduard Treial, Johannes Kask, Aleksander Nugis, Georg Orgusaar, Eduard Olev, Rudolf Kera, Johannes Lindvest ja paljud teised. Aga ei maisi sapkates ega õuna pihku surudes lakanud jälitamast kujutluspildid saatuse hooleks jäetud kodukülast...

Villem Ludvik: *«Sulevi küla jäi sõjafrootide wahale ja kõiksuguste bandede ja rööwsalkade, kui sõjaluurajate talermaaks terweks aastaks. Leib wõeti wiimase raasuni ära, kartulid keldrist, liha pütid aitadest olid poole tunniga tühjaks tehtud...»*

Järjekordsel valgete majutamisel Sulevisse päästis Liisa Olevi hingpakkis jooks vähemalt viie omaküla partisanipoisi elu. Vana vimnamees polkovnik Kartašev võttis positsiooni sisse Villem Ludviku enda majas, tegemata suurt välja viimase peremeheõigustest. 1919. aasta mailõpuõhtuks koondasid deniikinlased neutraalses tsoonis (nüüd oli see juba kõigile sõnakõlks, mitte ainult Inglise missioonis!) Sulevi koolitäre juurde kaks pataljoni jalaväge, kaks armeenia natsionalistide družiinat, mägihaubitsate patarei ja kuulipildujad. Kuid nagu kiusuks pidasid partisanid järgmisel päeval Mehadõri kõrgustikul vastu, tõrjudes tagasi kõik deniikinlaste frontaalrännakud. «Vaata, Ludvik,» näidanud polkovnik Kartašev ähvardavalt Sulevi küla vastas asuva Dobrovolski viinaaia poole, kus oli partisanide kaitse keskpunkt, «just nimelt sealt tulistavad sinu eestlased!» See oli jumala tõsi, pidi Villem Ludvik tahtmatult vuntsi muigama, Sulevi kangeid kütte võis alati tunda täpsest käest ja silmast!... Lõpuks taandusid partisanid menševike positsioonidele, kus Gruusia lihtsõdurid tervitasid neid nagu vendi, aidates partisanide perekondi haubitsatule alt välja ja toites neid oma väliköökidest... Seevastu hakkasid nõrdinud deniikinlased ja armeenia dašnakid Sulevi peredes riisuma. Anton Angelštok riputati naise kanganööriga jalgupidi üles, poega peksti, tütar sai õnneks jooksu... Kuid kahekümne viie aastane Peeter Kõva, üks Sulevi seltskonnahingi ja partisanide orga-

nisaatoreid, tapeti haigena oma kodus ning ta noor rase naine vägistati lapsevoodis, millele järgnes nurisünnitus...

Eestlaste hulgas oli neidki, kes Tolstoi või Šolohhovi kangelaste kombel ekslesid Kodusõja teedel, kuid «suureks» neid paari näidet küll rääkida ei anna. Mehhadõri lahingute ajal asunud «roheliste» staap üksvahe Jaagup Sooja majas, tema poeg Elias aga läinud vabatahtlikult strasnikuks juba 1916. aastal, kui üksikuid perepoegi hakatud sõjaväkke mobiliseerima. Elias Soe, piiblinimega noormees, olnud ka Salme sõja ajal ratsastrasnikuna valgete poolel, ta areteeriti nõukogude võimu tulles ning talle mõisteti kõrgeim määr... Seevastu kirjutab J. Olev: *«Juhan Leis'i poeg Gustav jooksis aga valgete hulgast enne Salme sõda ära ühes sõjariistadega, ja tahtis tulla Sulevi partisanide hulka, kuid partisanid võtsivad tema sõjariistad ära, antsid need tema külimehe Jaan Lõoke'sele ja ka Gustav Leis jäi Lõoke Jaan'i vallve alla, teda ei usaldatud partisanide hulka, kuna aga tema teud anti selle eest temale andeks, et ta ühes sõjariistadega ära jooksis valgete hulgast kus ta teenis strasnikuna.»*

Edaspidi ei julgenud deniikinlased avalikult peale tulla, käis vastastikune nokkimine. Sulevlased olid õppinud nii mõnegi mägilase sõjakavaluse. Egas muidu suutnud Aleksander Alvin ja Julius Olev kahel korral lüüa tagasi tervet valgete luuresalka. Sageli tuli roomata kaljude vahel ühe püssi juurest teise juurde ja muudkui tuld anda, jättes mulje tervest partisanisalgast. Hindrek Ludvik päästnud Joosep Teppe ja Anton Angelštoki röövlite küüsis, Villem Ludvik aga ajanud marodöörid toast püstoliga välja... Johannes Kaske mäletatakse kui andekat komandõri; tema kodu Neebu mäel põles aga maha. Käsper Leht roninud nagu kaljukass mägedes otse valgetele nina alla, andnud tuld ja kadunud samas siu osavusel. Suve jooksul saanud ta vaid korra kergelt haavata.

Partisaniliikumine ei vaibunud, vaid võttis veelgi ulatuslikuma iseloomu. Internatsionaalset maakaitseväge, kuhu kuulusid ümberkaudsete rahvaste esindajad, hakkas juhtima Vano Dzidziguri. See oligi võõrastemajas «Gagripš» peetud mängu tähtsaim ja praktilisim lõpptulemus — nõukogude-meelsus. Maakaitseväes oli kolm družiinat ja kaks partisanisalka. Otsustav lahingutegevus algas jaanuari lõpus 1920. aastal. Maakaitseväge staap paigutati Sulevi koolimajja, seati sisse telefonikeskjaam ja haavatute sidumise punkt. Sulevi vanamehed olid ratsakulleriteks, naised laatsaretis halastajaõdedeks. Küla annetas toiduaineid haavatutele ja haigetele.

Lahingud toimusid Sulevi—Nižni-Šilovka—Mihhelripši piirkonnas, iseäranis heideldi Sulevist loodesse jääva Šilovski kõrgustiku pärast. Deniikinlased nägid juba üsna katkutud ja arad välja; see kevad pidi sulatama muistsel ubõhhide maal kogu kõntsa. . . . Sügavas lumes täitsid teejuhtide kohuseid kütid Hindrek ja Aleksander Ludvik, Aleksander ja Johannes Alvin ning Julius Olev. Komandörina paistis taas silma Johannes Kask. Pärast eduka lahingutegevuse lõppu ja staabi lahkumist andis Sulevi komandant S. Vökristjuk Villem Ludvikule kui komissarile tänukirja. See ei olnud tšatša pärast, vaid tunnustuseks küla eeskujuliku mobiliseerimise eest. Too kirjatark, kaval ja aktiivne seltskonnahing oli nende raskete aastate jooksul palju teinud Sulevi küla säilitamiseks, ilmutades nii kainet mõtlemist, saadikutarkust kui diplomaadinukkeid, mille eest teda nii mõnigi on vääralt tõlgendanud ning sarjanud (näiteks Johannes Olev, hilisem komsomolisekretär).

9. mail 1920. aastal saabus eesti asunike küladesse Punaarmee. «Roheliste» partisanide etapp oli läbi, sulevlased kündsid maad ja istutasid ploome, ajaloolastel aga andis tükk aega teravas poleemikas vaielda, kuhu neid õige paigutada. Sotsiaalses ajaloos peab kõik neetult selge olema! «Roheliste» liikumisele langetas lõpphinnangu NLKP Keskkomitee Marksismi-Leninismi Instituut, kes märkis, et vaatamata esseeride teatavale mõjule talupoegade maakaitseväes oli see liikumine tervikuna nõukogudemeelne, VK(b)P poolt valitud taktika õige. Ja taas nimetati Kaukaasia omapära ning tema erilisi tingimusi. Alles kolmekümnendate aastate algul anti anti Salme ja Sulevi partisanisõja veteranidele tagantjärele punase partisani tunnustus abhaasi, gruusia ja vene keeles. Siis olid nad juba kolhoosnikud. Rahva südamesse jäi Nikolai Sklääri ja Peeter Kõva reekviem. Kolm aastat kestnud hirm ja võitlus oma koduõue pärast oli lõppenud. See oli viimane sõda Salme ja Sulevi tanumate vahel, Teise maailmasõja ajal rinne siia ei kooldunud. Küll aga tuli nii mõnelgi asunikul seista oma tuhandunud kodu ahervaremel, et alustada uuesti, nagu alustati rohkem kui põlvkond tagasi. Mõni ei suutnudki, nii peab Villem Ludvik kunagisele vaprale komandörile Johannes Kasele abi paluma tema armetus olukorras. . . . Oli neutraliteet, aga tehti valik. Bioloogid ütlevad: uuenevad rakud, uuenevad inimesed.

RAHVUSPOLIITIKA. Järgmisel aastakümnel oli Lenini rahvus- ja majanduspoliitika asunikele igati soodne: see

aitas arendada loomulikul teel ja ilma kunstliku kiirenduseta riiklikku tootmissektorit, tugevdas sulaste ja kehvikute liitu, laiendas kooperasiivõrku ning põllusaaduste õiglast kokkuostu, hoides samal ajal elujõus rahvuskoolid ja rahvuskülanõukogud. 1920. aastal küll Rahvasajade Rahvakomissariaat reorganiseeriti, kuid nendel vähemusrahvustel, kes elasid kompaksete keelesaartena, sealhulgas eestlastel, säilis vastav osakond. Selle põhitegevuseks oli kuni lõpliku likvideerimiseni järgmisel kolmel aastal tegelda põllumajanduse taastamisega eesti asundustes ja punaväest demobiliseerunud rahvuskaslaste materiaalse abistamise ning tööhankega. Rahvasajade ajasid kohapeal nõukogude täitevkomiteed. Asus tööle soome-ugri rahvasajade instruktor, õigus rahvuskülanõukogude loomiseks fikseeriti ka liiduvabariikide konstitutsioonides. Salme rahvuskülanõukogu loodi 1926. aastal, esimeheks sai J. Juhanson. Nõnda et Rahvasajade Rahvakomissariaadi kaotamine ei tähendanud töö lõpetamist väljarännanud eestlaste majanduslike, olme- ja kultuurihuvide ning -omapära kaitsmisel võrdsuse printsiibil (V. Maamägi).

Lenini majanduspoliitika hakkas tooni andma toonase talupidaja argielus. Eestlased ei peljanud ühistuid, nende koopereerumise aste tõusis ka sel perioodil teiste vähemusrahvuste omast kõrgemale. Olid ju varasemad puuviljaga hangeldajad suisa parajad persikuvargad, kes dikteerisid oma nõudmisi ja trahvisid sorteerimisel. Kauba pakkimine oli esmaklassiline: heast saematerjalist puudased kaubakastid (külades käisid lausaagijad) randiti traadiga ja vooderdati pärgamendiga. Ploomid või teised puuviljad tuli varem viia kas Kratsovi poe juurde või koguni Adleri laevaagentuuri. Kehvikud, kel hobust polnud, tassisid ploomikaste savilibedatel mägiradadel seljas. Salme ja Sulevi tarbijate kooperatiiv loodi küll 1917. aastal, sõjakeerises suri aga iga sugune kooperasiivõrku välja. Ent juba järgmisel aastakümnel kasvas Salmes kooperatiivi liikmete arv paarisajalt tuhande ligi.

6. aprillil 1921. aastal avaldas Gruusia Revolutsioonikomitee maadekreedi, kus öeldakse: «Kõik maata ja vähese maaga töötajad saavad maad rahva maafondist suuruses, mis on vajalik nii enda kui pere kindlustamiseks.» See kõikus kahest ja poolest kuni kümne tiinuni, sõltuvalt kohast ja maaboniteedist. Alles jäeti õigus endise asunikumaa kasutamisele «oma pere tööjõu abil haritava maa piires». Kodu sõda oli röövinud asunikelt eelkõige tööhobused, aga ka

seemnevilja, adrad. Põline Salme koolmeister Hans Jänes võib viie aasta möödudes siiski kirjutada, et on taas Eesti kooperatiivi õitseage, mille põhjuseks saab olla kahtlemata Nõukogude riigi majanduslik tõus. Riiginormid olid muidugi endist viisi suured, kuid see polnud enam sõjakommunism, saagi ülejäägid võis realiseerida vabakaubanduses või vahetada kooperatiivipoes esmaste tarbeesemete vastu. Ploomikonservitehased töötasid hooajal ööpäev läbi nii Salmes kui Jermolovskis. Ploomisaagi peale sõlmiti riigi poolt lepingud ette. Ja kui Lenini surma-aastal lõi ootamatu rahe plooming marjasaagi puruks, maksti J. Olevi andmeil kogu saak asunikele välja. See oli talupoegadele ennekuulmatu tagatis.

1926. aastal, mil Ülevenemaaline Kesktäitevkomitee kontrollis nõukogude tööd Põhja-Kaukaasia krais, nenditi aruandes, et Sotši piirkonna vähemusrahvustest on eestlased majanduslikus mõttes kõige arenenumad. Salme kohta öeldi eraldi, et nad «peavad majapidamist eeskujulikult ja elavad hästi», et revolutsioonieelne majandusseis on taastunud 80% ulatuses. Veelgi enam, tolleaegne ÜK(b)P Eesti Sektsioonide Keskbüroo vastutav sekretär Otto Rästas märkis, et eesti asunike majapidamised on Nõukogude Liidus sõjaeelsele kõrgusele tõusnud (omaaegse seltsitegelase S. Sommeri «kuld-aeg») või osalt veelgi kõrgemale. Asuniku loomusele nii vajalik suhe: tubli töö ja vääriline tasu, praeguseni kehtiv printsiip, lõi aluse ka sotsiaalseks ning kultuuriliseks aktiivsuseks nõukogude tingimustes. Tulemuseks oli, et Salme rahvuskülanõukogu osutus 1934. aastal üleliidulise võistluse võitjaks. Esimeheks oli siis A. Vages. Tänu kooperatsioonivõrgu tugevusele ja sellele, et aegade rajamiseks anti krediiti, ei mindud kolhoosi laostununa või majanduslikus madalseisus nagu meil paarkümmend aastat hiljem pärast sõda ja metsavendade hirmu. Elatustaset näitas kas või see, et Sulevi külas oli esimene sõiduauto juba 1928. aastal Norbergidel. Pildil oleks nagu üks inglise džentelmen automägimatkal... Ja kolmekümnendate aastate Kaukaasia turismijuhist võib kindlapeale lugeda, et Abhaasia eestlastest elanikkond tegeleb aiapidamisega, kusjuures eriline tähtsus on ploomil, millest saadakse suurepärase kvaliteediga musta eksportploomi. See tähendas riigile valuutat. Ja ega teagi teist eesti asunikuküla, kes võinuks uhkust tunda oma eksportkauba üle!

MUSTAD PLOOMID. Kuulsad olid Sulevi küla ploomikuivatid ehk *susnid*. Johannes Olevi andmeil õpetanud eestlastele ploomide kasvatamist ja kuivatamist keegi Sotši lähe-

dal elanud aristokraatlik aednik Kosterov. Ta toonud susni plaanid Prantsusmaalt. Algul püüdsid asunikud ploome saunas kuivatada, aga sageli pääses punane kukk majapidamises valla. Esmalt loodeti ikka peatulu meest, lihast, koorest ja võist, aga vähehaaval said kaimud aru, et aiandus on selle paradiisinurga pärusosa. See oli sampo saladuse jälile saamine. Nii nagu Bulgaarias on Kazanlaki org loodud õliroosi jaoks, nõndasama on Sulevi org loodud ploomimahlade küpsemiseks... Esimesed ploomid istutati Sulevisse 1888. aastal. Kui Teppe Joosep kaevas oma aias istutusauke, pilgati teda, et ta otsib rahapada. Ent pilge sai peagi tööeks, sampo hakkas tööle... Kui mustad ploomid olid saanud eksporditartikliks, ehitati kapitaalsed ploomikuivatid (*kuivused*), ja selle peremees oli nagu rehepapp muiste. Raamide põhjaroided lõigati algul tammest, kuid tamm on kuuma käes rabe. Siis tõusti paarikümne versta kaugusele mägedesse, et kroonumetsast kuusepakke varastada. Suuremas kuivatis oli kaks korpust, kumbki jagunes neljaks klassiks, mis luukidega suletavad. Igas klassis oli 21 sõela. Selline kuivati võtab korraga vastu kuni 170 puuda värskeid ploome. Mis neist aga järele jääb? Prantsuse ploome — nii neid siin nimetatakse — läheb kilosse ligi paarkümmend lihavat muna, kuivatatult üle seitsmekümne! Ploomisesoon kestab tavaliselt poolteist kuud ööpäev läbi ja selleks varusid sulevlased vanasti talvel kuni kolm ja pool tuhat ruumimeetrit küttepuid... Siinseid kuivatatud ploome hakati õigustatult hüüdma «mustaks kullaks», sampo jahvatas, magus ohvrisuits hajus nagu rauaajal, kunagi maksti nendega nii sulasepalka kui osteti taluõuesid... Sest hästikuivatatud ja -hoitud ploomid seisid nagu laevakuivikud ja sajandi jooksul on asunikel raha rohkem kui kord vanapaberiks muutunud...

Esimene kolhoosisusni ehitati 1936. aastal Peeter Puumani õuele. Mees ise läinud sesooni ajal kümmekond kilo raskemaks, kuid — ettevaatust! — miski ei murenda hullemini hambavaapa kui ahjukoos, närikanätsked ploomid ja külm joogivesi! Sest kui magusaid ploome süüa, ajab ka kohe janutama. Laste maiusroaks aga olid susniraamidele kleepunud ploomimahla piisad. Neid söödi piimaga, omas suhkrus. Kord võtnud üks noorpaar mesinädalate ajaks susni enda hooleks ja elanudki seal. Mis varandust neil seal varjulises aiasopis vaja läks, vaid lehm, kes piima sõõrutas, ja kasukas varikatuse all; nii olid töö ja armurõõm lõpmatu pikalt magusas ploomivinus koos. Nii magus võis olla vaid merevaigu tekkimine helmemändidest...

Kui Sulevis oli väike Viktor Kingissepa nimeline kolhoos, saadi 1938. aastal 178 tonni kuivatatud ploome. Võrdluseks: praegu annab selle koguse ehk terve Gagra rajoon, sest ploomide kuivatamine majandites likvideeriti ammu. Margarete Kamma mäletab, kuidas sõja viimastel aastatel parvetati susni küttepuud jõge pidi alla Salmesse ja naised olid nagu parvepoisid kiirevoolulises vees... Vahel võib muidugi näida, et eesti talupoeg sattus paradiisi, võtab sidrunipuust sidruni, viinapuust viinamarja, maast arbuusi, viigilehtki käeulatuses... Võttis tõesti «oma puust», kuid see kõik oli murdosa tegelikest töödest ning sotsiaalsetest vintsutustest. Ja kui ploomide roosaka õitemere ajal tõuseb Mustalt merelt mägedesse soolane udu ja need kaks pilve kohtuvad, siis pole ka head saaki loota. Ent veel mõneski peres lõhnab lõikuskuul magusas suitsuvines rehetare-taoline ploomikuivati, rahvasuus susni, ja nõgine peremees askeldab aeg-ajalt maa-veini rüübates taas nagu muistne rehepapp, sest sajandal asunikuaastal oli harukordne ploomisaak.

JAHISAAGA. Jaht ei olnud väljarändajatele kirk, kaua aega oli see peatoiduse hankimise tähtsaim viis. Olid ju Eesti- ja Liivimaa saksad keelanud igasuguse jahti ja kalapüügi rendimaadelt. Siin, Kaukasuse mägedes, oldi vähemalt selles asjas iseenda isand. Jahinduses tõusid esile kaks väljarännanute küla: Punase Lageda Eesti Aiake ja Sulev. Mõlemad olid mägedes, siin tulid karud ja metssead ise nende põldudelt matti võtma. Karu olnud isesorti saks, murdis enne maisi hunnikusse, siis istus peale lõunaoodet võtma. Eks olnud algusaegadel ohus nii lapsepabulad, pudulohused kui ka kodulinnud. Peagi sai jaht asunike sotsiaalmajandusliku elu osaks ning aitas neil mälus kaardistada Kaukasuse mägesid. Need mälukaartidused olid nii mõnigi kord ametlikust topograafiast kaugel ees. Siit johtuski, miks eestlasi Kodusõja ajal punakaartlaste juures teejuhtidena hinnati. Pealegi olid nad haritud ja nendega oli parem asju ajada kui tavandikindlate mägilastega. Kumb küla on aga jahisaagade poolest üle, selle kohta on raske otsust langetada. On saanud mõlemaid pooli omajagu kuulata. Punasel Lagedal oli esimene kangem jahimees noorena väljarännanud Jaan Nahkur, esiasukas, kes tegi oma rahvaga kaasa legendaarse retke üle Kaukasuse Peaaheliku. Hilisematest meestest võib nimetada Türkeleid, Engermanni, Eduard Nahkurit, Mihkel Indut, samuti Jakob Kerstenit. Punasel Lagedal

aretas mägikitsi Anton Šalimov. Eesti Aiakese jahilood, mida mainib ka Tammsaare, jõudsid muide Suhhumis trükitud postkaardiseeriale; neid müüdi kõrvuti Lurichi, Abergi ning teiste Kaukaasiaga kokkupuutunud vägimeeste piltidega... Märkamatu kirjutati ürgsetes mägikülades oma Grettir Ásmundripoja saagat. Ka sulevlastel on Punase Lageda meeste vastu seada jahimeeste dünastia — Villem ja Aleksander Ludvik. Villemi sulest on pärit palju trükiseid, nende seas «Eestlane kange kütina Kaukaasias». Nii tema kui poja Aleksandri ülestähendusi leidub endisaegsetel ajaleheveerudel, neid on hoiul Kirjandusmuuseumis ja Hildegard Hioni valduses. Sulevlaste kirjamaterjalist jääb muidugi imposantsem püsijalg: need on omamoodi algelised, kunstiks vormumata «küti kirjad»... Mõlema teed — nii Eesti Aiakese kui Sulevi omad — ristusid saatuse tahtel legendaarse, toona kaardistamata Ritsa järve ääres, kus olid puutumatud jahialad. Ritsal teati nimetada metsloomadest õnnistatud kohana Pogrupsta orgu. Sellele võib lisada sünged Tuurimäed ehk Tuurikaljud. Eestlaste tulles olid veel Kaukaasia piisonid alles. Ulukite nimekirjas olid põhiliselt karud, tuurid, metssead, hundid, nugised jt. Toonastest meestest võib saada aimu, kui kuulata Peeter Tinti oma surivoodil. Ta arutas, mis mees see kasuisa Türkeli Juhan küll oli, et saatis ta pasteldes ja jalgsi üle Aibga Punasele Lagedale tühjendama oma karusloomalõkse, kus oravad ja kunelid. Või vaadates mulle hiljuti saadetud fotot, kus Villem Ludvik koos poja Aleksandri ja kasupoja Edmont Kõivuga on saabunud jahilt, sadulas antiloobid (mägikitsed), kelle puhas lihakaal ulatub neljakümne kiloni. Nimetatud foto oli saadetud keerulisi aegu trotsides 1930. aasta kevadel Tallinna Ploompuu raamatukauplusesse, mis viitab vana-Villemi tihedatele kultuuri-sidemetele Eestiga. Rähni Jaan Sulevist teinud mitte ainult «Libahundi» etenduses lava taga hundiulgu, vaid petnud võsas pärisvillemidki ära. Peale Ludvikute nimetaksin veel Julius Olevit, Aleksander Alvinit, Arent Angelštokki, Leo Vetterit, Arnold Kõivu ja Leopold Teppet. Vanema põlve jahimehed olid ka vaprad partisanid. Sulevlastel oli Mungalagedal oma *jahidatšu*, kus võis pikemat aega viibida. Sool, suitsuliha ja kuivad tuletikud ootasid seal alati.

Kui ma 1966. aastal tahtsin kõigest hingest Aleksander Ludvikut näha, oli see 1898. aastal sündinud mees parajasti üleval, ka metsaveotraktoriga jahionni juures käimisest ei olnud tulu. Kuulsin metsavedajalt vaid lugu, kuidas karu oli käimajäetud traktorit uudistades selle kuristikku sõiduta-

nud. Aga ma ei uskunud sellest sõnagi. Juubeliaastal sain vana Aleksandri lõpuks kätte: üllatavalt väheldakasvuline, üleni valge täishabemega gnoom, kes liigub vaevaliselt kahe bambusekepi vahel... Noorena oli Aleksander tõesti kidus, kuid mäed andsid talle uue eluvaimu ja siis mõõtsid need-samad jalad aina ligipääsmatuid orge ja ahelikke, jälitades jahiloomi päevade viisi. Ludvikul on näidata Esimese ilma-sõja mälestusena Türgimaalt kaasatoodud padrun, aga kõige hinnalisemad on ikka siinsed jahilood. Neist ei pääse kadu-viku künniselgi mööda — nad on loodusega harmooniliselt ühtekasvanud vana mägieestlase elu. See «metsavana» on oma elust küll tubli poole koduvärvast väljas olnud, ometi on tema koht tänini Sulevi vaatamisväärsus. Rohuaia kujun-das keegi Rebase-nimeline aednik, kes oli ühe prantsuspä-rase nimega pirnisordi eest saanud Peterburis väikese kuld-medali. Majesteetlikud on vaikeses suveõhtus Ludviku roht-aa vanad küpressid ja pihtad — kõik hilisemad, funktsio-naalsed aiad näivad lõunamaal eemalt vaadatuna korratu džunglina. Mõistagi püüame koos legendaarse jahimehega teha vanaaegse ülesvõtte «noiga» (*setvertnoiga*) põlvel. Tuleb kenauhke välja, ainult ilma jahitrofeedeta. Praegu aga mõt-leme juurde, kui rahvarikkad ja meelde jäävad olid kunagi Sulevi küla jahipeod.

Veel hiljaaegu käis Erich Kosenkranius Salme külast vuti-jahil. Tõi ikka kuni sada lindu ühekorraga, nii et tädi Su-sanna neist surmani tüdinenud oli. Nüüd on Psou luhtadel vutid harulduseks: kemikaalid, masinad... Et viimasel rin-gil ei ummistaks kombaini sulesupp, tuleb vilja koristades kõigepealt põllu keskelt läbi sõita, anda vuttidele põgenemis-võimalus. Kahjuks mõisteti sedagi lihtsat tõde paljudes koh-tades liiga hilja... Nüüdseks on eesti asunike jahipidamine juba kaugel ajalugu. Aga lood jäävad. Ja Ritsa järve esma-avastamise legend. Lubadega jahti korraldatakse veel kõr-getele külalistele Tuurimägedes ja harva küpsevad karuliha viilud Pirevali karjustelaagri unkaaugu kuumas suitsus...

USK. Ei luteri ega vene õigeusk olnud asunikele prob-leem: reaalelu raskused ja looduslikud tingimused hõivasid nende vaimsest tegevusest lõviosa. Ja selleks ajaks, kui tulid Salme ja Sulevi esiasukad, oli maltsvetlastegi usuline liiku-mine, üks varasema väljarändamise liikumapanevaid jõude, juba ammu raugenud. Tuldi pigem rahvusliku iseteadvuse tõusulainel (seda näitavad «Kalevipojast» laenatud külani-med), tuldi päris ilmaliku ja patuse trükisõna — ajalehe —

kuulutusel. «Töotatud maa» sünonüüm kätkes vaid asunike elulisi tulevikulootusi ning vabanemist balti parunitest. Vene õigeusk aga protestivaimu, riigiturvet. Eestimaa kuberneri andmeil astunud 1883.—1884. aasta jooksul usuvahetusliikumises vene õigeusku 3314 inimest. Sellega olid need asjad ära lahendatud.

Eestlaste suus ei sündinud legende mägedest, see oli põlisrahvaste pärusosa, see vajas sügavamaid juuri, aga asunikele said mäed ja maa siingi jumalaks, püsijäämise soov käsulauaks põlvest põlve. Kui stepieestlaste jõukamates külates olid kirikud, siis Salmes ja Sulevis ei jõutud pühakoja püstitamiseni. Ja lumiste mäetippude taustal oleks iga tornike halekasinaks jäänud. Võlvidena kaardusid aga viinapuuväädid; neist oli juttu juba Vanas Testamendis. Anette Kevvai mäletab Salme 6-klassilist kooli, kus oli kaks tuba. Suuremas seisid harmoonium ja altar. Eks need olnudki asunike põhilised sakraalesemed, mis ajasid lihtsas pidulikkuses asjad ära. Ja ühte laulatati enamasti terveks eluks. Korraliselt käis õpetaja Karl Treufeldt, kes pidas jumalateenistust, laulatas, leeritas, seadis külasse kirikuvanemad Jüri Ponamari ja Johannes Kratsovi. Salme küla ristiisa osutunud heaks lugejaks ja ta määrati köstri kohusetäitjaks. Üks viimaseid köstreid oli omakülamees Johannes Tiismus; nemad ristsid ka lapsed. Sulevis käis leerilapsi katsumas Novorossiiskis elanud pastor Girgensohn, kes omandas Raplas 1905. aastale järgnenud terrori ajal halva kuulsuse ja kellega oli ka Tammsaarel Punasel Lagedal kokkupõrge. Muidugi olid enimpeetavad pühad siingi jõulud. Vajati ühte rahunädalat, kokkuvõtet põllumeheaastast, laste pühaderõõmu. Veel kahekümnendatel aastatel oli Salmes koolmeistriks veneusuline Tõnis (Deniss) Kamma, keda mäletatakse tänini hea sõnaga. 1923. aastal keelati kooliõpetajatel köstriamet ära. See oli veel aeg, kui rahvamiilitsal tuli valvata, et mägedes hulkuvad valged jõugud külale liiga ei teeks. Asunikud võtsid suhteliselt ruttu ja valutult omaks ilmalikud kombetalitused. Juba järgmisel aastal ei lubanud sulevlased komnoorte õhutusel pastoritel «jalga oma küla piiresse tõsta». Käis ju sel ajal üle kogu noore Nõukogudemaa noorte eetilise vaidluse usumeestega, kus sageli maksti ägestumisele lõivu. Ja õigupoolest ei kartnud Sulevi mägilased ei jumalat ega kuradit. Jah, ennem pelgasid nad soolast mereudu... Vana Juhansoniga Jaak ajanud koguni näpud ligi Mungalageda kloostri-varemetele, et sealt ehitusmaterjali tuua. Teised otsisid peidetud aaret. Kultuuritraditsioonid ei surnud asunike hulgas

koos leeriga välja, nagu kardeti. Vanast stereotüübist «kirik, kool, seltsielu», millest esiasukatel oli püsijäämisel palju kasu, hakati nüüd loobuma. Kultuuritöö läks instruktorite kontrolli alla. Et need olid sageli vähese ande ja kerge kultuuripagasiga, see oli juba ise ooperist. Mõne pikaajalise kultuuritraditsioone kandva seltsiga, näiteks Salme haridus-seltsiga «Koit», kus töötasid puhkpilliorkester, laulukoor ja näitering, talitati ülepeakaela ja kampaania korras. *Exitus!* Lugemistoad ja poliitklubid harisid küll asunikke poliitiliselt, kuid jäid kultuurielu laiemas mõistes ühekülgeteks. Instruktoritel polnud endise «maa soola» hinge. Vanade seltsielu-traditsioonidega rahva juures hakati uuesti jalgratast leiutama. See oleks nii Karl August Hermann kui Juhan Simmi punastama pannud. Asundustes koondati vaba aja veetmine peamast klubide ja lugemistubade juurde; täieliku kirjaoskusega eestlaste puhul, kel kooliharidus algas Tallinna dominiiklaste kloostrist, Bengt Forseliuse seminarist ja lõppes kodumaal Carl Robert Jakobsoniga, polnud viimased ju mingi uudis. Rahvaraamatukogud on meil tublisti üle saja aasta vanad. Salmes oli lugemistoa juhatajatest tuntuim Leningradist tulnud Arnold Adasson, ka hilisem esimees Hans Severin. Noored olid aga neil aegadel enamasti tehnikahuvilised ja see oli tõesti uus! Peab siiski ära mainima, et 1923. aastal loodi Abhaasi NSV Riikliku Keskraamatukogu juurde eesti osakond — see oli tõeline lugupidamisavalduis. 1926. aastal polnud Salmes enam ühtegi leerilast. Usuvastases võitluses oli suur osa isetegevusel, spordiüritustel, tehnikaringidel. 1927. aasta oktoobripühadeks valmis Sulevis uus klubi, mis töötab tänaseni. Populaarseks said kergejõustik, jalgpall, tütarlaste iluvõimlemine. Liisi Kuldkepp, kunagine komnoor, tunnustab tubakat nõeludes: «Me oleme looduslapsed. Meil siin kirikut pole ja usklikud me ka ei ole, aga kui päike tõuseb Sulevi kohale, oleme õnnelikud.» Vana Sulevi ööbik lausub seda nii kummalise, meloodilise häälega, keerates tubakanööri osavalt ümber varba, et tahaks selles spontaanses pihtimuses kirjutada Päike suure algustähga. Nõnda nagu teevad astronoomid, ja nemad teavad, mida teevad.

KOMNOORED JA PIONEERID. Eestlane on alati elanud oma lastele. Nõnda ka väljarändajad. Nad leidsid neile uue kodumaa, ehitasid uue koduõue. Tõsi, subtroopikas ei ole värskes hiirekõrvus kaski, ei ole võilille- ega kullerkupunurmi, aiaääri palistavad teravad astelpõõsad, kust kanadki

läbi ei poe, ja suverohelust saadab alati igavene kolletumine, kuid see oli nende «aiaäärne tänavas»... Ja ehituslaastud ning saepuru lõhnasid nagu Vargamäel. Lastele ehitati koolimajad, noored andsid külale tooni ja jumet. Kui külas polnud järsku noori, nagu see juhtus ilmasõja ajal, oli kogu elu justkui soikunud. Ja kui Denikin tahtis võtta ühekorraga viieteistkümne aastakäigu noored mehed, langes ka kõhklejate liisk... Oma lapsi tuli säilitada iga hinna eest. Välja surra võinuks ka Kolga mõisahoone klassitsistlike sammaste ja külmade aknamulkude ees! Nüüd aga oli oma verest ja lihast raske aru saada, sest noori ei rahuldanud seltsielu ega pasunamäng... Nad hakkasid esimestena vaatama suletud taluelust väljapoole, said nõukogulikule eluviisile alusepanijateks. Märkatavalt kasvas nende kriitikameel, suu kiheles vaidluses, südamesse tõusid ilmaprobleemid. Noorte pärralt oli tulevik, isade vanatestamentlik talupojameel ning piiritu altruism pörkasid järsku iseendas kibedalt kokku.

Juba 1922. aasta algul loodi Salmes ja Sulevis kommunistlikud ringid, järgmise aasta lõikuskuul aga jõuti Sulevi komsomolirakukese loomiseni. Esimesena kirjutas oma nime paberile kõhetu Johannes Olev, kes noorukina oli näinud Kodusõja ideedelagedat koledust, temale järgnesid kaks-kümmend külanoort:

Johannes Juhani p. Olev. Sünd. 1901. Keskmik. Eestlane.

Johannes Augusti p. Kosenkranius. Sünd. 1904. Kehvik. Eestlane.

Aleksander Henu p. Aule. Sünd. 1903. Sulane. Eestlane.

Voldemar Jüri p. Jakobson. Kehvik. Eestlane.

Vidrik Peetri p. Kõva. Sünd. 1906. Sulane. Eestlane.

Aline Gustavi t. Mambärk. Sünd. 1904. Naissulane. Eestlane.

Jakim Maskaljov. Sünd. 1906. Sulane. Sürjalane.

Peeter Tjutjunov. Sünd. 1903. Sulane. Venelane.

Albert Gustavi p. Heinman. Sünd. 1903. Jõukas. Eestlane.

Johannes Gustavi p. Heinman. Sünd. 1904. Jõukas. Eestlane.

Olga Gustavi t. Heinman. Jõukas. Eestlane.

Johannes Jaagu p. Vatmann. Sünd. 1904. Keskmik. Eestlane.

Eduard Jaagu p. Vatmann. Sünd. 1906. Keskmik. Eestlane.

Mahta Juuli t. Vuurman. Sünd. 1902. Naissulane. Eestlane.

Aleksei Jaani p. Leks. Sünd. 1905. Keskmik. Eestlane.

Marta Jaani t. Leks. Sünd. 1906. Keskmik. Eestlane.

Olga Jaani t. Leks. Sünd. 1907. Keskmik. Eestlane.

Valter Joosepi p. Leht. Sünd. 1904. Keskmik. Eestlane.
Anton Aleksandri p. Mets. Sünd. 1906. Sulane. Eestlane.
Artur Vidriku p. Kalmus. Sünd. 1903. Sulane. Eestlane.

Salmes oli esimesi komsomoliorganisatoreid Arnold Adason. Aktiivsemate külanoorde ülesandeks jäi rahvamajanduse taastamise aastatel riigilaenuobligatsioonide levitamine ja nende vajaduse äraseletamine külarahva seas, valimised külanõukogudesse, pühapäeviti jalgteede korrashoid ja purrete paigaldamine, iseäranis Sulevis. Uue rahvamaja jaoks koguti mitmesuguseid annetusi, korraldati näitusmüüke, «ameerika oksjone» jne. 24. augustil 1924. aastal pandi «Internatsionaali» pidulike helide saatel nurgakivi Sulevi uuele rahvamajale. Komnoored organiseerisid Sulevis oma näiteringi *contra* Jaan Hion, esitades naljamängu «Egiptuse pimedus», mida täiendasid mitmesugused vahepalad ja kupleed. See õhtu ei toonud 1923. aasta viinakuul mitte ainult palju lilli, vaid ka suflöör August Reinoldi koos paljude vanade ja uute näitlejatega. Trotslik ettevõtmine polnud teadagi kooliõpetaja Jaan Hioni vääriline, aga ta otsustas siiski koos abikaasa Elisabethiga ühineda küla aktiivsemate noortega, et vaikselt muiates vähemalt nende kultuuri- ja muusikataset tõsta. Pehmelt öeldes oli see muidugi ideoloogiasurve. Aga egas nüüdki munad kohe kanast targemaks saanud. Ja aktivistid ei tundnud veel seda hiljuti Punaselt Lagedalt aastase tütre Hildegaga saabunud meest, kelle rinnas loitis hiljem Sulevi kultuuritõrvik... Hioni näitering (võiks öelda operetiring) läks karmi saatuse tahtel hingusele 1937. aastal, et kümme aastat hiljem Hildegardi käe all uuesti elule ärgata. Toonastest tegemistest pajatab tänaseni Liisi Kuldkepp, Jaan Hioni õpilane.

Salmes ja Sulevis polnud teravat klassivõitlust, siin ei tapetud nurga tagant ühtegi komnoorest kaimu — nii kaugel omade hulgas ei mindud —, kuid kõrvale hoiti neist esialgu küll ja nii mõnelgi «patuoinal» oli kodus veel oma mihkklipäev... Sulevi komsomoliraku seinalehte «Noor Talupoeg» aitas kokku seada Oskar Kullerkupp, kes oli ühtlasi Leningradi eestikeelse «Edasi» kirjasaatja. Nii oli külanooritel kokkupuude üsna kirjanduslikku maiku mehega, samuti suunati Petrogradi õppeasutustest kaunisse mägikülla agitatsiooni ja kosumise eesmärgil eesti tudengeid. Sulevist läksid Petrogradi töölisfakulteeti õppima Aleksander Aule, Voldemar Jakobson, Aleksei Leks, Johannes Vatmann ja Olga Heinman. Kolm viimast hindasid tihedas konkurentsisis oma võimeid üle, kuid Olgat tunti hiljem kui Sulevi näiteringi

meisterlikku jumestajat. 1924. aastal tähistati Sulevis mai-pühi ja 7. septembril rongkäigu ning kontsertmiitinguga rahvusvahelist noorsoopäeva. Mägiküla asunike lapsed olid jõudnud solidaarsusmõisteni, mida on kandnud kõik järgmised aastakümned.

Esimese pioneerirühma organiseeris Sulevis kooliõpetaja Gustav Tobias juba 1928. aastal, kuid elujõu andsid sellele õpetaja Liide Hendrik ja pioneerijuht Johannes Nugis. 1932. aastal olid pioneerid kahel suvekuul alpi aasal, kuhu laagri-varustus viidi ratsahobustel. Piima, juustu ja koort saadi V. Kingissepa nimelise kolhoosi lehmakarjalt. See üritus jäi eluksajaks meelde. Salme küla 1927. aasta komnoortest võiks nimetada Jakob Kevvaid, Adele ja Viktor Kivi, Alma ja Richard Krönströmi, Hilda Schneiderit, Voldemar ja Elviine Rommi, Marta, Rudolf ja Arnold Tšernjaginit, Aleksander ja August Vuurmani, Elfriide Kõivu ja Minna Karu. Obligatsioon levitasid kolmekümnendate aastate algul Johannes Tanvel, Geralde Schneider ja Vladimir Meibaum. Pioneere Jaan Tiismust, Liidia Rommi, Erna Maasikat, Adele Veeberit, Lidia Schneiderit ja Johannes Krönströmi juhtis tehnikahuviline Jakob Kevvai. Kui saabus kollektiiviseerimise aeg, oli noortel taas oma sõna öelda. Ja mis seal salata, nad olid teist-kolmat põlve talupojad, vabade asunike lapsed, ning pidid ka ise kodutalu peremeesteks saama ja elu edasi viima. Pole siis imestada, et juhtus kurioosne lugu: Salme küla komsomolirakuke hääletas esiotsa kollektiviseerimise idee maha. Aga leides endise pioneerijuhi Jakob Kevvai viiskümmend kaheksa aastat hiljem kodulävel vikatit pinnimas, tean, et tema kuldaeg seisis alles ees.

KOMMUUN. Ka Salme-Sulevi mailt on ära tuua üks seda laadi eksperiment. Enamasti domineeris talupoeglik kõhk-lus: «Kommuunat meil tarvis ei ole, see ei ole muud kui laiskade kavalus...» Sulevis arvati koguni, et kuidagi ei saavat kollektiivi asutada, maad olevat väga hajali ja ühistööks kõlbmatud. Piisab vanadest traditsioonilistest koristustal-gutest.

Kui osa Sulevi talupoegi eesotsas Johannes Oleviga 1929. aasta kevadel ühines sakslaste kommuuniga «Uus Lootus», mis asus Jermolovskis, vaadati neile kui peast põrunutele. Kommuuni võeti ausalt oma varandus kaasa, seemnevili ja hobused. Saksa kommuuni kasutada olid endised mõisamaad ja -hooned. Sinna oli valgunud isegi Tšehhi sakslasi, esimeheks olnud loomaarst Willi Rüfler(?). Keha kinnitati ühises

lauas, mille kohal hõljus Thomas Moruse vaim. Tööpäeva pealt teeniti viis rubla. Siis aga hakkas kommuuni imbuma rohkesti uut rahvast, kel sinne põllu- ja aiapidamine tundmata. Nad said ruttu häälteenamuse ja uueks esimeheks hõigati keegi saatuslik Vassil Baibarak. Vara mahakükitatud kapsas õitses, ei saanud kommuuni söögilaualegi, turustamisest ja tulust rääkimata. Heinad läksid suurtes rõukudes läppama, tubakat püüdis keegi teravmeelne kuivatada uut moodi — kunstlikult. Seegi ainuke meeste lohutus hävis. Peagi puudus isetarkadel kommunaaridel söök ja palk, lisaks puhkes malaaria. Sakslased sülitasid ja lahkusid koos Thomas Morusega uut sorti Kilplast, eestlastest läksid viimastena sulevlased Ilmar Kõiv ja Johannes Olev. Hea, et hobused polnud veel hinge heitnud ja oma koduõu alles. Eks iga algus ole raske ja vigaderohke, eks nõnda olnud ka Eestimaal: nii mõnigi hooldatud maalapp kasvas ühiskätes umbe ja nii mõnigi karja uhkus ei seisnud varsti omal neljal jalal. «Uuest Lootusest» jäi vähemalt see hea mälestus, et salmelased ostsid ära sakslastest järelejäänud mööbli. Sedaaega hakati juba intensiivselt kolhoose looma. «Salme» kolhoosi organisaatoriks ja esimeseks esimeheks oli Jaan Lossman, seejärel endine partisanidružiina komandör Anton Sukstav. Sulevisse loodi Viktor Kingissepa nim. kolhoos. «Ei maksa salata,» meenutas hiljem Lossman, «esiotsa oli raske. Hobuseid oli vähe, põllumajanduslikku inventari ei jätkunud, ja ka kollektiivse töö organiseerimise kogemusi polnud veel olemas.» Kuid siin ei talitatud nii nagu jooksikrahva kommuunas, siia ei lastud «hunne» sisse, siin jäi kehtima ligi poole sajandi vanune asunikutarkus. Ja nõnda on säilinud Anton Sukstavist pilt, mis on võetud juba kohalikul põllumajandusnäitusel. Tee Sotšist Moskva NSV Liidu Rahvamajandusnäitusele oli Kaukaasia eesti kolhoosniku loomulik arengukäik. Üks tagasipöördumatu etapp oli asunikelust ümber.

ASUNIKU NAINED. Asunike kõrval seisid alati raudvarana nende naised. Nad on vanadel ülevõtetel, põllul, viinaaias, kirstus... Ei ole Vargamäe epopöad ilma Krööda ja Mari pisarateta! Asunike naised pidid olema veelgi tugevamat tõugu, sest päikese veeredes ei jõutud uude kodusse... Kui meeste heitlus oli ühiskondlikku laadi, siis asunike naised ei saanud kodus sedagi hõlpu mis Vargamäe omad. Puudus isegi pühapäevane pidulik kirikusõit... Aga kui ümbruskonna aborigeenide karja hästikorrastatud suurfarmides saadi

viis-kuus toopi, said eesti perenaised oma kümme-kaksteist toopi piima lehmalt päevas. Nende eriline suhe koduloomaga, oskus armastusega head lüpsilehma kasvatada on praeguseni au sees. Meeste esmane mure oli maa metsast ja risust puhtaks saada, uus põllumajanduskalender verre talletada ja uute kultuuridega harjuda, naiste käed said tugevaks rasket savimaad sapkates.

Algul piirdus naiste osa seltsielus laulukoori või näitemänguga, peolaudades kokkadena, aga nüüd olid nad astunud ÜLKNÜ ridadesse. Või läinud edasi õppima. Võtame või need neli eesti tüdrukut, kes lõpetasid 1938. aastal Sotšis subtroopika tehnikumi kolmanda lennu: E. Morgen, E. Nahkur, L. Kivistik, A. Vahter. Viimane neiu, abielus Alma Tanvel, oli Gruusia NSV Ülemnõukogu esimene eestlasest saadik. Ja nii imelik kui see ka pole, olid just tubakaviljelemisel esimeste seas eestlannad Amalie Schneider ja Alise Arman. Ka kolhoosi rehnutupidamine läks naiste kätte: kauaaegsed arveametnikud olid Marta Maasikas ja Lehte Vestholm. Seitsmest hilisemast sotsialistliku töö kangelasest olid kolm naised: Margarete Kamma, Hilda Lokk, Maimo Maasikas. 1939. aastal said Moskvas NSV Liidu Rahvamajandusnäitusel tubaka eest diplomid Alise Arman ja Margarete Kamma, Lenini ordeni kandjateks Alma Albus ja Maria Scheer.

Sõjapäevil, kui rindele antud hobuste asemel kasutati taas veohärgi, tegid brigadiridena ilma Leida Maasikas, Niina Geider, Luise Veeber, Leili Zimmermann. Üldkoosolek valis esimeheks Matilde Bloki, majanduslikult mõtleva noore naise. Ja kuigi ta ei tõusnud Hans Severini tasemele, andis ta raskest olukorras koos teiste naistega oma parima. Rindel kuulirahe all kogus oma ordeneid ja valitsuse autasusid nooruke meditsiinikooli lõpetanud Feja Vuurman. Kui endisele brigadirile Arnold Tšernjaginile anti Punatähe orden, saatsid Salme naised rindemeestele ühiskirja, mis algas sõnadega: «Kallid seltsimehed, teie peksate seal sakslasi ja vabastate meie kodumaa fašistlikust rämpsusust, kuid ka meie pärast ei tule teil punastada.» See oli tõsi. Saksa rautatud sõjaväesaabas ei tallanud küll kordagi Salme ja Sulevi tanumat, kordagi ei saanud nad häbistada meie asunike naisi ja tütreid, aga mäed võimendasid lahingumüra ja naised tohlisid kuuvalgel maisi. . . Sõja-ajal oli naistel kolmekordne tubakaplaan, põllul relvastatud valve, ja kui härgadega maisipõllule vett veeti, pandi alati näljastele «poistele» korvid pähe. . . Nõnda hoiti iga tubakalehte ja maisitõlvikut. Ometi leiavad need,

kelle noorus langes just sellesse aega, et sõjapäevil polnudki nii hirmus. Livadia palee, kus suur kolmik maailma tulevikumärke maha pani, oluks Jalta asemel justkui siinsamas Gagras. Sõja lõpupoole oldi nakatunud erilisest entusiasmist, töö juures lauldi palju. Ja ühes asjas võis asuniku naine mureta olla: nende lapsed ei tundnud sõja-aastatel külas nälga. Ka vitamiine oli lõunas rohkesti. Kevadisteks turgutajateks olid mooruspuu (*siidiussipuu*) marjad. Poisid ja tüdrukutirtsud istusid puudes, igaühel oma oks. Sügisel kosutasid astelpaju tervistavad marjad. Sinna vahele mahutus müriaad lõunamaa vilju — pähkliid, õunad, pirnid, ploomid, kirsid, mandariinid, sidrunid, viigimarjad, aivad, granaatõunad, virsikud, hurmaad... Mürsud aga vilistasid üle Salme ja Sulevi — Adlerist tulistati Saksa lennukeid. Psou sillale langes sakslaste pomm, kuid ei lõhkenud. Sapöörid leidsid sellest Saksa antifašistide kirjakese: «Millega võime, sellega aitame.»

Turvet tunti ka siis, kui Sulevisse saadeti poolsada Eesti- maalt pärit paranevat sõdurit. Kaimud avastasid üksteist uuesti. Meeldejääv oli piduõhtu Adeele ja Evald Vatmani pool, kuhu külanaised tõid piskust hoolimata parema toidukraami kokku. Samasugune sündmus leidis Margarete Kamma andmeil aset ka Salmes. Sõjapäevil andis asunikunaisele tuge või kruus maaveini, tšatšast (*kihkast*) rääkimata. Rahu saabudes võis peale sotsialistliku töö kangelaste esile tõsta tublisid naisi, nagu Alma Tanvel, Leida Kivi, Elviine Kamma, Maria Scheer, Helmi Vatman, Elviine Tiismus, Hilda Alta, Anette Kevvai, Linda Juhanson, Alma Leks jpt., ehkki sõda oli toonud leina mitmesse majja... Liine Valkman, Hilda, Erike ja Helmi Tiismus, Jekateriina Tanvel, Linda Bachmann, Leeni Krönström, Hulda Meibaum, Liide Uuk, Marta ja Liisi Lust, Liisi Kask, Maali Kull ja Susanna Gruberg olid kaua aastaid viinaaia perenaised, Klara Toomasson eluaeg agronoom, Koidula Lestman aga veerandsada aastat «mesilasekarjus». Nii jõuamegi tänaste naisteni, kes sageli autahvliit endale nõuavad ja keda kõige energilisemalt esindab Gruusia NSV Ülemnõukogu saadik Lilli Maasikas, nooruslik naine viinaaiast. Peale asunduste suurjuubeli tundis ta hiljuti rõõmu sellest, et poeg Aleksander lõpetas Leningradi Kõrgema Sõjaväe Merekooli *cum laude*.

NEEBU MÄE EMA. Miks ma valisin selle naise? Ta ei tõusnud töökangelaseks, ehkki töötas, kuni kaks kätt rinnal. Tema mees ei olnud sõjakangelane, vaid ainult Kandle-Juku.

Valisin seepärast, et ta meenutab mulle austraallase Henry Lawsoni vapustavalt lihtsat novelli «Karjuse naine», kus kõnnumaa ema valvab öö läbi maja alla pugunud madu. Ja pisut ehk seepärast, et ta tuletab painavalt meelde mu ema sõjajärgset üksildust...

Perekonnapildil on ta mongollikult ümarate näojoontega, kuunäoline, nagu Idas hellitavalt öeldakse, ja tema kõrval on elurõõmus ning nurgeline Kandle-Juku — Juhan Lõhmus. Miskipärast meenutavad nad Neebu mäel ühtekokku Ukuaru Minnat ja Akslit. Ka Neebu mäel lauldi ja mängiti pilli — Juhan näppis kannelt, Juliane kitarri. Ümberringi oli valges pruutehtes ploomiaed, siia paistis imetore päikesetõus lumiste Kaukasuse tippude tagant, veingi oli päikeseküllasem kui mujal, ja õhtu eel oli kosutavas mäe varjus lahe aiatöid teha. Lõhmused tulid siia mulle juba tuttavast Zolotaja Niva stepikülalt. Kuivatatud ploomide eest osteti see Tiku Jaani ehitatud talu Neebu mäel päriks. Neebu mägi oli laste mälestuses üks suur ploomiaed, sest mõned Sulevi aiad ulatusid sel ajal kuni viie hektarini, kuid sealt oli teinekord lausa võimatu kooli pääseda. Mõned on lugeanud end Neebu mäe vangiks, see naine aga mitte. Ka siis, kui hundid tikkusid Neebu mäge valitsema ja nende hambajälgi põletati üle koduloomade kaetel või kintsudel. Ka siis, kui malaariahaige laps viidi ratsahobusega rannikule ja teda saatis juba Psou luhal Goethe metshaldjas... Ka siis, kui autojuhist mees külmetas mägiteel lumevangi jäädes ning ta päevad hakkasid süvenevas tiisikuses hääbuma. Sõja puhkedes saadeti Juku koju surema, haavatud rindemeestele oli vaja sanatooriumis ruumi teha. Viimasel ajal sõi ta oma nõudest, vaatas aias päikese käes istudes tütreid kaugelt ja suutis ainult posti järele minna. Et kuidas poistel seal rindel läheb? Keskuses aga juhtus, et sapine brigadir pani Kandle-Juku bronni kahtluse alla. Mees võttis seda hinge, tuli ajalehega koduteed, kuni ärritusest puhkes pidurdamatu verejooks. Juhan Lõhmus maeti Neebu mägge; sõjaolukorras või sügaval talvel oli siia maetud ennegi.

Juliane Lõhmus jäi kahe tütrega elu edasi võitlema. Ta püüdis Neebu mäel esivanemate kombel alet teha, et sõjakiisikuses leivaviljaks — maisiks — põllulappi juurde saada. Naisterahva jõud ei käinud looduse stiihiast üle — sel tuulisel päeval oli terve Sulevi naistebrigaad Neebu mäel tuld kustutamas. Pahandust kuupalju! Ja ometi oli pärast ehmatust õnnegi — hingemaad sai järsku nii palju. Suvel elati üleval alpi aasal, kus vanemal tütrele tuli võrdselt täiskasva-

nutega lüpsta oma paarkümmend kolhoosilehma. Öösiti oli aga mägedes öudne: helgiheitjad veiklesid tintmustas laotuses, vaenlase lennukid pommitasid sildu ja ühendusteid. Ent lapsed kasvasid mägitel karja ajades ruttu iseseisvaks.

Rahu ei tulnud Neebu mäele niipea, sõjasaastana kummitasid üksildases paigas röövlid. See oli sama hirmus kui metsavendade aeg. Mehi oli aga kaitsmas vähe: esimese noosi võttis küüditamine, teise sõda. Neebu mäe emal tuli, püss käes, kaitsta iseenda ja tütarde au. Vaatan pildil seda noorepoolset naist ega taha kuidagi uskuda, et ta suutis relva hoida, valitseda kogu Neebu mäge, kuhu bandiidid kavatsevad pesa teha. Aga Juliane Lõhmus suutis, nagu suutis austraalia karjusenaine öö läbi valvata maja alla läinud madu. Mis teha, Neebu mäe ema oli omandanud sõjaka naise kuulsuse, kuigi tahtis olla ehk hoopis teine. Kord väitsid habetunud röövlid — jumal teab mis rahvusest —, et nad on kitsekarja kontrollid. Ema jõudis vanema tütre tagakambri aknast välja poetada. Jultunud võõrastele, kes olid seda nägu, nagu ei kavatsekski enam lahkuda, ütles see Neebu mäe naine, et mees ja vend tulevad varsti naabripere saunast. Sauna kohta ta ei luisanud: Neebu mäel oli tõesti hüva eesti saun, kus omal ajal käis palju rahvast. Aga see oli omal ajal, nüüd seisis ta oma köögis vastamisi röövlite ja vägistajatega. Ent juba tulidki kaheksakümneaastane Salu taat ja vanem tütar, tehes pimedas müra ja nii jämedat häält, nagu saabuks metsast terve jahimeeste jõuk. Sedakorda jätsid öölisid ruttu hüvasti. Neebu mäe ema strateegia oli lihtne. Aga mida see temalt nõudis? Või neiuikka jõudnud tütrelt?

Hommikuvalges, kui madu oli tapetud ja koldesse heidetud, vandus kõnnumaa poisike: «Ema, ma ei lähe kunagi karjuseks; olgu ma neetud, kui lähen!» Neebu mäe ema ei nõudnud seda kordagi. Vastupidi, mis ka ei olnud, tütarde säilis alaliseks armastus ürgse elu vastu Neebu mäel, see säilis ka Keldri Edris, tema viimases pojas, kes sündis Saaremaalt pärit korpusemehest. Oli ju Neebu mägi Kaukaasia eestlaste vabaduse sümbol. Ja iga kord, kui ma Salmesse juhtun, tahab Siina Kevvai mind kõigepealt viia Neebu märke, kus kunagi olid tema ema, sõltumatu asunikunaise valdused.

SÕJAMEHED. Mitte kõik Salme-Sulevi eesti soost rindemehed ei sõdinud Eesti laskurkorpuse ridades nagu Ferdinand Lestman, kes käib veteranide kokkutulekutel ja kellele ütleb erukindralmajor Karl Aru: «Aa, Kaukaasia mees

ka platsis!» Mitte kõik ei jõudnud Lembit Pärna juurde, kes hoidis omakandi poisse ja võttis sulevlase Lehe Villu oma autojuhiks. Mitte kõigile ei saanud kolhoosinaised ühiskirja. Mõnda meest otsivad sõjaaegsed autasud praeguseni taga.

Üks neist oli tagasihoidlik 124. raskekahurväebrigaadi side- mees Artur Grönström, kelle sõjaaegsed autasud leidsid Sal- mes üles 1981. aasta oktoobris. Sel päeval oli läinud sajandi lõpuaastatel ehitatud vana Grönströmide maja rahvast täis. «Ega ma teinudki õieti midagi,» väitis onu Artur koduses ringis. Ometi käis ta läbi kogu pika sõjatee, jõudis Salmest Berliini, astus Riigipäevahoonesse. Ega, jah, saanud õigu- poolest kordagi haavata.

Minu käes on kõrgema ülemjuhataja nimel antud, vanadu- sest viledaks kulunud nimelised tänukirjad: 20. juulil 1944. a. Kovali, 14. septembril 1944. a. Varssavi, 16. jaanuaril 1945. a. Visla forsseerimise, 12. märtsil 1945. a. Güstrowi, 2. mail 1945. a. Berliini eest. Sõja puhkedes oli Artur Grönström Novorossiiski all. Oli parajasti päevnik, teised läksid toidu- moona järele. Öö varjus taris sakslane lennukitel magnet- miine Gelendžiki lahte. Üks miin kaotati ära ja see sadas maha paarikümne sammu kaugusel muldonnist, viies selle pealt puhtaks. Päevnik Artur Grönström oli kaks nädalat kurt, temaga polnud väeosas muud peale hakata kui saata leivavedajaks. Maapoiss, hobuseid tundis. Ta aitas ka Ode- rist kaablit üle viia. Seal mindi kord paadiga produktide järele, Artur võeti kaasa — ikkagi rannarootslaste tõust, oskas sõuda. Äkki ilmus Saksa lennuk, riputas «jõulupuu» üles ja kus hakkas jökke summima. Sidemeeste luup läks kummuli, poisid pääsesid hädavaevu jõesaarele. Väeosas olid nad juba hukkunute kirjas, kuid seal leiti poolenisti liiva ja mutta umbunud vana sorbide kaluripaati, mis kraabiti pal- jaste küüntega välja. Kord, justkui aprillinaljaks, kukkus onu Artur vette, ja et mitte külmetada, puges ruttu Saksa trofeekasukasse kuivama. Hea soe oli, vaata ainult, et mõni oma snaiper äkki korbule ei võta. Güstrowi lähistel juhtus Salmest pärit sidemees olema keldris, kui ootamatult terve rood suunaga eksinud sakslasi mööda marssis. Siruta või käsi aknast välja ja tõmba kamass jalast! Aga jänes oli ka põues — mis siis saab, kui sakslastel tuleb soov üle keldri- ukse vaadata... Nõnda jõudis Artur Grönström Žukoviga samal maipäeval elusana ja tervena üles Riigipäevahoone päratu rususest trepist, et oma silmaga veenduda — Hitler kaputt, Salmest alanud sõjatee on otsa lõppenud.

Endine Sulevi poiss Eduard Kera oli kogu Leningradi blo-

kaadi aja õhutõrje seniitkahuril rühmakomandör. Vanemleitnant Kera sõi kuuskümmend kaks grammi kuivikuid päevas, tema rühmas olid vaid neid, mehi polnud enam ühtegi võtta. Et pimeduse saabudes oli vaenlasega tegemist rohkem kui küllaga, sellest jutustavad Lenini ja Punatähe ordenid mehe rinal. Õhutõrjekahur polnud just Sulevi ploomisusni, aga sealt ta naise ära kosis ning on siiani seeüle uhke. Aga koletus tulemõllus meenus Sulevi poisile vist sageli, kuidas mägedes pärast välgulööki põleb üksik võimas pihta nagu vaigune säraküünal...

Hoopis iseäralik oli Aleksander Johanson'i sõjatee. Nautisin tema pool susni magusat vinu, imetlesin banaani puud, mis oli küll õitsema läinud, kuid karmivõitu mikrokliimas ei viljunud, samuti samsitit, Kaukaasia ainukest põlispalmi, mille raudkõva puit upub vees; istusime koos Puumanni Pauline pikas matuselauas (seda tuleb siin aina sagedamini teha) ega teadnud, et see kuldprillidega kõhetukorralik mees, kes suvel laskis ühel metsikul Gauguinil oma maja meeletuid freskosid täis maalida, kannab alati põuetaskus endise polguülema tervituskaarte ja... oma surmateadet. Kord, kui Johanson'i Sass läks polgu kokkutulekule, seisid ta tõsiasja ees, et tema nimi on *sancta sanctorum* raiutud langenuite pikas reas marmorisse... Punase Lageda lähistel olid neljakümne teise aasta septembris ägedad lahingud. Sakslased tungisid juba mägedesse, neil olid oma alpikütid. Aleksander oli jäänud haavatuna mahaniidetud puu alla ja langes vangi. Et mees oli kadunud, arvati ta hukkunute hulka ja koju saadeti kurvasisuline sõnum... See oli Johansonide pere kõige mustem päev, mida ka Sulevi soe sügispäike ei suutnud heledamaks muuta. Õnneks piirdus vangipõli ühes staniitsas vaid poole aastaga, sest Nõukogude väed tulid ootamatult peale. Meest raviti Aserbaidžaaani piiriäärses linnakeses ja lasti siis koju. Ega seal usutud iseoma silmi. Kõik oli korras, ent palju aastaid hiljem tuli see teine, see, et nimi marmortahvilil... Kingitud elu pole just kerge elada...

Salmest saadeti ühel päeval rindele seitsekümmend meest, neli veoautot seisid kolhoosi juhatuse hoone ees, roolis Jakob Kevvai, August Plado, Karl Kull ja esiasuka Mart Krönströmi poeg Johannes. Kõiki ei suuda siin nimetada, aga meenub, et sõjas käisid veel Konstantin ja Hugo Tiismus, Johannes Nugis, Artur Kivi, Eduard Jurna, Fjodor Tšalenko, Villem ja Peeter Leht, Julius Mihkelson, Martin Tikk, Roland Reiljan, Heino Tepe, Peeter Tint, Anton ja Feliks Madison, Feliks ja Edri Angelštok, Feliks Ludvik, kes hiljem oli

meie läänesaartel pikka aega piirivalveülemaks, teenides saarlaste lugupidamise, Albert Johanson, kes sai Sörve sääre otsatipul pihta, aga jäi ometi ellu... Sõda võttis Lembit Kivi, Eduard Seegeli, August Tiismuse, Johannes Kosenkranuse, Arved Allika, Johannes Krönströmi, Hindrek Ludviku, Aleksei Leksi, Aleksander Vuurmani, Valter Kisseljovi, August Karu, Vidrik Kõva jpt. Aleksei Leksil oli niipalju õnne, et sai kodunt läbi tulla ja oma teised kaksikud ära näha... Johansonil Sass aga käib, kui tervist antakse, veel kaua oma nimega marmorseina vaatamas, ja kui ta vahel liimist lahti läheb, kuuldu Hildegard Hioni lausa biblioteraapiline hääl: «Sa oled meil tubli, Sass... Väga tubli... Te olete meil kõik ütlemata tublid...»

HOBUSED. Tõsi küll, veel aletegemise aegadel eelistasid Sulevi asunikud veohärgi, sest härjad olid rahuliku loomuga, hobused aga pelgasid järske mäekülgi. Kuid teolude lahenedes ja turukaubanduse määravaks tõustes, aga ka vana kurgedega harkadra erruminekul kasvas hobuse populaarsus. Mis sellest rääkida, ta oli ju ilusam ja liikuvam, mägimehe uhkus. Selle sajandi alguseks olid kõik algelised põllutööriistad hobusele orienteeritud. Ja nii nagu meilgi, pidas Kaukaasia hobune sestpeale asuniku elu püsti. Hobuse jalgu tuli hoida enam kui kuldraha, aga õhtuti, kui need ohke saatel murdusid vastu latrilaudu, olid sageli neis ilmasammastes krambid...

Vatmani Jaagu pool Troitski külaosas oli justkui sulevalaste postijaam, kus öösel puhkasid koormahobused ja mehed teel rannikule. Ja kui vana Jaak suri — see oli viiekümneandel aastatel suure lumega —, oli vaja kolme paari hobuseid, et surnut välja viia. Nii austasid Sulevi hobused meest, kes oli neile aastakümneid lopa ja rajuga ulualust andnud.

Esimesed kroonult saadud hobused osutusid kas sõjaväe või postiteenistuse poolt väljapraagituiks või siis hoopiski noorteks sälgudeks, kes kondilt ja loomult künnitööks kõlbmatud. Pärast korduvaid abipalveid saadi 1886. aasta kevadiste põllutööde lõppedes tööloomade ostuks pere kohta kuuskümmend rubla laenu. Protsendita riigilaen oli kümne aasta peale. Kui Nikolai II troonile astus, kustutati sellest suuremeelsuse tuhinas viiskümmend rubla, ülejäänu tuli kroonule ikkagi ära tasuda. Kroonu kopikas venis algusest peale pikaks.

Kodusõja ajal langesid esmaseks röövsaagiks tavaliselt asunike hobused. Kord rekvireerisid valged perekond Kivi

hobused, kuid nädala pärast olid truud loomad katkirebitud valjastega taas koduõuel... Ja teine lugu Jakob Kevvai suust. Kuigi Jakob oli Kodusõja päevil alles poisinoljus, võttis ta sellest ometi mustlase kombel osa. «Rohelised» ässitasid: poiss, too külast valgete setukad ära! Jakob ei löönud risti ette, ja kuni ratsastrasnikud lasid ühes peres toidul ning kihkal hea maitsta, võttis poiss nagu muu seas õuelt hobused käekõrvale ja viis need üles Neebu mäkke. Hobusega mindi kommuunasse «Uus Lootus», ja kui see lagunes, tuldi sealt truu saatusekaaslasega ära. Hobuselegi oli selge, et uut elu ei ehita üleöö. Hobuste nagu meestegi kanda olid kõik sotsiaalsed pöördepunktid ajaloos. Unikaalsetel fotodel ühismajandite algusest — esimene künd «Salme» kolhoosis ja hobuste ühistamine Sulevis — on meeste kõrval taas nende truud saatusekaaslased. Omaaegsetel mägitteedel nõudis nii ratsutamine kui ohjade hoidmine peale sitkuse ka kuuendat meelt. Tugevamad naisedki on hobusega paaris olnud, näiteks Alma Leks, kes vedas kolhoosiploome susni juurde. Või nääpsuke Hilda Alta. Vanu albumeid sirvides tuleb sageli tõdeda, et talumehed on lasknud end rohkem koos oma hobuse kui naisega pildistada. Oli see ainult uhkuseks? Mitte alati ei klantsi ju pildil tõutäku karv, üsna sageli näevad mõlemad väsinud välja — ühele oleks vaja venituse vastu suutäis kihkat, teisele seepi sisse sööta.

Isamaasõja puhkedes anti Salmes sajast kolhoosihobusest viiskümmend paremat Punaarmeele, allesjäänute eest hoolitses Jaan Tanvel. Ja jälle oli hobuste ning meeste saatus üks. Enamik mehi pöördus siiski õnnelikult koju, hobust sõjast tagasi saada või kätte leida oli võimatu. Jäid ju inimesedki teadmata kadunuks... Tuli uued hobused kasvatada. Kui Pirevali aasalt alla laskuti, seoti tihti väsinud varss pooltel teel emale selga. Pärast sõda oli Stalini-nim. kolhoosis päris kena hobusefarm, kus töötasid Aleksander Arman, Voldemar Lepp ja Ants Sukstav. Neil aegadel oli ju hobune ainsaks ühenduslülilik alpi aasa suvelaagriga, üles viidi toidu- ja tarbekraam, isegi raamatud, malelauad ja ajalehed, alla tuli või- ja juustukaravan. Kuuekümnendatel aastatel, kui tee oli ehitatud alles poolde metsavööndisse, sain minagi osa ühest sellisest juustukaravanist. Ei saa tänini meenutamata jätta väikeste mäghobuste täpsust ja vaistu piimjas udus, mis lauskmaa inimese võib hulluks ajada.

Sulevi tingimustes on kolhoosihobused antud perede ülalpidamisele. Neisse peredesse on koondunud ka viimased hobutööriistad. Eelistatuim veok oli kahehobuse plaanvan-

ker. Vaikses suverahus kuuleb veel ootamatut vankripõra ja kabjaplaginat — seal veetakse põllult tubakat sara juurde. Juubeli eel oli aga hoopis tõsisem plaan: TV võttegrupiga soovisin elustada *kahehõlmapluga* künnistseenid. Kuulsime, et ajaloolisi mägiatru on Sulevi brigaadis veel kuus. Brigadir David Tsadurjan pakkus Rõugu Jaani kündma, kuid Jaan ajas sõrad vastu — tal on hobune ja ader küll, aga pole sünnis filmida, riistad kehavõitu. Tee sa selgeks, et mida kehvemad, seda ehtsamad! Pidime võttepäeva aina edasi lükkama. Vandusime küll, aga Rõugu Jaani näol ilmes vana asuniku aus suhtumine loomasse ja tema riistadesse. Ma ei tea, palju Jaan õhtutundidel sadulsepatööd ette võttis, aga ühel keskhommikul, kui mahakukkuvad ploomid sulasid nagu vaha ja mäed olid taustaks selged nagu prillikivid, puristasid hobused pidulikult vaootsal ja lukustus kõlksatusega pööratav sahk. Ja mulle meenus taas, kuidas siinsamas mägedes hüüdis armeenlane eestlase käest saadud künnihobusele lugupidavalt: «Kalla!»

EUKALÜPT. Malaaria ehk külmtõbi ei kurnanud mitte ainult esiasukaid, lõplik piir pandi alles pärast Isamaasõja lõppu. Üheks võimsamaks abiliseks oli selles võitluses eukalüptipuu, mida istutati ulatuslikult Kolhida soostunud rannikualadele. Eukalüpti kodumaa on Austraalia ja Uus-Ginea. Seal on nende seemned tänapäevani eksportkaubaks. Et seemnete kättesaamine kuni saja meetri kõrguste hiitude ladvast on üpris keeruline, siis tegelevad sellega kaasaegsed Hirvekütid, tulistades oksad täpsete laskudega alla.

Umbes samal ajal, kui meie maarahvas täitis pärast sõda metsalõikuse norme, istutasid Kaukaasia kaimud eukalüpte. Intensiivse transpiratsiooni, kiire kasvu ja tugeva juurestiku tõttu olid nad NSV Liidu lõunaosa malaariaohtlike soode kui-vendamisel asendamatud. See oli ühtlasi riiklik ülesanne ja Stalini-nim. eesti kolhoos oli sellega eriliselt seotud. Majandis oli loodud puukool Austraaliast saadud eukalüptiseemnete ettekasvatamiseks, spetsialiseeritud brigaadis töötas toona ka Germilde Plado. 1948. aastal kasvatati nii palju eukalüptitaimi ette, et neid jätkus nii Abhaasia kui ka Vene Föderatsiooni tarbeks. Salmelaste piirkonnaks määrati Bzõbi suudmeala. Endise kooliõpetaja Hans Jänese poeg Vambola Jänese, hilisem sotsialistliku töö kangelane, oli agronoomina kolhoosinaiis juhendamas. Istutati sügisel. Ümberringi valitses veel malaariaoht. Tulevased hiiglased, mis võtavad päeva jookšul maapinnast ligi sada pange vett, said ritta ja ruut-

pesiti, vahele jäeti teed. Töö oli hästi organiseeritud, metsa-istutajate käsutuses oli välisöökla. Istutusaktsiooni põhiras-kus langes loomulikult naiste õlule, kes pidid perekondadest ja lastest eemal viibima. Neist muredest ja toonastest nor-midest teab jutustada tööveteran Lilli Joonas. Muidugi oli eukalüptiaktsioon vaid osake agronoom Vambola Jänese töö-dest-tegemistest, sest tema elutööks jäävad ikkagi kolhoosi tsitrusviljad, millele karm talv, aga ka järsud muudatused majandussuundades lõpliku löögi andsid, nii et meest juu-belilgi näha polnud... Aga eukalüptid jäid. Vaid ootamatu külm võib mõned neist vett piripardani täis hiidudest lõhki lüüa.

Nüüd, kus sellel rannikuosal luksuslimusiinid kihutavad varjuliste eukalüptialleede vahel, kus eukalüpte pilatakse koore mahaajamise pärast «striptiisikuningannadeks», vaevu aimatakse, missuguse töö hinnaga on võidetud endale Pit-sunda ja teised rahvusvahelised kuurordid. *Oh, yes, this is the Soviet Riviera*... Aga eks ole kodus omaaegsed ränkras-kes metsanormidki unustusehõlma vajunud, ainult mõnel maainimesel annab see luuvalu kaudu tunda. Nii võtsid Kau-kaasia eestlased osa viimasest otsustavast pealetungist malaa-riale, mis paljud esivanemad Kolhida kuldvillakust unistas-des hauda viis.

KULDAEG. Kunstnikud on kuldaega omamoodi lahti mõ-estanud nagu ideaalmaastikku ja seejuures alati neetult kitsaks jäänud. Miks? On nähtud küll mineviku rahvusrom-antikat kui tuleviku harmoonilist vaikelu. Mõned pidasid kuldajaks sõja eelõhtut, viimaseid rahupäevi suvise pööri-päeva künnisel. Omast kohast oli neil õigus. Õigus katkenud elurahu nimel. Piibel paneb oma punkti: kus inimlapsed püherdavad koos lõukoerakutsikatega ning viimased lakuvad inimlaste nägusid... Siis oleks pidanud ka Taanieli lõukoe-rakoopas alati kuldaeg valitsema!...

Mulle aga tegi head meelt, et seitsmekümne kuue aastane salmelane Jakob Kevvai valis oma kuldajaks kõige raskema eluperioodi — just selle, kus ühiskonnas toimus vastuoludele vaatamata ilmselge edasimineku. Need olid kolhoosiaastad enne ja vahetult pärast Suurt Isamaasõda. Neidsamu aastaid hindavad ka vana Mihkel Tanvel, üks esimesi kolhoosnikuid, August Plado, Erna Maasikas, Hilda Alta jpt. Jakob Kevvai elavneb neist rääkides märgatavalt, ja kui ma juhin ajaloo-lasena tähelepanu sotsiaalsetele raskustele ning ränkadele

vigadele, muheleb ta hallide vurrukeste taga: need olnud ilusad ajad ka siis, kui kolhoosi pähkliauto jäi Tuapse teel lumetormi või esimees Hans Severin käis, padi kaenlas, sest süveneva isikukultuse ajal võis ka temaga iga hetk midagi juhtuda. Jakob oli siis parimates meheaastates, pea tehnikauudiseid täis. Ometi on lootusrikas tõdeda, et paremad inimesed ei «söö» oma eluõhtul ära oma rasket noorust. Ka esimene eestlasest sotsialistliku töö kangelane NSV Liidus, Margarete Kamma, kes lausa sunniti maisipõllul töökangelaseks tõusma, sest aeg nõudis näidistegusid. Ja ta tõusis selleks 21. veebruaril 1948. aastal 71,06 tsentneriga hektarilt. Kui ma teda juubeliaastal jälle nägin, valvas ta tagasihoidlikult ahju juures väimeespoja sünnipäevalaule minevaid verivorste...

Margarete on vaikne nagu alati, räägib mõõdutundega sellest, kui tähtis oli siis kurnatud maale mais leivaviljana ja loomasöödana, et vee juhtimine põllule oli ränkkraske töö. Nõlvadel tuli sageli maa-alused allikad käsitsi lahti kaevata. Õnneks hakanud kallama vihma — just tõlviku loomise ajal. Toona ei oodatud küll looduselt armuande, aga looduse osa ei eita ükski endast lugupidav vana põllutööline. Juba asunike ajal kaotas rukis leivavilja au, peamisteks teraviljadeks said talinisu ja mais (*kukuruu*s). Uudismaadel kasvatati teda teiste teraviljade eelkultuurina oma viis-kuus aastat, sest muud kõrsviljad läksid rammusal maal liiga lopsakaks ning hävisid esimeses tormis. Parimat sordiseemet aga murendati ikka maisitõlviku keskpaigast. Niisiis, esimesele eestlasele kinnitati sotsialistliku töö kangelase Kuldtäht ja Lenini orden rinda Suhhumis, kui ta oli juba neljakümne kahe aastane. Ometi on see naine tänaseni avamata. Tolleaegsed filmikaadrid olid krampis, ei vaevunud süüvima inimpsüühikasse, seda peeti isegi kahjulikuks, nad olid täis pateetikat, kistud dünaamikat, ühesõnaga — «pokazuhha».

Jakob Kevvai hinge taga on kolm leiutaja autoritunnistust, tema nimega on eelkõige seotud kolhoosi masinapargi ajalugu ja tökojad, millest osa käib tänaseni asja ette. Nagu Margarete Kamma, on temagi oma elust juba vaiksed kokkuvõtted teinud, kisub teise aasta metspähkli kasve ning punub neist Vargamäe Andrese kombel saunalävel korve. Siingi on Jakob uuendaja: tõstab sangavõruga korvipõhja võimalikult üles, kannikate alla aga põimib alumiiniumaasad — nõnda võib tema korv subtroopilises niiskuses julgelt maas istuda ega lähe niipea määnduma. Ja üks ole kogu elu uuendustega selle eest seistud, et ühiselus midagi pehkima

ei läheks! Jakob oli esimene autojuht ühismajandi esimesel poolteisetonnisel KAZ-il. Ja kui suur oli pettumus, kui «Kass Ai-Ai» majandil uuesti käest võeti — jaotusel olevat eksitud, veok olnud mõeldud ühele teisele Stalini-nim. Gruusia kolhoosile! Severini käsul viis Jakob rahva lõbusõidule Ritsa järve äärde, kui saksa vangid teel alles tööd tegid. Veel enne sõda oli Jakob koos Juhan Lõhmuse ja Mihkel Tanveliga lõpetanud autojuhtide kursused. Nii Mihkel kui Jakob olid ägedad mootorrattaentusiastid. Hakati vaikselt peale, aga peagi olid kolhoosil lukksepa- ja puutöökojad, samuti sepi-koda, kus vasardas Jakob Vahter. Saekojas hakati ise met-samaterjali läbi laskma ning pilpaid kiskuma. Varem oli mägedes käsitsi lõmmusid lõhestatud. Vaatamata Matilde Bloki ja naiste ühispingutusele sõjapäevadel, oli miljonär-kolhoos paratamatult kõhnaks jäänud. Tuli tööle näkku vaadata. Pärast sõda läks Jakob Kevvai oma ehitusbrigaadi, ja kui Hans Severin pani kolhoosile teistkordselt jalad alla, sai Jakob Kevvaist koos kauaaegse aseesimehe Aleksander Bachmaniga tema parem käsi. Severin ise tehnikamees ei olnud, kuid majanduslikku tõusu nägi ta vaid masinapargi täiustamises. Uus oli nüüd seegi, et endisel talumehel tuli hakata kommertsasju ajama ja Mercuriuse tiivakesed sandaalidele siduda. Jakob oli siis see esindusmees, kes pärast sõda tõi majandile Moskvast kaks trofee-«Willyst». Tuli hoolitseda sellegi eest, et raskustega saadud autod ja treipingid surnud inventariks ei jääks... Jakob otsis vajalikud mehed, lukksepp Jaan Rimmi Siberist ja endise autoõpetaja Aleksander Irbē, kamraadi juhikursuste-päevilt. Lätlasel Irbēl oli mingi patt küljes, nagu neid ikka toona külge poogiti, ja Jakobi poolt oli see julge samm teda võtta. Ainuüksi 1947. aastal ehitas viiemiljonilise tuluga kolhoos elektriijaama, klubi, tubakasara, kasvuhuone, maisiaida ja tallid! Sama aasta üld-laulupeol Tallinnas oli Jakob Kevvai salmelaste grupijuht, andes väljarännanute järeltulijate nimel Eesti Raadiote intervjuu.

Pikka aega oli Jakob Kevvai seotud kolhoosi elektriijaamaga. Enne sõda sai küla ajutiselt voolu Tanvelite vesiveskisse paigaldatud generaatorist — taga olid koolimaja, juhatuse hoone, ambulatoorium, klubi. Just siis, kui Tbilisist saadi luba uue turbiini paigaldamiseks kolhoosi elektriijaama, sadas sõda sisse. Vahepeal voolu polnud. Seepärast peab Jakob oma elektriijaamaperioodi elus vaat et kõige tähtsamaks. Pärast seda, kui Hans Severin oli sunnitud viieküm-nendate algul esimehe kohalt tagasi astuma, sattus ka Jakob

põlu alla ning pidi vanuigi äärepealt pensionistki ilma jäämä. Ja kuigi Jakobi kuldaeg oli hoopiski määrdeoline ning rauapurune, läks elu vaid niiviisi, tulisel loojahingel ning isiklike närvide arvel edasi.

KÜLAOLME. Asunike küladele oli iseloomulik tihe omavaheline lävimine, siin kadusid eestlase jonn ja potipõllu-mehe vimm. Kes siin kellega sugulane on, seda suudaks täpselt kindlaks teha vist küll üksnes raal. Eks ole võõrsil tulnud oma vere- ja keelesaarel kokku hoida. See on põhjaeestlasele lausa loomuvastane: koliti ju meil meelsasti mõisa-aegsest sumbkülast ära, iga pere oma metsanurka nohistama. Piisas, kui üleaedse tuli viinakuu pimedikus üle künnimaa miilas! Silmsidet polnud, tülisid vähem, vaid koerad ja kuked pidasid valjuhäälselt kontakti. Hajali asetsevas Sulevis lisavad mäed varahommikusele kiremisele-haukumisele erilise helivärvingu, nagu lastaks külähääli valgene mise ajal läbi süntesaatori. Ja kui majja tuleb hulkuv krants, ei anta seda enam miski hinna eest ära. See olevat hea enne.

Ilmapilti avardasid need, kes linnas teenimas käisid. Maria Tiismus teenis läinud sajandi lõpul amme ja kokana Aivazovite (Aivazjanide) juures. See oli armeenia päritoluga vene maalikunstniku-marinisti Ivan Aivazovski suguvõsa, ja kodukülla naastes oli tal Salme naistele kas või seda õpetada, kuidas türgi kohvi keeta. Noored aga elasid siin oma elu. Organiseeriti töömahukaid ja aeganõudvaid pähkli talguid, et sabistada puudes ja kulus nagu oravad. Siin puutusid nii mõnedki käed ja silmad esimest korda kokku. Sünnipäevalapsi käidi üles laulmas ka siis, kui sisse ei kutsutud. Salme küla keskel, põlistammede-vahelisel kõrgendikul, asus kiigepiis. Siin kiiguti ilm selgeks ja pea õnnest ringi käima. Ühtegi mardi- ja kadrikkorda ei jäetud vahele, ja Sulevi küla oli ilmatu pikk. Hommikul söödi mõnes peres üheskoos kuumrasvast kapsasuppi, et sandid sooja saaksid. Paremaid kostüüme auhinnati. Pulmades korraldati *suitsetamist* või *linnutamist* — esimesel puhul aeti kogu pulmarahvas õuel suitsust läbi, teisel loopisid pruudi-peiu suguvõsa noorpaarile heldelt raha. Varrudeks viidi *hambaraha*, lusikas, väljaõmmeldud käterätt või lõhnaseep. Peo eel pesid neiud aga rosmariinileotisega pead, et kõõmast lahti saada. Rosmariin kasvas oma aias. Laatadele, mis toimusid korraliselt rannikulinnades ja olid rahva- ning rahvuskirevad, sõideti ilusates riietes ja ilusate hobuseriistadega. Olid töö- ja vedruvanker. Viimane polnud kaugeltki ainult uhkuseks, sest

mägiteed olid kivikülviga ning puuvilja ülesostjad — grusiinid, juudid, pärslased — kauba suhtes väga nõudlikud. Saadetud ju «Postimehe» andmeil musti ploome enne ilma-sõda isegi Peterburi ja Tartusse. Veel nüüdki naljatab Teppe Heino kuldhamba välkudes: «Sellega («Žiguliga») sõidan «kirikusse», sellega (igivana KAZ-64-ga) tubakasarasse.» Sageli tehti väljasõite mere äärde, toidukorvid ja veininõu ühes. Kolhoosi ajal hakati regulaarselt puhkekodudes käima, võeti vanne Matsestas. Erna Maasikas organiseeris teatrikülastusi Sotši. Vaadati ja püüti ka ise maha mängida igihaljaid nõukogude operette. Pärast koristustööde lõppu peeti lõbusaid brigaadipidusid, naistepäeval kinnitasid noormehed neidudele lillekimbukesed rinda. (Meestepäeval sain minagi vanalt Kevvai Anettelt ilusa kimbu kameeliaid.) Oli ka surnuaia puhastamise *subotnik*. Enne sõda lavastati iga nädal väike näitemäng, kuus mitmevaatuseline tükk. Kui Poti Anna oli lasknud kitsed kolhoosi heinakuhja, mängis noorte elav ajaleht stseeni kohe lavalaudadel maha. Ka Poti Anna naernud ise saalis kaasa: «Issake, see olen ju mina!»

Esimest väljasõitu Ritsale mäletatakse nagu mõnda välisreisi, aga praegu käivad «Družba» kolhoosi liikmed ise paljudes välisriikides. Farmimehaanik Sergei Kilk tuli justsama Jugoslaaviast. Rohkesti jagatakse kolhoosis sõiduauto ostulubasid. Kahjuks puudub kolhoosil oma buss, vajaduse korral üüritakse seda Gagrast. Ja nagu igas lõunamaa külas, võib lõpetuseks siinkandiski silmale seninägematut välja pakuda. Lausa köditav oli kaameraga jälgida, kuidas vana Julius Mihkelsoni eesel, Sulevi küla ainuke, kandis peremehe gaasiballooni üles märke ja ootas siis suveköögi lävel suupärast tasu!

Külaolme — lõputa teema... Marc Chagalli nägemusena tuleb aga tajuda sedagi, et külakassil on seitse poega kõhus...

SEASAAGA. Eks nad põrgulised ole teist ehitust kui meie sulusead. Varakevadel võib sea anatoomiastki üsna hea ettekujutuse saada. Rohke loodusliku sööda tõttu karjatatakse neid järelevalveta, lisa-söötmisega hoitakse ära vaid loomade metsistumine. Punasel Lagedal on nad tõmmud ja välejalgsed, eks ole vabaduses ringi kolades mõndagi metsikut suguvenda kohatud. Selles asjas kätt vahele ei pane. Ja tõug saab tugev.

Salmes ja Sulevis on nad eesti peredes rohkem kodusea moodi, siniverelised. Aga hulkuri komme on neilgi man ja alpinisti spordijärgu võiks igaüks kätte saada. Et nad siis

ööseks metsa ei jääks, meelitatakse possusid õhtul mõne maiuspala või solgilobiga. Nii lööb Pavlovi refleksi argielus välja, sead valvavad koduse ülelugemise eel nagu koerad värava taga sisselaskmist. Ja vahel käib üks asjamees noa ja joodipudeliga küla peal ringi, siis on kõik kohad jeeriku pasunahüüdu täis...

Seakasvatus kui majandusharu sobib subtroopilisse kliimasse, kus tammetõrusid, pähkleid, metsikuid puuvilju ja mitmesuguseid juuri külluses. Asunikud pidasid peredes oma paarkümmend kuni poolsada siga. Seda muidugi eramajapidamises, kolhoos ei saa metsiku pidamisega arvestada ja seepärast langes seakasvatus tagaplaanile. Sellest on kahju, sest Musta mere äärses kuurordivööndis ületab nõudmine liha järele pidevalt pakkumise. Varem pidas majand suviti oma rõngassabasid ka alpi aasal juustutsehhi man, nüüd seda enam ei tehta. Ometi näitavad kirjad, et 1946. aastal anti igale kolhoosiperale seafarmist vähemalt üks preemiapõrsas. Kui viiekümnendate aastate keskel lõigati NSV Liidu Rahvamajandusnäitusel viimaseid tööloorbereid, oli «Družba» kolhoosil paarikümne tõuemisega üle sajapealine seakari. Sel ajal oli seafarmi juhatajaks Margarete Kamma ja veterinaariks Johannes Toomasson.

Et sead paha peale ei pääseks, on neil kolmnurksed rangid ehk taosed kaelas. Need pärandatakse suuremalt väiksemale justkui laste riided. Nad on autojuhtidele närviprooviks ja kaamerameestele ning suvitajatele külaeksootikaks — mida virtsasem ja võikam, mida mustanahalisem ja nisarohkem, seda ekraaninaerukam! Ent — stopp! Zooloogid koostanud loomade nimekirja vastavalt sellele, kui ettevaatlikult nood tänavat ületavad. Esikohale tuli hani, talle järgnes siga, siis kass, kana ja koer... Ka pole see kõige rohkem vemmeldatud loomatõug unustanud oma seaväärikust. Mägiteel võivad nad sinuga ühel ajal allikale jooma võnnida ning teha näo, et sina, mitte nemad ei reosta joogivett! Nad võtavad külatanumal vastu paraade, matuse- ja pulmaronge, ja ehkki neile peagi tuuts kõrri pistetakse, on inimtegevus nende meelest ilmselt tarbetu ajaline sagimine. Nad on ühtaegu sanitarid ja reostajad ega tea, et nende lihast on tänaseni nappus ja seda pole lõunas kombeks süüa iga päev. Neis on filosoofi stoilisust ja tänavapoi si jultumust. Nad klaarivad koertena pureldes arveid, ei ole ainult õppinud jalatõstmisega võimupiire märkima. Seega on vend Oskar tabu. Veel räägiti suure saladuskatte all, et Salme küla poisid lasknud jahil olles ühe Sulevi kodusea maha. Peremehele tunnistada

ei julgenud, endale võtta ei lubanud südametunnistus — oleks nagu varguse moodu. Kaaluti turul müümist ja raha saatmist peremehele postiga, aga seegi ei paistnud kuigi õilis olevat! Ajasid siis sea kotti, sõitsid üles mägedesse ja pillasid pidulikult kuristikku. Kohe kergem hakkas südamel.

Loodus võtab siin loomadest alati oma lõivu. Sead ei hukku mitte ainult maanteel, ka üleujutav Psou on neid karistuseks kaasa viinud. Allaaetud sigudik toob kaela ränga trahviraha, sest kesik kasvab protokollis ruttu paaritatud emiseks. Sigadele sekundeerivad veised, kes ööpimeduse tulles rahumeeli heidavad soojakogunud asfaldile. Lehmi nagu sigugi karjatatakse järelevalveta, lisasööta aga tuleb neile rohkem anda. Asunikel oli peredes tavaliselt kolm-neli, harva kuni kaheksa lüpsilehma. Autojuhid on nendega lausa kannatlikkus ise (imelik, lõunamaa mehe viha taltub kõige paremini looma ees), ent rannikul, Suur-Sotši piirides, tõsteti probleem teravalt üles kohalikus ajakirjanduses. Rajatakse ju kauneid bussipalviljone, ent kuumatundidel vallutavad need mäletsejad või rõngasninad. Tee mis teed, aga kui sigudik tuhnib merikarbikujulises paviljonis, jääb Riviera-tundest pisut puudu... Mis seal ikka, kisub India poole, pühad loomad on eksootika! Parem oleks aga Oldenburgi ranget korda meelde tuletada.

Eestlased pole lõunale omast loomade vabapidamist lõpuni omaks võtnudki, hingesopis on ikka mure, et peremees peab teadma, kus ta loom parajasti on ja millega hakkama saab. Eks vastutata loomade ja laste eest ühtemoodi, vaid kõutsidelt ei küsita nende salateid. Karja kojutuleku idüll on aga igivana. Kui nad päikeseloojangul voolavad mööda tanumaguseid või tihnikutesse tallatud saviradu, tahaks öelda Eno Raua kombel: kui aga kõik suve hääled omavahel liita, saame kokku vaikse suverahu. Ja lõpetuseks: kord jäi sulevlastel siga leivaauto alla. Et rahvas pahasti ei mõtleks, hakkas aus leivavedaja väravatel signaali andma ja auto pealt leiba müüma. Sellest oli vananeval Sulevi-rahval ja haigete jalgadega memmedel suur hõlp. Sündis uus, tänuväärne teenindusliik, kuid leivavedaja ei lubanud seda filmida — ta saavat selle eest rajoonikeskuses vastu päid-jalgu. Leib peab poodi jõudma.

KULINAARNE. Parematel aegadel oli asuniku igapäevaseks kõhupidemeks ikka soolapekk ja praemuna (*muna ja liha*), lõunaks keedeti kas oa- või kapsasuppi, pühapäeval oli liha ja kartul kastmega (*leemega*). Erinevalt sealseist

põlisrahvaist, kasvatasid ja tarvitasid eestlased palju kartulit. Olnud ju Sulevi, Salme ja Punase Lageda eestlased enne revolutsiooni peaaegu ainukesed Sotši piirkonna linnade varustajad söögikartuli ja kapsaga. Samuti olid tähtsaks müügikaubaks sealih, piim ja või. Õhtul söödi aga ise väga tervislikult, mitte nagu Eestimaal: kohupiima või juustu, kõrvale rüübati piima või mägiteed meega. Ülepea kasutati siin linnumagusat suhkrust rohkem. Mis seal imestada, kui mesilasi peeti pärna- või hobukastanitüvest õonestatud pakkpuudes ja neid võis peres kokku lugeda neljakümne ringi, mõnel koguni sada. Varasematel aegadel oli metssealiha sageli laual, ainult vorsti jaoks metssea sooled ei kõlvanud, olid rabadad. Hapukapsale lisati metsõunu, tilliseemet, loorberilehte. Viimast oli vikatiga niita. Verivorsti tehti samuti tilliseemne ja piparmündiga. Kalja pruuliti kuivatatud pիրnidest ja õuntest. Pulmalaual oli tavaliselt liha (kas metsast või mägedest toodu), kartul, verivorst, mulgikapsad, kana-praad, sült, maisi- ja nisuleib, hapendatud kurgid, oad ja seened, päklikook, omatehtud kompvekid (koor, või, suhkur, pähklid). Tuju tõstmiseks joodi *kihkat* (tšatšat) ja *viina* (koduveini, maaveini). Tavaliselt võeti klaasitäis kanget, siis *mind* gruusia kombe kohaselt viinamarjaveinile üle. Lõpuks pakuti kastani- ja tammetõrukohvi meega. Eelistatud on siin punane maavein, aga kui parkvärvi andvad koored ära jätta, võib 'Isabellast' ka heledat veini teha. Viimasel ajal pannakse õlleankrusse kodušampustki. Tänapäeval on salmelaste ja sulevlaste toidud lõunamaiselt teravaks, aga ka mitmekesisemaks läinud. Armeenlastelt on üle võetud hapendamiskunst, baklažaane osatakse nii valmistada, et petetakse seente pähe, tehakse ka ikrat, tsatsebelit, adžikat, mamalõgat, mitmesugust dolmaad, küpsetatakse kastaneid, tarvatakse peamast igas söögikorras tomatit (*pomidor*), küüslauku (*sesnok*), sibulat ja kaunpipart. Praetakse mitmeid kõrvitsalisi ja kurgilisi.

Nüüdsetele noortele meeldib väljasõitudel šašlõkki teha ja uhhaad keeta, pidu lõpetatakse aga tavaliselt arbuusiga. Peaaegu et reeglilis on saanud ka tamadaa komme. Kevadised kalutškapõõsa risuväädid kupatatakse, hakitakse, lisatakse küüslauku, soola, pipart ja koort. Salat missugune! Kasulik on hiina kõrvits, mis ripub puult — lõika otsast, tema aga kasvab edasi. Viimase aja uudiseks on hapendatud bambuselõigud ehk «suusakepisalat». Ja kui inimesed söövad meelsasti suusakeppe, miks siis Kunak ei või laua all pähkleid krõbistada! Võorastav on ehk matuse ajal otse sur-

nuaiavälul lõkkel keev pada, aga peielauas pakutakse tingimata sooja suppi. Kui ma aga pähklilikooi süön, meenub mulle tahtmatult Saulius Šaltenise «Pähklileib»: «Surm, jäta rahule minu venna laps Andriukas Šatas — ta pole veel süönud pähklileiba. Kõtt, surm.» Jajah, tüdrukute hingeõhk on siin pähklimaitseline.

ÕIGE MEHE KODA. Kui Vilde käis 1904. aastal Krimmis ja Kaukaasias «Prohvet Maltsveti» asjus, leidis ta kaimude elumajad olevat suured ja ruumikad. Need polnud enam suitsutaredest pärit mõisamoonakate majade moodigi. See pajatas esimese kahekümne asunikuaasta murrangulistest edusammudest, sest esimesteks eluasemeteks, mis sarikate alla said, olid ju lihtsad ühe-kahetoalised ehitised pindalaga umbes üheksa ruutsülda. Tagaseinas seisis tavaliselt pikk magamislavats, mille peale mahtus kogu tööväsinud pere, pead seina poole. (Praegu magatakse nõnda alpi aasa suvelaagris.) Visalt säilis üht-teist Põhja-Eesti kalurikülüst, eriti Juminda poolsaarelt. Salme alumist otsa kutsutigi Rannakülaks, kus maja lahtine ulualune oli justkui kalavõrkude kuivapanemise jaoks, kuigi mereni oli tükk maad ja kalu püüti väikeste viskevõrkudega Psou jõest. Kuusalu ranna kalurid võtsid küll kohalikele võimudele ametliku kalastamisloa, kuid sennapaika see põlistegevus jäi. Ehitusmetsast esiotsa nappust polnud, tuli vaid okaspuidu asemel leppida tamme, sanglepa, kastani ja pöögiga. Okaspuud kasvasid kättesaamatutes kõrgustes, võeti kõigepealt seda, mis oma krunidil ja külakogukonna maadel. Aluspalgid olid äraproovitud «puude kuningast» — tammest —, aga vähehaaval kasvas usaldus ka pöögi vastu. Süsi oli teisel ainult raske ja karmune, vaata et perega vingu ei jää. Saarepõrandad talusid küürimist ja külapidu. Malaariaohtlikes paikades ehitati majad kohalikul eeskujul nõnda, et tuul võiks vabalt alt läbi luhtida. Hiljem siginesid tühjadesse majaanlustesse veinikeldrid. Seinad savitati ja lubjatati, tuli ka krohvima. Katused said peale kisklaastudest ehk lõmudest. Lõmmutalguid peeti metsas; laastud laoti nelinurksetesse riitadesse, ja kui tuul oli nad kuivaks ning kergeks uhtinud, toodi hobuse seljas alla külla.

Sajandi alguseks, kui siin käis Vilde, oldi niikaugel, et võidi rõhku asetada ka ilumeelele. Sellele aitasid kaasa emakeelne ajakirjandus (oli ju «Postimehes», «Valguses», «Virmalistes», «Peterburi Teatajas», «Virulases» jm. Salmest ja Sulevist sageli juttu), isetegevus, koolikorraldus, eriti aga

Suhhumi laulupeo kõrgendatud meeleolu. Vanematest majadest on huvipakkumad vana Heilmani maja Sulevis ja Albert Kevvai kodu sealsamas Põrguorus, Salmes aga Artur Grönströmi isamaja. Seal peab peremees otse välisukse kohal herilasi, sest need on tuntud kärbseröövlid. Astud mõnda sellisesse majja ja leiad suurtoa jahedusest eestipärase kummuti või harmooniumi *Merider Conn. U. S. A.* Küla mööbel-seppade aeg on ammu möödas, teatakse nimetada ainult Mikk Tombergi. Maja ei ole moeasi, kuid aeg ja võimalused (eelkõige need) on sajandi vältel üsna eriilmelisi «õige mehe kodasid» reastanud. Ilmasõja eelõhtul oli ärklimood, aga kui tuli katuseplekk, tingis materjal kallete vähenemise. Üks oli vaid kindel ja tagasipöördumatu — mida kauem siin ehitati-elati, mida intensiivsemaks läks tootmine, seda kõrgemale pages ehitusmets. Kui 1858.—1864. aastani saadeti Psou jõe suudmealalt välja 5040 vaenulikku abhaasi ja eestlaste tulles oli maa taas täiesti metsistunud, siis praegune kolonisatsioon oli tagasipöördumatu iseloomuga. Nagu Katariina-aegsed sakslased, mennoniidid, olid ka eestlased tulnud siia päriseks. Asunikud sisustasid oma kodu otstarbekalt: esiotse oli aknavalguses vaid ristjalgadega lauake, nurgas riidekirst. Üks vanemaid kummuteid olla säilinud veel Vestholmide majas, teist teatakse Maimo Maasika pool. Vokk ja kodutekstiil löid argipäevast pühapäeva; nüüd võib vokki näha Salme koolimaja emakeele kabinetis. Maasika Maalist teavad naised pajatada, et ta kudunud elu jooksul niipalju pitse, et need ulatuks lähedalt ümber ekvaatori. Suurtoas oli tavaliselt suure nelinurkse laua kõrval ka teine, väike ja ümarmargune, pitslina ja puidust pildilaekaga. Tööd ja talitused kandusid lõunamaa kombel õuele, süüa võis viinapuude vilus. Toitu valmistati väliköögis, seal küpsetati ka leiba. Uudishimuliku või kurja silma eest varjas looduslik okaspõõsastest risuaed, millest ükski elav, kes hiirest suurem, läbi ei tunginud. «Õige mehe koda» oli aga alati lõunamaiselt külalislahke ja veinikeldri suuruselt ei räägitud kunagi. Iga endast lugupidaval mehel ta lihtsalt oli.

Missugune peaks asuniku eluase olema tulevikus, uuel aastatuhandel? Kas võidab lõplikult gruusia tüüpi häärber? Rohkete kaunistustega peegelmajad, mis on saanud oma moodsa fatamorgaanaks? Igatahes valas ettevõtlik Edvin Lestman terve suve uue maja jaoks terrasiitplokke. Eriprojekt on tellitud Eestimaalt. Ma ei tea, kas see on revolutsioon liiga tüüpiliseks muutavas külapildis, aga järgmisel korral saab soolaleivapidu küll.

EDISONID. TPI rektor Boris Tamm on rõhutanud, et tehnikakultuur on meie rahvuskultuuri üks vaieldamatu osa.

Eesti asunikke tuleb vaadelda kui uuenduste kandjaid mägilaste suletud elukeskkonda: nad tõid kaasa toonase kapitalistliku põllumajanduse värske hõngu. Polnud tehnika-uuendust, millest kinni ei võetud. Sinna hulka kuuluvad isegi fotograafia ja rändkino. Kui Sulevis veel klubi ei olnud, käis rändkino Angelštokkide majja. Alles sel suvel avastasin, et Jakob Kevvail on sajandi algusest pärit unikaalne peegelkaamera. Kuid jäägem näidetes maalähedaseks. Et olime kaua aega kõige põhjapoolsemad maaharijad, siis olid meie peamised tehnikapürgimused seotud mullaharimisega, ikka maaga. Või siis viljalõikuse ja -peksuga. Uued looduslikud tingimused, uued lõunamaised kultuurid nõudsid mitte ainult head pealehakkamist, vaid ka taiplikku meelt ning pidevat eneseharimist. Nihkus põllutöökalender, mitmed Eestimaal paslikud põllutööriistad ei kõlvanud Kaukaasia oludesse. Siinne talumajandus hakkas algusest peale Eesti talupidamisest erineva: põlluharimine taandus aianduse ja karjakasvatuse ees, naturaalmajapidamise asemel, mis oli suletud ring (toodan-tarbin), orienteeruti algusest peale turukaubandusele. Rammuspunane savimaa oli omaks võetud, ja sootuks uus oli see, mida ta kasvas. Vanad sepi-kojad aga jutustavad meeste nupukusest; ärksamad uurisid saksakeelseid tehnikaajakirju või võtsid osa mitmesugustest kursustest. 1910. aastal leiutas Sulevi küla sepp Streibärk omalaadse, kahe ülestikku asetseva hõlmaga mägede adra (*kahehõlmapluga*). Sahu andis tiisli tagumises otsas hõlp-sasti ümber telje pöörata, mispeale mägipojad imestunult kukalt sügasid: «Ets kae, kundes jääb hõlm aina allamäge!» Kaks aastat hiljem võitis Streibärgi ader Sotšis põllumajandusnäitusel esimese auhinna ning kolmekümnendatel aastatel jõudis Sulevi ader tehases seeriatootmisse. (See oleks justkui veel üks lisa kadunud Jüri Müüri ausatele põllumehefilmidele.) Edisonide baasi näitab seegi, et kahekümnendate aastate algul oli Sulevis kuus sepikoda, neli kingseppa, kolm vokitrealit, paar rätsepat ja oma päevapiltnik.

Kuigi ploomisusnid olid üle võetud prantslastelt, on nad lõpptulemusena oma külameeste ehitatud ning vastavalt oludele ja võimalustele muudetud. Ega leiagi kahte ühtemoodi susnit. Punasel Lagedal olid nad kõige algelisemad, seal kuivatati ka metspirne. Susnit on hiljem paigutatud nii aita kui õuekööki. Teed otsekui seinakapi ukсед valla, seal taga on aga susniraamid... On nii veidrusele kalduvaid kui vaja-

likke meistritükke. Jaagup Tanvel tegi puujalgratta, tagumise rummu sees oli tal koguni kiirusekarp. Aga seesama mees meisterdas mingi Ameerika masina alusel ka mustade ploomide sorteerimise riista. Tema vesiveskist sai kolhoos hiljem turbiiniga voolu. On loodud *kukuruusimasinaid* ja viinamarjapurustajaid, sest eesti asunikud ei pidanud veinimarjade jalgadega tallamist päris sündsaks (Politor Kilk). Kui kuskil «sõnnikuste jalgadega» viinamarju tallati, siis selle pere veinist hoiti eemale. Vana August Tinnarti juures võib näha tema enda valmistatud originaalset treipinki, mis sobiks koos kahehõlmapluguga meie põllumajandusmuuseumi. Ülepea peaks meie muuseumid kaimude leiutised ikkagi omaks tunnistama.

Ajal, mil noorel Nõukogudemaal vajati entusiast-geoloogide, sai rahutu vaimuga August Tinnartist kullaotsija, kes 1937. aastal kandis Tiflisis oma tööst ette trustile «Zolotorazvedka». Psou jõelt siiski märkimisväärset kullaliiva ei leitud. Sulevane Ants Kask tegi järele seinakellad, õmblusmasinad ja püssid. Tegi või puust, ainult automobiilini ei jõudnud. Valmistati ka seltsieluks vajalikke pille, enamasti kandleid (August Tinnart). Aleksander Tiismus meisterdas 1929. aastal Salme külas esimese raadiovastuvõtja. Paari-kolme talu vahele pandi poiste algatusel koguni telefonside sisse.

Kui tuli tubakas, hakkas Jakob Kevvai koos poja Ergardiga tubakanõelumise masinat looma. Selles asjas on tal kolm autoritunnistust. Kuigi ükski variant ei saanud täiesti töökindlaks, võib lohutuseks öelda, et täiesti töökindlat tubakanõelumise masinat pole meil tänini. Omaaegne Abhaasi ANSV Kesktäitevkomitee esimees Nestor Lakoba, kes aitas eestlasi ka kolhooside rajamisel, tundis Kevvaide tubakamasina vastu isiklikku huvi. Sellega käidi küll Krasnodaris ja Tbilisis. Elu on aga pakkunud välja nii leidureid kui masinapurustajaid. Tbilisist tagasitoodud masin kadus kodus jäljetult — need, kes kasutasid tubakasaras sajandeid ära proovitud naiste-laste tööjõudu, ei suutnud Edisonidega leppida. Isa ja poeg proovisid veel kolmandatki masinavarianti, kuid siis jõudis kohale kuuldus, et Bulgaarias olevat midagi analoogilist juba olemas. Leiduritele aga heideti ette, et töö kolhoosis jääb laokile...

Praegu on Salmes lahtisemate käte ja peaga mehi Ergard Kevvai ja Sergei Kilk. Sergio on spetsialiseerunud autode peale, kooli majandusjuhataja Ergard Kevvai *mullafrees* saab aga võitu raskeimastki uudismaast. Aiatraktorite vaeasel ajal on see üks tubli riist. Sama võib öelda ka Kevvaide

õuelt alguse saanud, bagiautole sarnaneva *monseri* kohta, mis võimaldab rasketel teoludel, tõusul ja langusel, samuti vihmaperioodil kõiki majapidamisveoseid. Nii et isa kool ja lätlase Irbē käe all õpitud treimiskunst, samuti keevitusoskus kuluvad marjaks ära. Ka hoidis Ergard isa Jakob ja Mihkel Tanveli järglasena kaua aega külas üleval noorukite mootorrattahuvi. Käbi ei kuku kännust kaugemale, eriti tehnikamaastikul. Kalvi Kevvaist pajatatakse, et juba esimeses klassis sõidutanud ta õpetajat koju. Raadioehitaja Aleksander Tiismuse poeg Hugo Tiismus on tehnikadoktor, professor, TPI elektriamite kateedri juhataja. Veerandsada aastat garaažiülemena töötanud Johannes Nugise poeg Edvin Nugis on põllumajandusteaduste kandidaat ja meie selleteemaliste filmide konsultant, sest Sulevi kahehõlmapluga on temassegi jätnud oma jälje.

ARSTID. Mõeldes õdedele Kividele, meenub Sinclair Lewisi suurromaani algus. Läbi Ohio lõputute laante ja soode kõikus plaanvanker, pukis neljateistkümneaastane närudes tüdruk. Nad olid matnud ema ilusa nimega jõe kaldale, isa lebas malaariapalavikust lõdisedes vankripõhjas, tema aga keetis õhtusöögi, pani veljed-sõsarad magama ja istus siis kaua üksinda tule ääres. See oli tulevase raamatukangelase, doktor Martin Arrowsmithi vanavanaema...

...Ameerika ja Kaukaasia pioneere ei kimbutanud mitte ainult ühtviisi külmtõbi. Eesti väljarändajate seas oli lapsega tüdruk. Sel teel ei olnud pastorit paukumas ega püha-päeval kantslist hurjutamas, ja rändurid hoidsid teda. Algul oli hunte nii palju, et ööseks tuli teha tulering ümber magajate, kuni esimene onn üles ehitatud. See tüdruk oli arstide Ada ja Olga Kivi vanaema...

Esiasukate viletsa majandusliku alguse kõrval kummitas pidevalt malaaria, verine köhutõbi ja muud surmakülvavad hädad. Olelusvõitluses tuli hiniini hankida Tiflisist, mitmesaja versta tagant, pealegi võõral maal. Niipaljude siiski kroonu poolt tehti — seda koloniseerimiskatse järjekordse luhtumise pelus —, et Adleris elavat velskrit kohustati regulaarselt Salmel külastama ja asunikele tasuta andma malaariavastast vaktsiini. Sellises olukorras tõusid hädaabinõuna esile külatohterdajad. Olga ja Ada ema oli üks kuulsamaid. Temaga võistles ehk ainult küla ämmaemand ja kupupanija Anna Schneider, kes võttis emahust vastu üle saja ilma kodaniku... Kivi ema oli kirjaoskamatu, mõistis üksnes nime paberile kritseldada, kuid ta polnud lihtne posija või

maarohtudega ravitseja. Et kasekäsñ vähendab vähihai-
 gese kannatusi või midagi seesugust, oli paljudel teada. See naine
 aga pani raamatus näpu ladinakeelsele nimetusele ja ütles:
 «Tooge apteegist seda rohtu!» Toodi. Ja et külatohterdaja
 määras alati õiged arstimid, hakkas proviisorgi tema paberitükikesi,
 sageli ajaleheribasid, retseptidena respektseerima... Kui Ada ja Olga
 olid juba väljaõppinud arstid, naljatati ikka, et nende peres on kolm
 arsti, ja üsna sageli juhtus, et tulli ema, mitte tütarde jutule.
 Austuse rahvameditsiini vastu aga võtsid õed Kivid emalt üle ning kasutasid
 seda oma praktikas.

Juvenalis on soovitanud: *Orandum est, ut sit mens sana in corpore sano!* —
 paluda tuleb, et terves kehas oleks terve vaim! Olles ise sünnipärase
 puusapuudega, pühendus Olga Kivi juba Kolmandas Leningradi
 Meditsiiniinstituudis (mis hiljem likvideeriti) jäägitult kaasinimeste
 tervise teenimisele. «Siis sa oskad, kui üliskoolis hästi õpid, ei käi
 ainult kinos ega tantsimas,» väidab ta vanal põlvel. Et vigane tüdruk
 tantsusaali pelgas, siis kino oli toona ometi ahvatlev: uimastav
 Greta Garbo, tõusev täht Gary Cooper, nakatav Ljubov Orlova... Kas
 ei käinud mitte Salme küla tüdrukud teda Gagras võtete ajal piilumas?
 Aga juba kolmandal kursusel (Soome sõja ajal) toodi raskeid haavatuid
 ning sestpeale kuulusid neiu öödkki haiglale. See oligi õppimine, sest
 sõja nahka läks aspirantuur. Hiljem tuli opereerida küünlavalgel, sõda
 lisas julgust ja õpetas. Leningradis oli haigemaja otse sõjatehase
 kõrval, kogu aeg pommitati. Eduard Kera ja tema õhutõrjetüdrukud ei
 suutnud imet teha ja ka neil oli ainult üks elu nõlginud kehas...
 Haavatud avasid ukse, ja kuuldes Olga Ivanovna häält koridori
 peal, ütlesid nad, et ega siis pomm ei taba, õiglus peab ka maa
 peal valitsema... Haiglal puudus varjend, oli vaid kraav aias,
 kuhu õiste sireenide unnates ja tulekahjulõõmas tuli vedada
 jalutudki... Blokaadis sööbis Olga alateadvusse omamoodi kramp —
 pärast korjas kodutalu aias mädanenud õunadki kokku ega raatsinud
 sigadele anda. Kogu blokaadi aja hoidis see operatsiooniarst soolali-
 hatükki kahe akna vahel, hoidis teadlikult viimaseks, kõige raskemaks
 tunniks. Ja seda ajal, mil 125-grammine leivatükk (5% jahu!) tuli
 ööpäevase valvekorra ajal teha kolmeks. Sinine soolapekikild aga jäigi
 alles, sellega lahkus ta Leningradist, kaaludes ise kakskümmend viis
 kilogrammi ja kuussada grammi. Suurekasvuline õde Ada viis ta
 lõunasse jõudes nagu lapse seljas kodukülla. Olles veel ise jõuetu,
 tegi Olga vahepeal välitingimustes

lamades operatsiooni. Üks käsi jäigi paralüeerituks, ei tõusnud rinnast kõrgemale, ometi opereeris ta kogu elu, sai teeneliseks arstiks. Peale Leningradi kaitsmise eest saadud autasude on tal ka orden «Austuse märk». Nüüd elab see siseemiselt kiirgav kaheksakümne kolme aastane personaal pensionär Uus-Gagra eksperimentaalnõuvalgusküllases korteris, jagades naabritele nõuandeid nagu ema kunagi Salme küla rahvale. Veel nüüdki on tema hääles toda blokaadiaegset, rahustavat fluidumit . . .

Olga Ivanovna pärastsõjaaegsesse ellu mahub lõputu arstipraksis, konsulteerimine paljudes kohtades Nõukogude Liidus, kohtumeditiin . . . Huvitavamaid eluperioode — kaheksateist aastat — oli Olga Kivil Külmjõel (Холодная Речка) asuvas puhkekodus, kus ta ravis valitsuse külalisi paljudest välisriikidest. Muide, kunagi seisis Külmjõel Tanveli Jaagu õu, kolmekümnendatel aastatel aga Stalini suvemajake. Selle ehitamisest võttis Nestor Lakoba soovitusel osa kolm eestlasest autojuhti, Salmest aga viidi suvilasse puuvilju, võeti otse puu otsast. Olga Kivil tuli Külmjõe puhkekodus pidada veel ühte võitlust troopilise malaariaga. Vietnamlased ja malailased võtsid ravil olles ligi kümme kilo juurde, räägib Olga Ivanovna uhkelt, ja tema, kes lahkus blokaadist udu sulena, teab, mida see tähendab. *Mens sana in corpore sano* . . . Külmjõel taheti Olga Kivi puhkekodu direktoriks panna, aga tema ei suutnud raviarsti kutsumusest lahti öelda, et hakata administraatoriks . . .

Tema õde Ada, erialalt pediaater, on eriti hästi tuntud salmelaste ja sulevlaste seas, sest on pikka aega töötanud majandi ambulatooriumis. Teda mäletatakse tugeva, kohusetruu naisena, kes oli alati väsimatult teel, kaasas tormilatern ja arstipaun. Ta sündis Salmes 1901. aastal, läks üheksateistkümnesealt Gagra linnahaiglasse sanitariks. Siis lõpetas Dnepropetrovski meditsiinitehnikumi, oli tööl Lesse lidzes ja Moskva all. Järgnes Leningradi ülikool, arstipraktika põhjatingimustes Hibiinide jalamil Kirovskis, mis äsja oli tõusnud apatiidi- ja nefeliinimaagi linnaks. Uusaastaööl 1942 oli ta tagasi kodumail. Siin tuli tal käia igal tööpäeval, aga ka öösel, oma kolmkümmend kilomeetrit jala. Ta abiellus Martin Peetsiga. Kord, olles visiidil kaugel mägedes, sünnitas külaarst ise teel poja. Niisugune on armastatud maaarsti karm eluring.

Ei tea, kas ammusest võlast väljarändajate, oma esiasukate ees, on paljud asunike järeltulijad pürginud just arstikutse poole. Ühe näitena olgu nimetatud minu eakaaslane

Õie Tanvel (hüüan teda ikka koduõue ja neiupõlvenime järgi), kes praegu on Murmanski linna pearst. Helmi Tanvel (Djakonova) on aga Moskva Perovski rajooni lastepoliikliniku pearst.

MAA SOOL. Kodus ei vaadanud mõisnikud talulaste harimisele heal pilgul ka siis, kui see polnud enam nende otsustada. Väljarändajad nõutasid oma lastele vaimuvalgust algusest peale, ehitasid ise koolimajad ja palkasid sinna õpetajad. Hugo Tiismuse valduses on «Salme küla perekonnaraamat», kus mainitakse juba 1885. aastal Mai Kunzot. Et rasketes asundustingimustes olid koolmeistriteks ikka mehed, on see erandlik fakt juba iseendast midagi väärt. Salme koolimaja rajamise algatus kuulub koolmeistrile ja esimesele koorijuhile Gustav Mambergile. Hilisematest õpetajatest olid silmapaistvamad Tõnis Kamma, kes abiellus kohapeal Aino Mihkelsoniga, ja Hans Jänes, kelle abikaasa Ella oli samuti kauaaegne õpetaja. Mõlemad mehed olid Salmes kaks korda ja pikka aega. Hans Jänes areteeriti alusetult kolmekümnendate aastate lõpupoole, kuid rehabiliteeriti. Koolis ei suutnud ta siiski enam tööle hakata.

Sulevi kooli raudvaraks sai sajandi algul Valga seminari lõpetanud Mart Pöder. Tema ajal toimus küla kultuurielus lausa renessanss. Pöder asutas näiteringi ja raamatukogu, mis praegu eksisteerib taas vanas koolimajas, keelpillikvarteti ja puhkpilliorkestri, mille torud telliti D. O. Wirkhausi vahendusel Berliinist. Selleaegsest pasunakoorist on elavate kirjas veel ainult August Tinnart.

Kodusõja-päevil ja sõjakommunismi tingimustes sattusid koolmeistrid sõna otseses mõttes näljaohu; juhtus, et neil segastel aegadel jäi Salmes ja Sulevis õpetajapalk saamata... Salme koolmeister Jaan Reisman opteeriski Eestimaale. Ka nõukogude võimu algaastatel maksti näiteks Sulevis õpetajale tasu natuuras: õuelt pajukiks nael soola, seitse naela kapsaid, kakskümmend naela jahu, kolm ja pool kilo liha jne. Aegade jooksul, koos rahvuskeelsete õpikute trükkimisega alates 1918. aastast, muutus ka koolmeistrite funktsioon. Kool lahutati ju kirikust. Kahekümnendatest aastatest on huvipakkuvaid andmeid seitsmeteistkümnene vähemusrahvuse hariduse kohta. Väikelaste lugemaõpetamisel on eestlased kindlalt esikohal, kooliminekul langevad nad juutide järel küll teisele kohale, kuid alates murdeeast kuni surmani juhivad hariduse poolest taas meie kaimud. Sageli unustatakse siin kodumaalt kaasatoodud kultuuripagas, unus-

tatakse nabanöör, mis meid sidus, ja arvatakse, et haridustee algas eesti asunikel ilmselt samamoodi nagu Ajtmatovi «Esimeses õpetajas» . . . Need asjad on nii mõnigi kord üpris lootusetult segi aetud, väärarusaamu kultiveeritud. Meil aga tuleb öelda tänu neile, kes asunike kultuuritaseme eest seisid (Samuel Sommer jt.), koolmeistritele ja emakeelsele ajakirjandusele. Küllap ka piiblile, kui mujalt polnud kirjasõna võtta. 1923/24. õppeaastal, mil emakeelsete õpikutega varustamine tunduvalt paranes, oli Salmes 56 ja Sulevis 50 õpilast. Hans Jänes tutvustas oma pedagoogikogemusi ka «Edasi» veergudel, pajatades uuest kompleksüsteemist, sidemetest kodu ja kooli vahel, õpetaja vastutusest, õppematkadest. Rahvuskoolide järsk likvideerimine (mis ei vastanud leninlikule printsiibile) tõi kaasa endise «maa soola» potentsiaalse hävimise, palju valu ja korvamatut kahju. Salme õpetajatest enne Isamaasõda olgu veel nimetatud Jüri Kircheng (toosama «roheliste» komandör), Klaara Rebane, Albert Baumberg jt. Uus kaader sirgus alles ise koolipingis. 1943. aastal lõpetas Suhhumi Pedagoogilise Instituudi Maie Tanvel (Haidak), kes oli kuni pensionieani ühtjärke Salmes õpetaja ja õppealajuhataja. Elfriide Vahter (Tanvel) lõpetas sellesama õppeasutuse ning tuli kodukülla matemaatika- ja füüsikaõpetajaks. Meenutatakse Maria (Meeri) Tamme (võõrkeel), Salme Lusti (emakeel), Robert Miksonit (geograafia, ajalugu), algklasside juhatajat Marta Schneiderit ja Voldemar Haidakut. Viimane oli Salme ajaloo omaette peatükk. Haidak oli tervise pärast Eestist lahkunud koorijuht, kelle kaudu telliti meilt ka õpikuid. Tema juures käis Ferdinand Eisen, aga ka paljud meie tuntud koorijuhid. Nii et Voldemar Haidaku läbi oli viiekümnendatest aastatest peale emamaaga topeltside. Kolhoos andis mehele maa, kuhu ta enne surma ehitas ilusa maja ja rajas aia. Sinna, aia tagumisse soppi, Eesti maalt toodud kahara kase alla, viib lesk alati külalised, kuni veel õhtuvalgust . . . Siin kase all on lauldud meie ilusamaid kooriviise.

Vene õppekeelega internatsionaalses Salme koolis on emakeele kabinetid. Viimastel aastatel on emakeele õpetajad taas olnud omaküla inimeste seast — Helmi Lestman ja Raissa Kamma. Käisin juubelisügisel emakeele tunnis, kus lastele jagati töövihikuid ja V. Parbo, M. Seledetsi õpikut «Eesti keel vene õppekeelega koolide III klassile». Sest kolmandast hakkab emakeele teadlik tundmaõppimine. Neljandale klassile oli meie Haridusministeerium õpikud just juubeliaastal küll kahjuks saatmata unustanud. Mis tähendab

aga terve aasta säärasel keelesaarel ilma emakeele õpikuta... Õnnelikud on need, kel kodus emakeelega asjad korras. Siin võib esile tõsta Hannes Kevvaid, eriti aga David Tsadurjani ja Helju Hioni poega Jaani (Jansikut), kes jäädvustati ka meie filmilindile. Emakeele kabinetti on püütud koondada koduhõngu: seinal on Vilde-stend, riiulitel meie lasteajakirjad, kapis emakeelse trükikunsti vanemad näidised, Lutsu «Kevade» jt. väärt raamatud, nurgas püstvokk. Raissa Kamma soovib kõigest hingest, et tal võimaldataks osa võtta Värskas peetavatest pedagoogide suvistest täienduskursustest. Juubeli ajal aga kerkis soov, et sünnimaa pioneerilaagritesse võiks kutsuda ka Salme ja Sulevi pioneere, seda enam, et Gruusia lapsed viibivad Eestis sageli. Hea keelepraktika looks hiljem soodsamaid võimalusi pääsemiseks meie kõrgkoolidesse. Sellele peaksid tõsiselt mõtlema Valga EPT ja Rakvere rajooni «Energia» kolhoos, sest eks puhka nad ise ju Salmes.

Aga nüüd tagasi Sulevi koolimajja. Pärast Mart Põtra tuli sinna mitmekülgne Jaan Lossman, kes kirjutab Põhja-Kaukaasia asundustest ja kelle käsikirjaline pärand on Kirjandusmuuseumis. Sulevi hariduse ja kultuuri tõrvikukandjaks aga sai kahekümnendatel-kolmekümnendatel aastatel Puna-selt Lagedalt tulnud Jaan Hion, Jansiku vanavanaisa. «Me kõik oleme Jaan Hioni lapsed,» kinnitab Sulevi vanem rahvas. Eesti NSV teeneline jurist, erupolkovnik Eduard Jurna armastab meenutada, kuidas Hion lasi poisse kooli juurest jaokaupa lahti: tuvikesed pooletunnise edumaaga ees, verejanulised pistrikud järel... Hion oli range ja õiglane, Pommeri masti mees, viiul käes. Hildegard meenutab, kuidas isa ta kord tahvli taha saatis, kuigi tema polnud pahanduses peasüüdlane. Õnnetu tüdruk läks sori äärde nutma, näis, et maailma lõpp on käes, isa ei armasta teda. Siis aga tuli suur pihk ja silitas andekspaluvalt tüdruku pead. Koolmeister viis tütre süles koju ja küsis, talle otsa vaadates: «Kuidas ma pidin siis talitama?» Isast on Hionite peres mälestuseks vana klaver. Muus asjas pole maa soola pere ialgi rikkaks saanud. Sulevis töötasid veel õpetajatena Leeni Joonas, Aliide Kendrik, Leida Kivi (Madisson), Agnes Kreenvald jt., praegu on kolmeklassilise kooli peal üksinda Irma Nugis. Alates 1958. aastast — kokku kaheksateist aastat — käis isa jälgedes Hildegard Hion. Ja mitte ainult koolis. Viisteist aastat oli ta klubi juhataja, samas töötas ka tema mees Joel. Loen ühest juubelielsest erakirjast: «Sulevi küla aja-loos on minu meelest Hionitel tänapäevani suur osatähtsus!»

Ja nõnda oligi, et Sulevi 100. juubelpidu langes Hildegard Hioni õlule nii nagu kahekümne viie aasta eest. See kõrgete põsesarnadega, kotkanäoline aristokraatlik hallipäine vanem daam liigub või tähtede valgel koerte saatel piki küla, innustab rahvast elama ega lase nukrusel ligi ka siis, kui vikati-mees läheb häbematult usinaks küla peal. Aga aina sagedamini tuleb temalgi vananeva rahvakillu seas surnuaial kõnet pidada, iseenda tervise järele pärida. Selle naise juures on kõik hämmastav-pidulik, kuidas ta oma küla hoiab, kuidas Sulevi vaikust kuulab, mägede ilule igal sammul hingeilu juurde lisab. «See kõik on ilus... nii ilus... Seda tuleb armastada...» Ja sulevlased armastavad nii oma orgu kui neid, kes on siin olnud «maa sool», iseäranis aga teda, Hildegardi, viimast «maa soola».

ESIMEHED. Kolhoosi ajaloos on kõige eredamaks isiksuseks kauaaegne esimees, sotsialistliku töö kangeline Hans Severin. Pärit oli ta Viljandimaalt, Vastemõisast, Kobruvere külast, Kure-Nurga renditalust. Esimeses maailmasõjas sai Severin haavata, esimese Saksa okupatsiooni ajal organiseeris kodukandis mõisnikele vastupanu ja osales nende väljasaatmises. Jõukad mulgid, kellelt ta vallanõukogu esimehena vilja nõudis, andsid Severini sakslaste kätte. Pärast pooleaastast vangistust endise Viljandi Põllumeeste Seltsi ruumides vahetati ta läbirääkimiste ajal Venemaale välja. (Teistel andmetel põgenes ja läks ise Pihkva lähedal üle piiri.) Severin alustas revolutsioonilist tegevust seega Viljandimaal ning Pöögelmanni õe Ella õhutusel, kes töötas maakomitees. Pikemat aega oli Severin Punaarmee eriosakonnas Lätimaal, seejärel Kaukaasia rinde uurimisorganites. Ludvik Vilgu kaudu sattus ta Allmäe eesti asundusse, tahtis minna eestlaste sekka Novorossiiski laevatehastesse, kuid partei suunas ta Sotši, sealt murrangulisel 1925. aastal maale, Pilenkovo (Gantiadi) parteikomiteesse. Nii sattuski Viljandimaa mees Salmesse, saades 1936. aastal kolhoosi esimeheks. Juba enne sõda viis ta Stalini-nim. kolhoosi miljonäride hulka, pärast aga võttis taas ohjad oma kätte. Väidetakse, et Severinil oli raske iseloom, ta lonkas ilmasõjaegsest haavast. Kuid ta teadis alati, mis majandis sünnib. Vana lambakarjus Teimuraz Aronia heitnud nalja: «Näete, ma puhastan praegu eeslit, ja Severin teab seda. Lähen ma aga ja heidan rohule pikali, saab ta sedagi teada...» Neil aegadel oli kolhoosielu kõik, eraaedade osakaal oli väike. Kolhoosist saadi, mis eluks vaja, normipäevade eest anti isegi mett, veini

ja ... moosi. Soe söök toodi vankriga brigaadidesse. Kolhoosil olid juba enne sõda müügipunktid linnades. Severin käis pärast sõda Eestist tõulehmi ostmas, meie noored veterinaarid aga olid Salmes praktilikal. Uude klubisse toodi Tallinna Vineeri- ja Mööblivabrikust pehme mööbel. Tulu tõusis tubakast, tsitrusviljadest, veinist ja tšatšast. Severin muretses veel mitu vagunit kääritusvaate, kuid hiljem veinitootmine kolhoosides likvideeriti ja marjad saadeti otse riiklikesse veinivabrikutesse.

Muidugi oli Hans Severin eelkõige karastatud kaadritöötaja. Karastatute paikapanemisel juhtus nii mõnigi kord viperusi — majandus hakkas takka üles lööma, mees ei käinud vahel kirjaoskusestki üle. Severini ajal majandus ei lekkinud. Seepärast eksisteerib rahvasuus tänaseni legendaarne «Severini aeg». See on ühele esimehele ja majandusjuhile vahest parim tunnustus pärast surma. (Suri 1977. aasta kevadel Moskvast poja perekonnas.) Ja — kas ta oligi nii karm? Loodrite ning vaenlaste vastu küll. Mäletatakse, kuidas ta pimesi ja püstivihas üksinda ajas ratsahobusel taga vargaid, need aga tahtsid ta Psou jõe Krasnodari-poolsel kaldal kivi-dega surnuks visata. Või teine lugu. Seal istusid salaja vutijahil käinud poisikesed esimehe kabinetis — kull klammerdunud küüntega diivani käetoole, jahikoeral kõrvad pragamisest lidus... Teise tuppa läinud esimees aga ei saanud naeru pidada — hea, et vähemasti üks oli polsterdatud! Alta Hilda räägib, et kui kolhoosinaised pesid külmas jõevees kapsapäid liivast puhtaks, tõi Severin ise neile hõlma all pudeli, et nad haigeks ei jääks. Ja kui Hilda ükskord töö juures käeluu murdis, viis esimees ta oma hobusega linna-haiglasse. Kuni Hildat seoti, leidis ta sealtsamast õuest hüljatud kutsika — sedagi teadis esimees, et sõjas lehestunud Hildal pole koeragi seltsiks!

Severin võttis vastu Juliana Telmani juhitud talurahva-delegatsiooni, kes 1947. aasta kuldsel sügisel tuli Salmesse kolhoosikorra mõotu võtma, lubas oma rahva Tallinna laulupeole ja esines ise Eesti NSV töötava talurahva III kongressil. Kõnekuunsti seisukohalt oli see läbikukkumine, kuid mees andis oma parima. Paljurahvuselise majandi juhtimine süveneva isikukultuse ajal oli äärmiselt raske ülesanne. Mitte asjata pole ma Hans Severinit võrrelnud Trubnikoviga kuulsast nõukogude mängufilmist «Esimees»: kolm korda valis rahvas Severini ühel häälel tagasi, ometi tuli tal uue kandidaadi ces taanduda. See oli aastal 1951, koos temaga lahkus ka agronoom Vambola Jänes.

Sulevis vaheldusid esimehed sageli: Johannes Tikkor, Johannes Juhanson, Alfred Plado, Vassili Puntsev, N. Sulava, Platon Džalagonia... Praeguseni püüavad pealiskaudsed uurijad (Vladimir Meibaum) süüdistada rahvast, näha kulalikku vaenu, uhkust, sest mustad ploomid, mesi ja tubakas olid hinnas. Ent kas ei olnud viga ikkagi selles, et siin polnud Severini-taolist peremeest? Et hajali peredega mägi-külast oli üheks elujõuliseks kolhoosiks vähe?

«Družba» kolhoosi teiseks kauaaegseks esimeheks (kolmkümmend aastat) oli vaesest grusiini perekonnast pärit David Erkvania. Severini rajatud majanduspõhi ja tubli töö viisid kolhoosi 1955. aastal Moskvasse NSV Liidu Rahvamajandusnäitusele. See oli lagi. Sellest ajast on mälestuseks brošüür «Stalini-nimelise kolhoosi töökogemus». Nende kahe tugeva peremehe ajal pälvisid sotsialistliku töö kangelase nimetuse Margarete Kamma, Hilda Lokk, Vambola Jänes, Mihkel Konno, Voldemar Romm, Hans Severin ise ja Maimo Maasikas. Vähehaaval, kuid järjekindlalt hakkas majand vajuma tagasikätt, ja David Erkvania noorpõlvelegendi jätkas kahjuks meile juba tuttav Tõnis Tihu tüsenemislugu...

Praegune esimees, Omari Mogeladze, on omaaegne maadluskuulsus. Kui sportlase au võrduks uustulnukas majandusmehe auga, siis võiks ta selles internatsionaalses ja kuulsas majandis veel ilma teha. Esiotsa on ta omadega alles sillas seisus. Juubeliaastal olid kurvad lood heinaga, ja nagu me teame, järgnes pärast aastalõpusooja talv, millist siin näeb vaid kaks korda saja aasta jooksul. Juba esimees küsiski, kas TV filmigrupp ei saaks teda abistada Eestimaalt heina hankimisel. Selline abistamine, teadagi, käib kindla, aastate jooksul väljakujunenud graafiku alusel, ja omadega peab ikka ise toime tulema. Vanemad inimesed räägivad, et heinapuudust ei ole, koristada ei osata, kangesti tuletavat kommuunaaega meelde... Saatuslikke mehi on siin juba olnud, aga Omari Mogeladze pole Vassil Baibarak, ta tahab kõigest hingest tagasi võita endise töökuulsuse. See aga algab inimestest. Juba peab ta riidlema kahe lapse emaga, kelle mees teenib rannikul taksojuhina pikka rublat, lapsed aga tahab südamepiinata kolhoosi lasteaeda suruda. Et stseen täielik oleks, on ka ohvrid esimehe kabinetti tassitud. Ja esimees ongi oma lõhkivihas jõuetu: töötab ju ema koolis, haridustöötajatel on omad õigused, mis sa siin peale hurjutamise ikka ette võtad! Mogeladzele on toeks tuntud viinamarjakasvataja ja Gruusia NSV Ülemnõukogu saadik Lilli Maasikas, veel pisut tuulepäine noor partorg Eduard Tanvel,

šamuti kaval ametiühingujuht Platon Džalagonia jt. Gagra rajooni parteikomitee esimene sekretär Enver Kapba on nagu omal ajal Nestor Lakoba isiklikult huvitatud majandi nuumafarmi käekäigust. Seal võtab suurust ligi kuuesajapealine noorloomade kari. Veterinaariks on Naima Leks (Dzulaja). Suurte kuurortlinnade lähedus mõjutab ka Gagra rajooni «Družba» kolhoosi majanduselu. Söögiviinamari läheb valikkorjamisel otse raviasutustesse, laieneb köögiviljakasvatus. Üle pika aja hakkas kolhoos juubeli eel taas ehitama. Salmes asfalteeriti kaks peamist külavaheteed. Suuremateks ettevõtmisteks on lähitulevikus uue koolimaja, söökla ja kaubanduskeskuse ehitus. Nõnda et viimastel esimeestel on oma sõna ajaloolistes külates alles ütlemata. Ja nõnda juhtuski, et pärast suurjuubelit on tagasi vana esimees David Erkvania, sest parem oma patt kui kümme võõrast...

VELSKRID JA MESINIKUD. Mõlema ameti poolest on eestlased siinsetes mägedes kuulsad olnud. Velskrid nägid ära kõikmõeldavad inimeste hädad ja kannatused, aga ka suurimad inimlikud lollused sünnist hauani. Kolmekümnendatel aastatel pidas eeskujulikku ja korras talumajandust omav Ernst Lestman Salmes velskriametit. Kuigi ta hilisem saatus oli traagiline, mäletatakse teda kodukülas kui pirni-aia rajajat ja lõbusa loomuga velskriisandat. Kord kutsuti ta hobusega ühe armeenia naise juurde, kellele oli pandud kuputegemiseks üksainus suur savipott kõhule. Maha muidugi enam ei saadud. Võtad poti maha, saad lamba, lubas mees. Vana Lestman takseeris potti, vangutas pead, võttis siis jalutuskepiga hoogu ja lõi poti lõhki. Naine sai oma kõhukese kätte, mees olnud aga tükk aega nõrdinud sellest lihtsast velskritarkusest...

Pärast sõda töötas kaua aastaid Sulevis velskrina Albert Bachman ja tema juures oli ämmaemandaks Reili Liisi. Bachmani kuulsus ulatus paljudesse ümberkaudsetesse küladesse, teda peeti targemaks professoritestki. Ergutades ise-oma südant strofantiiniga, aitas ta kuni surmatunnini teisi inimesi. Temaga lõppes kuulsate külavelskrite aeg. Seda tööd teeb nüüd tema lapselaps Leena, kuid mitte vanaisa tasemel ja kuulsusega. Meditsiiniabi on siingi femineerunud. Salmes töötab kauaaegse medõena Olivia Kamma.

Soomeugrilased, sealhulgas ka eestlased, on põlisemad mesilastepidajad, kui me seda mäletame — tõestuseks olgu või etnograaf Ferdinand Linnuse monograafia. Pole siis

iměstada, et metsmesindusest alguse saanud amet Kaukaasia meerikastes tingimustes õitsele löi. Asunike kogemustest kandus mesindus ka kolhoosiellu ja kinnistus seal kui suveräänne ning tulus majandusharu. Võiks isegi öelda, et Kaukaasia eestlaste mesindus lisab meie etnograafiasse uue, senikäsitlematu peatüki. Mesindusega on tavaliselt tegeldud ikka perekonniti, just nagu mesilindudelt endilt eeskujul võttes. Sulevis olid elupõlised mesinikud Liisi ja Albert Kevvai, samuti Maria ja Albert Lööke, praegu hoolitseb kolhoosi mesipuuade eest Arent Angelštok pojaga. Salmes olid elupõlised «mesilasekarjused» Ella ja Ruudi Joosing, Leonora Juhanson, Koidula Lestman, Aleksander Kask. Noore spetsialistina asus pärast kooli tööle Maimu Rimm, õppides ametit Valli Kevvai kõrval. Kui paljud ametid on läinud teiste rahvaste kätte, siis mesindus on tänini eestlaste ala. Küllap oleme oma täpsuse, puhtuse ja tööarmastusega mesilaskollektiivile pisut paslikumad.

KITSEHABE. Ta oli Kaukaasia asundustega üheeline, sündinud 1882. aastal Maardus Kure karjamõisas rentnik Naerismäe pojana. Kui Naerismägedest said Peterburi eestlased, hakkas Jakob Peterburi ülikoolis õppima entomoloogiat. Puutus siin kokku paljude kultuuri suurkujudega, nagu Jakob Hurdaga, Fjodor Šaljapiniga, sisemaal reisides koguni Lev Tolstoiga. Kiievi Sõjaväeakadeemia lõpetanud Jakob Nerman (Naerismägi) oli Esimeses maailmasõjas kõrgem ohvitser, kellest hiljem sai Punaarmee komandör. Kui Nerman saadeti Taga-Kaukaasiasse sõjaväelist väljaõpet organiseerima, kohtus ta esmakordselt seal elava eesti rahvaskilluga. Ent suur kiindumus nende elukeskkonda, ajalukku ja saatusesse sai võimalikuks alles pensionieas. Oma armastust kandis see kodu-uurija loomuga entomoloog kaasas mitmel pool Kesk-Aasias, Lääne-Siberis, Moldaavias, lõpuks Eestimaalgi. On olemas muidugi filateelia ja filofoonia, lebelistika ja bonistika, aga kõik need kogumiskired kahvatuvad tänaväärse huvi ees oma suguvendade elava ajaloo ja saatuse vastu. Alates 1953. aastast pühendus sõjaväeliselt rühikas, pika kitsehabemega kõhetuvana mees Kaukaasia eestlaste kodu-uurimisele, tehes ära suuremahulise ning väärtusliku kogumistöö. Veel oli esiasukaid elus. Kõikides sealsetes eesti asundustes ja kolhoosides oli ta oma koolipoisi-fotoaparaadiga omainimene. Sageli nähti teda Tiismuste pool või Tinnarti mäel. Tema kodu Hiitul Raudtee tänavas sai omamoodi Kaukaasia-*Estica* keskuseks, tast endast nende

Balthasar Russow. Salme ja Sulevi 75. juubelil kohtus ta lõunas Valdo Pandiga. Teda jõudis veel enne surma jäädvustada graafik Siima Škop. Nerman meenutab tahtmatult Roerichit, ja tema ülestähendused eestlaste kohtumistest kauni mägijärve Ritsaga toovad tõepoolest silme ette Roerichi Tiibeti-igatsuse ning tema arhailise teemaga lõuendid... Vana Peterburi koolkond!

7. augustil 1963. aastal lõppes selle aegu ja inimesi näinud vaatleja maine teekond ning ta sängitati Hiiu kalmistule. Kolm aastat hiljem jõudsin toonase ajaloo-üliõpilasena koos Lembit Võimega esmakordselt Kaukaasia eestlaste juurde ega võinud arvata, et nõnda saab jätkuma vana Kitsehabeme töö, jaotudes kenasti kahe eripalgelise noore mehe vahel: ühest küljest väljarändajate teaduslik uurimine, teisalt ilukirjanduslik publitsistika. Sest just need kaks tahku, mis meid lahus hoidsid, olid romantilises Nermanis lootusetult sassi läinud. Väärtuslik on aga tema kolme tuhande pildini ulatuv fotokogu. Üheksakümne viiest käsikirjast koosnev arhiiv leidis koha Fr. R. Kreutzwaldi nimelises raamatukogus. Tugev, ent kohmakas kaldumine ilukirjanduse hõlma, eriti mis puudutab Kaukaasia eripära, väljarändajate saagallikkust ja loodusromantikat, lahjendab Nermani kogutud teadusliku materjali väärtust. Eks see saatus taba paljusid kodu-uurijaid ja nende muidu võluvaid materjale. Sedasama tuleb ette heita ka Salme ja Sulevi 100. aastapäevaks ülepeakaela väljalastud raamatu «Сто лет под южным солнцем» autorile sõjaväearst Vladimir Meibaumile, Sotšis elavale endisele Salme küla poisile, esiasuka Jakob Meibaumi järeltulijale, kes kordab Nermani tüüpilisi vigu. Kirjastus «Eesti Raamat» (toimetaja O. Gretšiškina) ajalookandidaat L. Võime kriitilisi märkusi ei arvestanud. Ajalooeksimused on kodu-uurijale andestatavad, kuid subjektiivset suhtumist omaküla peredesse ei tohiks kroonikurolli võtnud mees mingil tingimusel endale lubada. Seepärast võeti raamat juubelpäevadel üpris jahedalt vastu. Kui autorile oli eeskujuks Tamara Tombergi brošüür «Eesti kolhoos Musta mere ääres», siis oleks kohane meelde tuletada, et see oli eelkõige omaaegne sotsiaalne tellimus, kus mõnedki asjad viiekümnen-datele aastatele omases must-valges toonis. Jakob Nerman oli palju komplitseeritum, ta jääb omapäraseks vahelüliks Samuel Sommeri, Kristjan Pallo ja August Nigoli juurest meie ajalooteadusesse, kus väljarändajate sotsiaalmajanduse ning eluvõitluse jäädvustamisega on algust teinud A. Vassar, V. Maamägi, R. Pullat, L. Võime, M. Graf jt. Olen nõus

kriitiliste märkustega, et väljarännanute materjal nõuab uurijatelt veel tublisti tööd ja lahti (ümber) mõtestamist (Joel Sang).

PRESIDENT. Salme külla on astunud nii mõnegi suurmehe jalg. Pärast seda, kui Maksim Gorkil tuli oma reisil Musta mere äärde ootamatult sünnitusabi anda (oli ju elukogenud Aleksei Peškov kõigeiks valmis), viis tema matk ilmselt läbi Salme Rannaküla, sest tee kulges toona tüki maad ülespoole raudteesilda, koolme kohalt. Siit läks mööda ka Tammsaare 1912. aasta sügisel.

Aga suurimaks väliskülaliseks oli 1972. aastal Soome Vabariigi president Urho Kaleva Kekkonen, kes jõudis oma silmapaistvas tegevuses Euroopa julgeoleku- ja koostööõupidamise korraldamiseni Helsingis, uhiuues Finlandiatalos, pälvides F. Joliot-Curie nim. Rahu kuldmedali. Ühel viimasel oktoobripäeval sealsamas fuajee lävel seisatades tuli mulle see Kaukaasia lugu uuesti meelde. Presidenti saatis alati inimlik suhtlemistarve ning ta jõudis ka meil kõikjale, Siberist Kääriku suusaradadele ja saunagi. Nüüd oli ta võtnud nõuks vaadata, kuidas lõunanaabrid *virolainen*'id elavad Musta mere rannal palmipuude vilus. Olid ju need eestlased läinud Salmesse ja Sulevisse otse Soome lahe kaldalt, peamiselt Kolga kandist, kus soomlaste ja rootslastega muistsetest aegadest tihe merekontakt. Lõunat söödi August ja Germilde Plado juures, kiideti kohalikku juustu (*sulgunit*) ja leiba, prooviti kihkat. Presidentidele ütlesid tooste pereisa ja Platon Džalagonia. Pereisa leidis, et Soome president räägib suurepäraselt eesti keelt. Soomlased seevastu imestasid, et eestlased on võõra temperamentse rahva seas nii mitmendat põlve säilitanud oma keele ja rahvusliku ilumeele. Soome president sai teada, et grusiinlased on suhtunud eestlastesse alati suure lugupidamisega. Külalisi huvitas väljarändajate ajalugu, tutvuti juustu valmistamise ja tubakakasvatusega. Mälestuseks kinkis president pererahvale lillatoonilise kristallkausi. Kuulsale Soome kristallile pani pereisa vastu hinnalise Kaukaasia veinisarve. President istutas nimelise palmipuu ja kutsus Pladosid endale isiklikult külla, mille August ja Germilde kas küla kadedusest või muust kasutamata jätsid. Kui nüüd Augusti käest pärida, et kuidas kõrgel tasemel kohtumine oli, siis vastab ta muheldes, et muud häda polnud midagi, ainult loorberipöösad olid mehi täis... See-eest võib juua tema pool õueköögis samast karahvinist, kust jõi Soome president.

Möödus kaks aastat, ja Urho Kaleva Kekkoneni soovitusel külastas Pladosid akadeemik Kustaa Vilkuna abikaasaga. Koju jõudes kirjutas härra Vilkuna väljaandes «Suomen Kuvalehti» (30. august 1974, nr. 35) nii presidendi kui ka iseenda viibimisest Salme külas, pöörates tähelepanu väljäreändamise loole ja kolhoosi majanduselule. Kolhoosi külalisraamatusse aga jäid read: «Meie jaoks oli väga huvitav külastada «Družba» kolhoosi, kus elavad õnnelikud maaharijad. Siin võib kuulda nende iidset emakeelt, ja küla, kõige järgi hinnates, elab jõukalt.»

6. detsembril 1984. aastal, esinedes Soome iseseisvuspäeval informatsioonisaates «Vremja», tuletas Soome Vabariigi suursaadik NSV Liidus miskipärast meelde Eesti ja Abhaasia sõprust. Niisuguses kõnes ei ole midagi niisama. Suursaadik pidas ilmselt silmas Salme ja Sulevi küla suurjuubelit, või oli ta lugenud värsket «Ogonjoki» numbrit, või meenus talle ühtäkki see Soome presidendi ammune visiit.

TUBAKAS. Esimene maailmasõda ja rinde lähedus (põlisvaenlane Türgi) sünnitasid esimese tubakabuumi. Sõjad ja tubakatarve on ikka mornilt käsikäes käinud. Juba enne ilmasõda andis tubakas asunikele ühelt tessatinilt 800—2000 rubla tulu. Kolhida tubakas oli maailmakuulus, valgegrusiinlased maksid sellega kinni inglise mürsud... Ja eks selle vahendusel saanud ka Sulevi saadikud jutuotsale inglise meremeestega. Kuldpruun, mürgine tubakaleht sai 20. sajandi kuldvillakuks... Ometi ei võitnud see kultuur eestlaste hulgas populaarsust kohe.

Tubakaviljeluse tõi eesti kolhoosi 1935. aastal armeenlane Arakel Šahlomdžan. Severini ajal oli siin algul vaid viis lõunarahvaste peret, esimesteks armeenlasteks Tatuljanid ja Amajakid. Tubakaga alustati poolteisest hektarist. Nii oli vanakurja salakaup siinses Eedeni aias oma juured ajanud ja pea olid eesti naised sellega käsist ning jalust seotud. Olid ju tubakal eelkõige mineviku sotsiaalsed juured: see andis lõunamaa mehele vabamad käed, võimaldas maksimaalselt rakendada naiste-laste tööjõudu. Hiljem aga tõi siin läbilõõnud tubakasort «Samsun» seitsmest sotsialistliku töö kangelase aunimetusest viis... Tõi ka raha, miljonärikuulsuse. Ja Salme naised võisid Isamaasõtta läinud meestele kirjutada: «Uueks aastaks saadame teile pakid. Saate juua meie kolhoosi veini, suitsetada meie tubakat ja maitsta puuvilja.» Missugust rõõmu valmistas kodust saadud tubakas! Aga seal

võrdsustati tubakapõld sõjapäevil toidumoonalaoga — karauulis püssimees. Margarete Kamma meenutab, et siis võeti tubakas, mis sorti ta ka ei läinud, kohe vastu, ühtegi lehte ei tohtinud kaotsi lasta. Mis ka arstid ei ütle, võidus oli tubakal oma osa. Praegu aga nurisevad vastuvõtjad tubaka põlemise (lehtede koltumise) pärast juba põllul, ja kui vaadata, siis rohetab murtud tubakapõld ladvast veel üsna kenasti.

Salme küla tuntumaid tubakakasvatatajaid oli Maria Scheer, samuti Leida Tint (Vatman), kes «praadis» ja söelus terve talve tubakataimedele mulda. Tegelikult on tubakas ju kenauhke taim. Ja ma ei ole ammu näinud nii imetabast vaadet, kui pilk Põldemäelt üle õrnroosalt öitsva tubakapõllu alla Sulevi vanale südamele ning omaeegsele Heilmani talule, kus peeti esimest kooli. Ja üks ole Sulevi koolipoisidki maast-madalast kodupõllu tubaka ära proovinud, neil pole vaja sammalt ega lepalehti kõrvetada! Hetkeks võib mägedest raamitud tubakapõllu ära vahetada Rooside oruga Kazanlakis. Kuid ainult hetkeks! Tubakaväli ei lõhna nagu õliroosiistandus päikesetõusu ajal. Seepärast unistab juba teine põlv Kaukaasia eesti naise tubakanuhtlusest vabane misest, et kasvatada midagi õilsamat ja hingelähedasemat. Kuidas küll kiputi omal ajal Tallinna laulupeole esinema, aga tubakas hoidis kodus takjana kinni! Otse põllul, pisaratega pooleks, sündis Liisi Kuldkepi laulupeo-tervituslaul...

Tubaka murdmine ja tooreste lehtedega täidetud korvide väljakandmine kleepuvate varte vahelt üle kolmekümne kraadise kaldega põllunõlvalt on naistele tappev töö. Pärast videvikuni kestnud murdmist läks minugi sigaret tubakaväljal mõruks. Ja filmiauto vedas vist esmakordselt seda kraami. Trükkides suitsupakile NSV Liidu Tervishoiuministeeriumi lakoonilise hoiatuse, unustame sageli selle formaalsuse varjus need lõunamaa naised-lapsed, kes ikka veel sünnitavad, imetavad ja sirguvad sõna otseses mõttes tubakalehtede sees. Nõelumisel tõstetakse sülelaps korvi, et ta silmili nõela otsa ei kukuks. Naisterahva vilgas käsi on tänini masinast ette. Ja nagu Sulevi naised talgupäeval väidavad, sünnib lõunamaa laps, tubakanõel peos. Tubakapõld ja toored lehed on aga vänged ja kleepuvad nagu kummiliim. Osal naistest on tubaka suhtes allergia, deformeeruvad koguni sõrmeküüned. Kui septembris viibisin Helju ja Davidi põllul talgutel, võttis ema Hildegard üles laulu. Üle tubakavälja kõlas «Nii hea on olla siin...» — ometi oli see naiste rõõmsast meelest hoolimata üks kurvemaid laule mügiküla õhtu-

vaikuses. Mingi lämmatav anakronism, mida saab alla loputada vaid klaasi punase talguveiniga. Siin ei näe naist iial suitsuga...

Suhhumi-taguses Estonkas ei ole tubakas sugugi A ja O, tähtsal kohal on tee, köögivilid, mais, tsitrusviljad. Tahaks küsida, kuhu on kadunud Vambola Jänese rajatud kolhoosi-aiad. Kuhu on saanud vana Lestmani istutatud põlispirni-puud Psou luhalt? Maa ei olegi nii igavene, nagu iidsest ajast oleme harjunud iseendale kinnitama. Sulevis on täheldatud maalihkeid: liigub isegi surnuaed. Tühjaksjäänud asuniku-õuedele tulevad taas uued rahvad, siin peamiselt armeenlased, Estonkas svanid. Uustulnukad orienteeruvad kuurort-linnadele, ärile ja tarbijalikkusele, põlisaiad lükatakse buldooseri-ga kokku ning seitsmepenikoormasammudega tuleb asemele igav kilemaastik. Isegi subtroopikas vajatakse kilealust tehistroopikat... Ka tubakakasvatuses on toimunud uuendus — vanikuid kuivatatakse nüüd kile all. See on meelemõrk ning päikesekuldne kasvuhoone. Igatahes mitte kommuunaaegne kilplaslik ettevõtmine — kilealune tubakas läheb suuremalt jaolt esimesse sorti. Kui aga laskub pihkpime öö, peetakse umbrohtu kasvanud vanade sarade seinte vahelt kiilavas valguses justkui saba-tit. Septembris käivad tubakat nõelumas ka kooliõpilased. See kõik on ikka veel meie päevil ja meie hüveks, lugupeetud suitsetajad!

SIIDIUSS. Lapsena kuulsin langevarjusiidist; sõja ajal oli langevarjusid siia-sinna metsadesse või küünidesse heinte alla poetatud. Pare-m oli sellest mitte midagi teada. Aga ühest langevarjust võinuks küll terve inglikoori maani valgetesse siidsärkidesse panna!

Siidiussid tegi mulle hulk aastaid hiljem tajutavaks Hemingway oma jutuga «Nüüd heidan puhkama»: «Tol ööl lamasime toas põrandal ja mina kuulasin siidiusside toitumist. Siidiussid nosisid riuleil mooruspuulehti ja kogu öö oli kuulda, kuidas nad sõid ja kuidas midagi lehtedesse pudes. Magada ma ei tahtnud: olin kaua aega elanud kindlas usus, et kui pimedas silmad sulen ja tukkuma jään, läheb hing kehast välja.» See sõjast küllastunud mehe pingestatud ohutunne on füüsiliselt tajutav: siidiusside kasvatamine on riiklik ülesanne, seotud riigikaitse-ga, täpsemalt — operatiivse väeliigi dessantvägedega. Hoolimata sünteetiliste kiudude keemiast, on looduslik siid jäänud materjalina ületamatuks ning seda kasutatakse eriti vastutusrikastel ja vastupidavust nõudvatel puhkudel, ka langevarjude tootmisel.

Vadim Želnini andmeil saavat siidiussi kasvatada meilgi — papli-, tamme- ja väikese vääntaime hanijala lehtedel, ometi on siidiussi kasvulavaks jäänud mooruspuuleht. Kaukaasia eestlased puutusid siidiussiga, õigemini siidiliblika röövikuga esmakordselt kokku 1940. aastal, kui asundustega riigikaitse eesmärgil sõlmiti lepingud. Praegu jaotatakse siidiussiplaan perede vahel, kellel võimalik neid hooldada. Siidiussiplaan on ka vanemate klasside õpilastel, kel pole eksameid. Suviti on õpilaste siidiussid sageli koolimajas peremeheks. Pere-dele, kes võtavad siidiusse, tehakse mitmesuguseid soodustusi — nad võivad harida üles jäätmaalappe, istutada mooruspuid, puudealust aga kasutada isikliku heinamaana. Rekord — kakssada kilogrammi kookoneid — on «Družba» kolhoosis ühe grusiini perekonna käes, ent piisab paarisajast grammistki. Mingreelidel ja grusiinidel edeneb siidiussikasvatatus ladusamalt — ka mooruspuid on sealkandis rohkem.

Siidiliblika röövik (*Bombyx mori*) pole mitte ainult kohutav õgard, kelle mass kasvab 0,4 milligrammilt 4 grammini, teda on ka väga tülikas pidada, sest süüa küsib ta vähemalt kuus korda päevas. Tükkinud perekonnaliikmeks imetillukesena, luubialusena, sööb ta lahke pererahva kuu-poolteisega toast välja ja vallutab lühikese ajaga terve majapidamise, kardinapuud ning krohvseinad kaasa arvatud. Hea veel, et tal termiidi hambaid pole! Meil õnnestus neid filmida Sulevis Lilli Angelštoki kodus. «Ega nad armsad loomad ei ole, ikkagi ussid,» kinnitab jutukas perenaine. Neile valkjashallidele lihavatele isandatele, kel sarvelaadne jätke tagakeha tipul, murtakse keskmine mooruspuu ühekorraga lausa luudpaljaks. Kui sajule pöörab, tuleb toas suvelgi tuld teha, aknad aga peavad õhurikkalt lahti olema. Elumugavuse loomisel võetakse isegi elektrikamin appi. Kui siidiussid on end paraja sigareti suuruseks õginud, pannakse nad bambuseokstele siidi tegema. (Eks kunagi veetud neid bambuskepi õones salakaubana Hiinast väljagi.) Kui üks neist tahab lavatsil või raamil siidi tegema hakata, siis hakkavad ka teised pihta. Hea seegi, et ikka korraga, kollektiivselt! Naljatame, et kui siidiuss mooruspuulehti ei saa, hakkab ta hoopiski sitsi tootma, see just moes! Enne nukkumist koob röövik ööpäeva jooksul enda ümber 1000—3000 meetrit katke-matut siidniiti ehk võrgendit. Selleks ajaks moodustavad siidinäärmed neljandiku tema kehakaalust. Suuremad koovad esimese sordi kookoni, mis silmale ilus ja vikerkaarevärvides küütlev. Kehvemad teevad vahel kookoni kahasse, see läheb praaki. Seejärel surmatakse nukud kuuma õhu või auruga.

Sest pole midagi head ilma halvata. Ja ma poleks sellel nii pikalt peatunudki, kui siidiussikasvatus oleks eestlaste igapäevane töö.

«Öösel on siidiusside toitumine väga selgesti kuulda; ma lamasin lahtisi silmi põrandal ja kuulsin nende sabistamist. [— — —] Nad sõid vahetpidamata, midagi lehtedesse poetades.» Nõndasama olen kuulatanud, kuidas keset öövaikust avanevad kuprad ja oopiumi sisaldavad mooniseemned pudenevad ajalehepaberile, mis on täis maailma pingestatust.

ALPI AAS. Pireval (mugandus sõnast 'mäekuru') tähendab «Družba» kolhoosi eestlastele osasaamist Kaukaasia rahvaste igipõlisest eluviisist. Tuhande kaheksaja meetri kõrgusel tuli tasase maaga harjunud kaimudel paljud elutõed enda jaoks uuesti ümber mõtestada. «Tasasel maal väsin ma rutem,» väitis vana karjus Teimuraz Aronia, kes alustas vürsti- ja lõpetas kolhoosikarjaga. Ja seegi tõde tuli meie kaasmaalastel omaks võtta.

Pirevalis on karjakasvatajate ja lüpsinaiste töö ning elutingimused sedavõrd erandlikud, et neid ei kohta üheski väljarännanud eestlaste saagas. Kuigi Linda piimanaised olid omal ajal kogu Suhhumis kuulsad, ei käinud nemadki lehmadega kunagi alpi aasal. Pireval aga liidab erinevad rahvad ühte nagu iga teinegi ekspeditsioon kõrgmägedesse, raske, isoleeritud elu on ühtlasi kõige parem kollektiivsuse ja internatsionalismi kool. Mis salata, siit on nii mõnigi segabieliu alguse saanud ja nii mõndagi umbunud abielu rikutud. Kõrgmägedel on võime inimesi patuselt kirgastada, tavaahelad minema heita. Laagris (*palaganis*) viibivad lüpsinaised keskel läbi neli kuud, sõltuvalt sellest, millal Tuurivärvate vahelt hakkab tulema lumepilvi. Et tihedalt asustatud rannikul on loomasööt tõsine probleem, siis on lüpsikarja saatmine alpi aasale niisama seaduspärane nagu see, et kevadele järgneb suvi. Küllap on siinsetel lehmadel rännuinstinkt veres.

Pärast sõda oli piimafarmi juhatajaks Alma Tanvel, karjusteks Jaan ja Mihkel Tanvel, lüpsinaisteks Miina Vahter, Elviine Kamma, Helmi Vatman ja Elsa Rau, vasikaid on kümnel alpisuvel ühtjärke jooksutanud Miralda Kilik jpt. Aasal on tavaliselt kuus lüpsjat. Võib öelda, et farmiga seotud eestlaste enamik on ka Pirevali suvekooli läbi teinud. Praegu on meie omasid siin väheks jäänud — vaid lüpsjad Salme Rimpel, Öie ja Lilli Juhanson ning loomaarst Viktor Oja. Monastõri ja Ah-Hagi (Hõbemäe) alused vanad barakid

on ajutised ehitised. Nõnda olevat kevadel lihtsam lumekahjustusi likvideerida. Aga et *Kivi-* ja *Metsapalagan* on põlised karjatamiskohad, siis võiks kolhoos šveitslaste või teiste arenenud mägirahvaste eeskujul rajada lumekindla konstruktsiooniga mägi maju — üheksa korda paranda või üks kord ehitada, see peaks ühe välja tegema. Pealegi on ööd pihtalaastudest onnides sageli vappkülmad. Ometi vaadati ühel augustiööl siin, alpi aasal, Sopotil lauluvõistlusel esinenud Anne Veskit. Ja kui veelgi ulmelisemaks minna: talvel võiks kolhoos niisuguseid maju suusatajatele välja üürida. Samuti puudub karjustel õnnetuse puhuks raadiojaam, mida muide tšuktšidki väga edukalt kasutavad. Kahjuks ei ole kolhoosil selleks kas jõudu või õiget pealehakkamist.

Aga vastu võetakse üleval alati sooja südamega — kehakinnitus pikas lauas, kibe suitsuvinu, sarvetäis soojarohtu, värskelt sooldunud sulguni. Siis hakkab operaator Enn Putnik heledamaid pilvehaudu ootama, lee ääres aga koob Rimpli Salme sokke nagu muiste. Eesti naise käed ei seisa ka alpi aasal rüpes; räägitakse, et meie naisalpinistidegi hulgas leidub vardaveeretajaid. Lüpsjate palgad on suvekuudel prisked, kuni viissada rubla, juustumeistril tuleb mõnisada rohkemgi. Aga tema saab juustukojas raudahju kõrval kasulaid vaid mõneks tunniks sõba silmale, et kella viie ajal käed taas kuuma juustuvette pista. Oieti võtsimegi selle teekonna Sarkiss Seferjani «Niva» ja Sergei Kilgi Ameerika džii biga ette sulguni pärast.

Sulguni valmistatakse sea-, vasika- või karumao juuretilisel. Juuretil on midagi üpris jälki, nõrgema südamega inimene ei või sellele pilkugi heita, midagi sellist, mis vanasti roojaseks tembeldati! Seekord valmib juustulaar jupiteride valgeli ja meister Sergei Kobalija (unustamatu Zahhar Kobalija elutöö jätkaja) on oma kriitvalge mütsi ja uue kitliga eriti pidulik. Valgurohke piimaga lehm annab ka juustu, ja kui kümnest liitrist piimast tuleb kilogramm juustu, on hästi. Lüpsisooja piima kallavad naised pärast kurnamist suurde anumasse, kus see juuretilisel kalgendub. Kohev brõnsa löigatakse vähemasse nõusse õhukesteks siiludeks, millele juustumeister valab raudahjult kuuma vee peale. Juustu venitamisel heidavad mehed nalja, et sulguni võiks alpi aasalt vaata et Salme külla venitada. Seejärel vormivad meistri kuumakindlaks ligunenud käed kettad, kasvatades need üks-teise järel nimetissõrme ja pöidla peale nagu lihavläikivad scenekübarad. Sergei Kobalija kätest rändab ööpäevas tub-

listi üle saja kilo defitsiitseid sulgunikettaid sooldumistoobritesse. Palagani tagaseinas lebab massiivsel laual varandus, mis teeks au «Zum Bäreni» restorani moonakeldrile Šveitsis, Reichenbachis. Nüüd on omamoodi kahjugi, et autod üles pääsevad, ei saa enam näha juustukaravani laskumas metsavööndisse, kuhu tuli vastu kolhoosi vana «Kass Ai-Ai»... Kahju on ka, et majand peab käsitööndusliku sulguni ära andma neli korda odavamalt vabaturu hinnast. Laagrielu ja perest eemalolek vääriskid, et tootel oleks kõrgem hind! Lahkumisel kingib juustumeister igale filmigrupi liikmele sulguniketta.

Mägedes õitseb veel kollane krookus, kui puhkevad valged, tulevat lumi... Kevadel olime Sergei Kilgi džiibil ennetanud metsaveoteid puhastavaid buldoosereid ja ime läbi jõudnud üles Katorga jõeale, et kümmelda lume alt tulvavas vees ning aduda mägede viimast, talvist ligipääsmatust. Tee ääres korjasid armeenlased *duršaa'd*, sõites limusiinidega nende «kobrulehtede» järele nii kõrgele kui vähegi võimalik. Nüüd aga õotsume poris ja udus vaevaliselt naaberorgu, Sarkissi isiklikku palagani, džiibi pärakärus veel filmimise jaoks kaasavõetud «elektrijaam». «Niva» ja Ameerika džiip ronivad sõbralikult teineteise järel, näidates mõlemad oma suurepäraseid omadusi. Kahju, et see suures poliitikas nii viisi pole! Võib-olla sellepärast, et org on võoras, tundub ta süngemana, tiibetlikuna. Allapäikest vanas lumes, mis kunagi päris ära ei sula, pidid elama mingid kollase peaga ussid. Naljatame külmavappes: ussitamaläinud lumi! Aga kui raudahi hõõgpunaseks värvub ja teevesi keeb, saame külmatundest jagu. Naabrimehe väike Arut tuleb meid uudistama koos lobamokast vanaisaga, joogisarv ja hapendatud *duršaa* kõrvetavad magu, Sarkissi tehtud kemantša oma kolmel keelel hinge, ja me leiame keset kõrgeid pilliheliseid, tuule nuhinat, mägitee kuumi lonkse ning pimedust, et alpi aasa romantika on veel alles. Ka see, et ahi jahtub öösel ruttu, aga rohi on laastseina taga valges kahus ning Tuuriväravad lõõtsuvad kurjalt.

Hommik orus on uduvangistusele vaatamata toonustandev. Sellises piimjas udus oli Sarkiss mäletseva härja asemel ükspäev lõõnud karu. Karul olnud jalahoobist õige kiire minek. Kodunenud ning varajane Arutik tuleb oma kitsede juurest ära, et meile midagi armeenia keeles selgeks teha. Ja sulgun sulab nagu võisilm kuumas lahkumismamalõgas. Mustikad aga jätvat alpi aasal sügisel marjad külge, et tederd saaksid neid talvel süüa. Nii talitame meiegi, kui öövarju

ja sooja andnud palaganist lahkume, pannes kõik oma kohale ja jättes kõigest natuke alles.

ROMANOVI ALLIKAS. Punasele Lagedale taheti vägisi Vene keisri nime kaela määrida (oligi mõnda aega ametlikult Romanovsk), kuid kreeka asunike maakuulajate ristitud Krasnaja Poljana jäi nagu pigi külge. Jäi sügiseste sõnajalgade pärast, mida maakuulajad esmalt nägid. See keisri nimega allikas asub aga Pirevali ja metsavedajate teel. Ja peab ütleva, ega nimi allikavett riku. See keisri nimega allikas on mägiteel tõeline rahva janukustutaja. Székely päritolu kirjanik Áron Tomási on öelnud, et peab olema pagan või poolsurnu, kelles selline veevulin joogijanu ei ärata! Alati kohtab siin internatsionaalset seltskonda, tulijaid-minejaid, ning võib kuulda viimaseid uudiseid «ülevalt» või «alt». Siin on titesõnumidki kätte saadud. Laskuja on juba mõtetega kodukülas, ja see, kel mägittee ees, võib lugeda kõrgmägede meelt Psou värvist, teiste meeleolust või jalavarjudelt. Ainult allikas ei reageeri külauudistele ega ilmatujuudele — tema kosutav vesi on alati üks, kristallpuhas. Ja tema uudised on aastamiljonite filtrist, mis annavad meilegi oma selguses jõudu.

KODUTULI. Ergard Kevvai, metalli armunud mehe katuserõdult avaneb vaade Mustale merele. Hommikul võib suisa voodist näha valgeid laevu tüünel veeväljal sadamasse liuglemas. Aga öö saabudes ja Orioni tähtkuju (Koot ja Reha) süttides harjumatult kõrgel, ahvatleb rannikulinnade siravärviline neontulede vikerkaarevöö nagu «Porgys ja Bessis». Seal on nüüd see terve sajand ehitatud Vene Riviera — Adler, Sotši ja teised Musta mere pärlid! Seal on dendraariumide vaikuses puhkekodusid, aga ka popmuusikaga baare. Nad on segadusse viinud nii mõnegi Salme ja Sulevi küla tüdruku. Neontulede nõiavööst allpool külapimeduses võib leida veel kaks hilist tulesilma, ilmselt Lekside omad — õrnroosad, kodukollased, peaaegu siinsamas jalge ees pimeduse põhjas. Sest ka ahvatleva horisondisära all elavad rahulikud inimesed oma asist argielu. Kunagised asunikud, kes töid siia uuesti elu ja vastsündinu kisa.

Siinsamas Kevvaide katuserõdul keset pähklikorve ootavad Aalto disainitud järid Salme sajandat juubelit, ja mäletatavasti löid sulevlased juba üles peoplatsi kilealust, kus oli ka luuletaja ja keelemees Joel Sang külarahvast abistamas. Meile aga ei anna enam asu mõte, et just selle suurlinna tulevöö ja öise *Pontos Euxeinos*'e rahuliku hingamise

taustal, millesse maa kõigist otstest süstikutena sukelduvad «Aerofloti» õhulaevad, täis ajaloo nukrust ja internatsionaalset turvet, toimub pea üks väikekülade suurjuubel... Ja mulle tuleb ette, et just sealt, rannasära-nivoo alt, võttis perepoeg Kalvi endale naise, sealt «džegeedi padrikuist» kiiluvate aknasilmade tagant, naabripeni kahtlustavate hauगतuste saatel. Sest tema vanaema oli ju Neebu mäe ema Juliane, püssiga asunikunaine.

Palju on veel selliseid suveräänseid kaimude kodutalusid siinses lõunamaa öös? Salmes ja Sulevis ümmarguselt 210 eesti peret. Veel 1968. aastal elas siin 282 peret (umbes 560—630 eestlast). Ja allesjäänute postkastidesse poetab postiljon Lembit Freitok igal päraslõunal killukese koduturvet.

VIKATIMEES. Aleksander Tiismus on surnud, Linda Paramonenko ja Olga Angelštok on surnud, August ja Marta Konno on surnud, ei saanud teineteiseta, Robert Sagur, endine luuraja, on surnud, Maria Loorberg ja Johannes Toomasson, tuntud veterinaar, on surnud, surnud on Miili Angelštok ja Olga Liiv, takso- ja orkestrijuht Edvin Tikk, Alfred Jakus, Aleksander Podrov ja Peeter Lehe ema Rosaali, Adele Köverik (Kivi) — tema suri otse juubeliaktuse ajal oma kodus.

Ja see kõik sündis sel väljarändajate sajandal paigaloleku-aastal, kui pilvevarjud jooksid üle lehekolletuses Neebu mäe. Loodus saatis oma katsumusi, saatis äikese ja paduvihma Sulevi rahvapeo ajaks, saatis juubelinädalal, kõige kiiremal ajal, iga päeva tagant surmasõnumi, otsekui veel kord meenutamaks asunike rasket algust. Kurv minevikukroonika jooksis rööbiti saja aasta peoülevusega, ja mõlemad karikad tulid ühtedel ning samadel väheseks jäänud inimestel korraga tühjaks juua. Ühe ja sama suuga pidid Hildegard Hion ja Siina Kevvai laulma laulukooris ja ütlema kalmistul lahkumissõnu. Keegi neist ei olnud tahtnud jääda eelmisse asunikusajandisse...

Ometi pidasid elavad vastu. Neil tuli kuulata punase savi-maa krobinaat kirstulaudadel ja hauda polsterdavail palmilehtedel, aga ka banketilauas teiste rahvaste elutarku tooste ning kristallihelinat. Jah, keegi ei tahtnud jääda eelmisse sajandisse... Elatud sajandiringi arhiivi ei pane — meis kõigis toimivad esivanemate rahutud geenid, mis kannavad kollektiivset mälu. Selle alusel on sündimas uus, internatsionaalne saaga. Kött, vikatimees, kött!

KULTUURIVAIM. Taidluseks oleks seda madaldav nime-tada, sest kõik, mis tehti ja tehakse, on elu nimel. Sõprus sõpruseks, kuid Kaukaasia mägilaste kultuur on soomeugri-lastele liiga hingevõõras, et sellest midagi üle võtta. Tuleb oma temperamendiliistude juurde jääda.

Sulevi seltsielu algab vist küll August Tinnartist. Foto-süüdistus ei peta, 1911. aastal mängis ta juba Mart Põdra käe all pasunakooris. Elu jooksul on proovitud paljusid pille — puhkpilli (esimene tenor), kannelt, lõõtsa. Ilma Tin-nartita ei alustatud hiljaaegu ühtki õiget külapidu ega juu-belit. Tema elu on olnud õnnistavalt pikk ja mitmekesine. Õuel troonib hiigelküpress. «Istutasin sõrmejämmeduse kipa-rissi — selle järgi võite ise arvata, et aeg on edasi läinud...» Jah, alles see oli, kui 1914. aasta suvistepühäl sai Suhhumi eesti laulupeol puhkpilli mängitud. Nüüd on 93-aastane August Tinnart osa Sulevi elavat kultuurilugu. Nagu enam-ik Sulevi mägieestlasi, oli ka tema jahimees, kuid rohkem kiskus siiski muusika poole. Ilu on alati meeldivam luua kui kellegi eluküünalt kustutada, olgu ta või neljajalgne, jooksku mägedes või kepselgu koplis. Tinnart on pannud paberile «Minu elulood ja juhtumised», juubelilaulupeo kogumikus ilmusid meie muusika vanameistrite kõrval tema mälestused Suhhumi eesti laulupeost. J. Nerman on Tinnartile pühen-danud kirjutise «50 aastat puhkpilliorkestris». Vana Augusti juures on käinud ministrid ja muidu mehed. Veel kord proo-vib ta juubelisuvel filmigrupi õhutusel jõudu lõõtspilliga, kuid sõrmeliigesed veavad alt. Pilliga tuleb «jätta heaste».

Esimesi suuremaid ühisüritusi oli 1890. aastal Gustav Mambergi juhatusel loodud laulukoor, kuhu konkurss olnud tugev. Mamberg oli huvitav isiksus, see rahutu vaim oli õppi-nud mõnda aega ka Tartu ülikoolis. 1909. aastal oli aeg küps asunduste veerandsajandaks juubeliks. Salme vana seltsi-maja ees võetud fotol istub aukohal valge habemega «maa-kuulaja ja Salme küla ülesostja» Johannes Lindvest. Nüüd võis rõõmuga tõdeda, et kotis ostetud põrsas võib teinekord priskeks osutuda. Asunike seltsielu suurfoorumiks sai 1914. aasta Suhhumi eesti laulupidu, sest mindi oma oskustega teiste rahvaste ja peenemate supelsakste ette. Peole sõideti Tinnarti mäletamist mööda laevaga. (Nii et Smuuli muhu-lased pole esimesed merd pidi laulupeole tulijad!) Et vähel-dast kasvu kapellmeister Juhan Simm, šikk ja äsja saabu-nud Berliinist, kätte paistaks, pandi ta kalatünni otsa koore juhutama. Neist palavatest mailõpu-päevadest jäi osaleja-tesse peale rammetu väsimuse ka ununematu mälestus.

Kahel öhtul laulis linnateatris meie rahvuslik laulutäht ja -pedagoog Aino Tamm. Eelnevalt pidas temaga kirja teel läbirääkimisi S. Sommer. Suhhumi laulupeo muljeid vahendas «Tallinna Teatajale» koolmeister Karl Kider, kirjarahva seas tuntud kui Redik Soar. Ehkki oli kriitilisi märkusi ja muigeid, seisis Suhhumi eesti laulupeo kasutegur selles, et ta näitas organiseerimisvõimet võõrsilgi ja jättis täiesti uudse massiüritusena tugeva mulje paljudele kohalikele vähemusrahvustele. Muidugi tuli algatuseks ka «Jumal, keisrit kaitse sa» ära laulda. Hetkeks oli ehk lauldud end sünnimaast lahutavate müüride vahelt vabaks, aga seda valusam oli, et kohemaid puhkes ilmasõda...

Asunduste 40. juubelipidu peeti juba nõukogude korra tingimustes, 1926. aasta laulupeol oli kohapeal paljurahvuseline vaatajaskond. Osalesid laulukoorid, puhkpilliorkester ja võimlemisrühmad, ei puudunud traditsiooniline näitemäng. Samal sügisel tähistas Sulevi rahvas Villem Ludviku juubelit. Isegi Johannes Olev pidi hiljem tunnistama: *«Aga muidu oli W. L. hea seltskonnategelane, laulu kui ka näite ringis agar tegelane, oskas teha nallja ja tantsida, ja kui ei olnud külas kooliõpetajad, siis ristis ta ka lapsi ja matis surnuid.»*

Asunduste poolesajandal juubelil (1934) olid Sulevi pasunakooris Hindrek Ludvik (juht), Johannes Alvin, Paul Kuldkepp, Albert Juhkam, Robert ja Johannes Toomasson, Jaan Rähn, August Tinnart, Nikolai ja Boris Kamma, Albert Marts, Gustav ja Aleksander Puuman, Julius Tiismus, Aleksander Kevvai, Konstantin Meibaum, Eduard ja August Vatman, Arnold Angelštok, Madis Vestholm, Artur Vuurman, Anton Madisson, August Reiljan ja Gustav Leis. Salmest võib samal ajal vastu seada laulukoori: Johannes Müller, Julius Vaarmann, Maria Maskalenko, Osvald Paunberg, Ella Joonas, Jekaterina Bachman, Osvald, Johannes ja Linda Kalmus, Valentina, Ulda ja Ida Meibaum, Adele Kivi, Maria Milender, Nadežda Kisseljov, Alma Tanvel; Anette Kevvai, kes oli peale laulukoori tegev näiteringiski, laulab tänaseni. Kevvaide peres öeldakse lauluproovi ajal ikka, et ega ilma meie mammata saa alustada.

Kui laulad kooris, võidavad vanajumalalt selle aja — ka nõnda öeldakse. Liisi Kuldkeppi Sulevist võiks pidada ise-tegevuslikuks heliloojaks, omal ajal kuulnud-mängitud ope-retikatkendid on tal tänini peas. Kui Liisilt küsida, kust ta selle kõik võtab, vastab ta kõhklemata, et see on Jaan Hioni muusikaline kasvatus. Hion õpetas külalastele koguni komponeerimise aluseid! Nüüd on aeg niikaugel, et Liisi Kuld-

kepp tunneb muret Mulla-Kupja pärast, kes võtab ta laulud endaga ühes.

Kuigi Anton Angelstokil oli omal ajal üksteist last seal Sulevi päramises sopis, aitas ta veel organiseerida klubi ehitamist. Tütar Alma (Leksi Alma) vedas hobusega Pirevali alt seltsimajale katuselõmmusid. Klubi nurgakivi alla pannud Angelstokkide isa peotäie vaskrahasid. Tulu saadi ringreisidel esinemistest. Kord polnud Jaan Hionil Punasele Lagedale minnes uut ülikonda selga panna. Ega võinud näidata, et see omal ajal sealt tulnud väärt koolimees kõnnib Sulevis kulunud kuues! Poeriet neil aegadel polnud, aga villa jätkus. Kohe võtsid Sulevi naised end kokku, kraasisid, ketrasid, kudusid, vanutasid ja värvisid — ja esinemise ajaks oli koorijuhil uus täisvillane ülikond seljas!

Salme ööbiku Erna Maasika viis juubelisuvel rivist välja jala amputeerimine Maarjamõisas. Tedagi mäletatakse siin kultuurielu eestvedajana. Omal ajal, kuldajal, läks ta pärast teatri ühiskülastust mehega veel restorani džässmuusikat kuulama ning tantsu keerutama... Mõtlesin just, et näe, Erna-tädi, kes oli omal ajal Nikolai Karotamme vastuvõtul, kaotas jala ja kohe hakkas väravapirn kuivama... Aga siis kuuldus küla peal: tädi Erna laulis juba voodis.

1947. aastal jõudis Salme uue klubihoone ehitus lõpule. Tbilisist tulid kunstnikud Šalva ja Severjan Maisašvili, kes maalisid klubi jaoks Lydia Koidula ja Šota Rustaveli portreed ning Tallinna vaateid. Avaõhtul mängiti Raudsepa «Tagatipu Tiisenoosenit». Malering pidas õhtuti ruudulise laua lahinguid, mis kandusid üles alpi aasale, ja motoring korraldas Pirita ringraja eeskujul oma võidusõite. Neil aegadel sõltus kõik suuresti klubijuhatajast. Salme ja Sulevi kultuurielu hakkasidki seaduspäraselt teineteisest erinema: Maria Džalagonia juhtimisel võttis Salme klubitöö pikkade aastate jooksul internatsionaalse, kuid seejuures kaunistest trafaretse (kino, tants, külalisesinejad) ilme, jäädes juhataja vananedes lõpuks varjusurma. Sama saatus tabas ka raamatukogu, mis ei täienenud enam eestikeelse uudiskirjanduse arvel. Sulevis aga — hoolimata vanast remontimata hoonest — säilitas seltsielu Hildegard Hioni eestvedamisel oma parimad ajaloolised traditsioonid, rahvusliku koloriidi ja näitemängu tegemise lusti. Kuigi võrratu Ita Ever kaldub ühes oma intervjuus arvama, «et meil tuleb rahvatants ja koorilaul märksa paremini välja», peab asunike möödanikust ometi näitemängu esile tõstma. Nüüd, sajandi möödudes, ei ole enam patt vaadata kultuuriabi palves Eestimaa poole.

hoopiski patt oleks meie Kultuuriministeeriumi poolt seda mitte anda.

Konservatooriumi dotsent, ENSV teeneline kunstitegelane Laine Karindi hakkas väljarännanute mail käima juba veerandsada aastat tagasi rahvateater «Noorusega». Ka toonaseks juubeliks kutsus Hildegard Hion Laine Karindi endale appi. Praegu, sajanda juubeli künnisel, on lugupeetud koorijuht taas siin hääli lihvimas. Ta iseloomustab Hildegardi: «Ei ela mitte ainult leivast. Haarab inimesi. On Sulevi patrioot. Erakordsed võimed inimesi koos hoida. Võlu! Võtaks tütre Helju õpilaseks — aga kuhu ta oma tubaka paneb!» Praegune rahvuskultuuri seis on Kaukaasia eesti külades vanaduse seis. Mis veel veerandsada aastat tagasi viga oli, kui Haidak Salmes ja Karindi Sulevis hääli seadsid ja laule viimistlesid! Ühes galantses prantsuse mõõga ja mantli loos arvatakse, et kui vanadel meestel pole armastuses enam midagi teha, jääb neil üle vähemalt sõjas käia. Aga miks siis mitte laulda, kui vanuigi veel häält on! Isa raamatukogust oli Hildegard otsinud välja noodivihiku «Suhumi Eesti Üleüldise Juubeli laulupidu segakoori laulud» (Eesti Kirjastuse-Ühisus «Postimees», Tartu, 1914). Ta hoiab seda hardalt. Siit kõlab K. A. Hermann 1876. aastal loodud «Teretus!», mis on sündiva laulukoori lemmiklaule, nende peokutsung. Nad on valmis teretama kõiki «nii lahkesti siin», kes tulevad lähedalt või kaugelt külade suurjuubelile. Mina aga mõtlen Sulevi vanas klubis, silmad maas ja meeleliigutusest kananahk ihul: mida kõike on näinud oksasilm kuuekümnendaastases saarepuust põrandalauas? Mida kuulnud seltsimaja seinad? Kuidas lauldi veel vanasti? Mitmendat korda sünnib koorifööniks?

Kolhoosi juhtkond ja juubelikomisjon suhtusid mõistvalt sulevlaste palvesse teha teisel päeval omaette pidu, sest külas on palju vanu inimesi. Pidule tuleb rahvalik: üks pere toob vaadi joodavat, teine sea, kolmas piimavasika, neljas kümme ketast sulgunit, viies kohikuked... Järgmisel laulu- proovil, mil surisevad juba filmikaamerad, on abiväge juures — Sergei Kilk ja Ergard Kevvai Salmest ning Eestist Eduard Jurna, kes pensionile jäädes taas mõnuga noorusmaadel. Kõlavad: «On kallis mulle kodupaik», «Mu isamaa on minu arm», «Rero», «Suliko», «Nii ajaratas ringi käib». Juubeli künnisel jätkuvad segakoori proovid Laine Karindi juhatusel Kevvaide suurtoas, ning neist saavad unustamatud ja õdusad õhtud. Laine Karindi on valmis andma konsultatsioone isegi hommikukohvi juures. Salme klubi juhataja

Hilja Lõhmuse andmeil astub pekontserdil koor publiku ette järgmises koosseisus: kolm põlve Kevvaisid — Anette, Ergard, Siina ja Kalvi, kolm endist Rammjala-tüdrukut — Elmi Glükk, Salme Reiljan, Lidia Berkko —, Hilja Lõhmus, Lehte Vestholm, Linda, Ilna ja Elmi Juhanson, Helmi Tšernjagin, Helju ja Hildegard Hion, Liisi Kuldkepp, Lilli Rimm, Ermine Gindova, Konstantin Tiismus, Juhannes Nugis, Artur Grönström, Aleksander Kask ja Sergei Kilk. Eestimaalt on lauljaile toeks Silvia Nezvedski, Eduard Jurna, professor Hugo Tiismus ja ajaloolane Lembit Võime. Mis näitemängu puutub, siis Kitzbergist on Sulevis alati lugu peetud, kuid plaanitud «Pila-Peetri testamendist» ei käinud seekord jõud üle. Külakosti töid Paul Pinna nim. Rahvateatri näitlejad. Eestlaste näitemänguharrastus oli «Kapsapeaga» päästetud. Rahvatantsuga ilmetasid eestlaste peosa Nõmme Kultuurimaja ja Tartu Pioneerimaja tantsijad. Nii et ka meie rahvariie oli peopildis ikkagi olemas — vaatamata sellele, et asunike enda mustad mulgi kuued ja valged hamed ei ole lõunamaa niiskes kliimas vastu pidanud.

SAJA-AASTANE. Jagan akadeemik Naani skepsist pikaaliste suhtes arengumaades ning ligipääsmatutes mägiraajoonides, kus puudusid meetrikaraamatud. Ja mitte sellepärast, et ülipikaealistest on saanud turismiprospettide ahhetusobjektid. Et andmeid nende kohta trükitakse kõrvuti raudsete majandusfaktide või täpselt mõõdetavate kauguste ja kõrgustega. Mitte et ma ei usuks tervisliku eluviisi, kitsepiima ja mägiõhu võlujõusse. Kõike on proovitud, ka ise olen joonud kuldjuure-ekstrakti, millel olla ženšenni imettegev toime. Meeldiv on mäletada Napoleoni aegu, aga silmas tuleb pidada ka rahvaluule tekkemehhanismi. Ülipikaealiste puhul on sageli tegu kollektiivse mäluga, nad muutuvad ajaloo kajaloodiks ning neile tuleks läheneda rahvaluule uurija seisukohalt. Kõik rahvalaulud, mida Miko Ode või Anne Vabarna leelutasid, polnud kaugeltki omaloodud. Niisiis jääks asi teaduslikuks ja kedagi pole solvatud.

Lihtne oli kontroll August Tinnarti puhul, kes väidab, et ta võtnud osa Sulevi esimese koolimaja ehitamisest. August oli küll elupäevad tubli ehitusmeister, koolimaja aitas püsti raiuda aga tema isa Peeter; kaheksa-aastane August võis sinna lõunaoodet viia ja klotsidega mängida. Salme ja Sulevi juubeli ajal ilmus meiegi ajakirjanduse veergudele järsku 114-aastane abhaaslane, kes mäletas eestlaste tulekut üle Pšou jõe. Kuid täpsematel andmetel võtsid meid vastu hoo-

piski moldaavia asunikud, abhaase sel vahepeal inimtühjal maal polnudki. Nii kummaline kui see ka pole, on Abhaasi ANSV-s asuvas «Družba» majandis abhaase praegugi õige piskult. Küll aga võidakse mäletada Kodusõja-aegset koostööd, kus abhaasid ja eestlased vaheldumisi olid Punaarmeele mägedes teejuhtideks.

Salme küla saja-aastases vanuris me ei kahtle, ja on veel 103-aastane Kalmuse Liisa Lesselidzes postkontori taga. Seda enam, et Miina Vahter väidab enese olevat kaheksakümne — «kes siis tahab nii vana olla, kui passis seisab!» Miina on sündinud sada aastat tagasi Läänemaal Karuse kihelkonnas Nurmse külas. Salmesse jõudis ta pere alles 1920. aastal. Ema olnud Muhu väina äärest, neiu põlvenimega Matiisen. Miina lihtne eluring on geograafiliselt aukartustäratav. Öigemini: tavaline väljarändajate vaevatee, oma kuldvillaku otsimine. Noorusajal teenis Miina Vatla mõisas. Seal valit senud vanapoisist härra. Kui ihne vanapoiss ei tahtnud ühele töömehele palka välja maksta, näidanud see saksale «õige mehe riista» ja lahkunud mõisast. Miina andnud sepa-, kärneri- ja tallipoisile köögist paremaid palasid, saades virtinalt sõidelda. «Ega see nahka rikkunud,» arvab Miina tänaseni. Sest selle Vatla sepapoi si Jakobiga nad lõpuks ühte saidki. Miina selge jutt on algusest lõpuni elujaatav, kõrvu jäävad kumisema sõnad: «Palju on läinud tühja tuulde, aga elu on sees.» Või: «On elus palju rännatud.» Jah, oldi Jakobiga Vologda kandi metsades ja Siberis Altai mägedes, elati koos paljude rahvastega, mitu korda rajati oma kodu. Jakob tegi kõike, parkis nahku, õmbles lastele pastlaid. Koos Krönströmide, Schneiderite, Tanvelite, Bachmanide, Kivide ja Lossmanidega panid nad aluse «Salme» kolhoosile. Seppa läks hädasti vaja. Peres õppis edasi kaks tüdart: Elfriide kooliõpetajaks, Germilde meditsiinitehnikumis. Lapselaps Eduard on «Družba» kolhoosi partorg, tema õde Öie — paarst Murmanskis.

Soojal ajal istub vanainimene õues: «Näpud ikka töötavad, pähkleid puhastan.» Ehkki maailm aheneb, on sajandiringiga nii mõnigi tõde selgemaks saanud. Kas või seegi, et on vanad kultuurrahvad, kes tõmbavad kinžalli välja, ja rahvad, kel keerlevad vokivärtnad — kõik nad tahavad elada. Saja-aastane vanamemm ja kolmekuune kassipoeg sobivad etikule tõstetud vanal diivanil hästi kokku. Aga naabrid teavad rääkida, et kui Miina vihastab, võib ta külatänaval kas või pullikesele järele koosata ja teda nüpeldada. Seesama saatus oleks peaaegu tabanud Eduardi, kui nõor-

mees raske autoavariis kuristikust imekombel välja tuli. Muidu on Ets vanaema lemmik, toob talle ikka kommi. Ja vanaema loodab elada päevani, mil minia majas. Toidust ei nimeta Miina puuvilju ega kitsepiima, «liha ja kardulas» on talle tänaseni üle kõige. See on ehk vanamoodne, aga ometi aus võte, et Toomas Tahvel filmis saja-aastast Miinat küluselaua taga, mille rammusat sügisrahu häirisid ainult mahlajooobes herilased. Miina ütleb külale ja meile kõigile toosti. Ma tean, et Miina «Ogonjokist» väljalõigatud pilt on teise tütre Germilde ja väimehe August Plado peres pliidisuu juures seinal — on ju ema koldesoojuse hoidja. Ka mina tahaksin öelda optimistliku lause, mis ühtpidi saadud elult eneselt, teistpidi Gustav Naanilt, Kaug-Itta väljarännanute järeltulijalt: «Elu püsimine tagatakse surma vältimatusena.»

MAJAPALK. Selma Lagerlöfi suurromaanis «Jeruusalem» on peatükk, kus Dalarna nooruke talupoeg Ingmar veab metsast välja oma esimese majapalgi ja kohtub küla vahel oma armsamat.

«Noormees jutustab suure tõsidusega, et see olevat kasvanud kusagil liivanõmmel, kaugel põhja pool Olofshättat; ta räägib, millal ta selle maha võttis ja kui kaua see on metsas kuivanud. Ta seletab tüdrukule, kui mitu tolli on see ümbermõõdus ja kui mitu läbimõõdus.

Tütarlaps on näinud tuhandeid palke jõel mööda parvetavat või maanteel veetavat. Iial poleks ta võinud uskuda, et ühe ehituspalgi nägemine teda veel nii võib rõõmustada.

«Ah, Ingmar,» ütleb ta, «see on siiski alles esimene!»»

Üheksakümne kolme aastane sulevlane August Tinnart rääkis sel kevadsuvel oma tules õnnetult hävinud maja vundamendil, kuidas ta siitsamast kõrvalt võttis majapalgi, et tõsta see seina. Seda kohta nimetatakse Tinnarti mäeks, ja suveks tuli ta oma aita elama, kaasas kaks koeranässi. Ta ei saa seda kohta enam jätta. Sest kunagi olid nad oma eidega noored nagu Ingmar ja Gertrude. Kunagi oli tal eit. Kunagi kasvasid Tinnarti mäel kõige magusamad arbuusid. Tema aga on endiselt heledavurruline ja sirge nagu püssitikk. Hakkab ainult kuidagi läbi paistma nagu Buendiade esiisa G. Márqueze romaanis «Sada aastat üksildust». Ja jätab kaugelt mütsiga viibates külalistega «heaste». Tuli võttis maja, koi sööb puu, aeg kaotab inimesed... Ometi õitseb Tinnarti mäel ühest küljest palangust kahjustatud tihe mirdipõõsas lausa õievalus... Samas on esimese majapalgi tukid hoolega kokku riisunud. August kõnnib varahommikul

oma mäe kastes ja loodab elada külade suurjuubelini sügisel. Jah, kõik algas õigupoolest temalgi majapalgist... Väljarändajate sajandipikkune tööpäev sai alguse maja mahamärkimisest ning kestab tänasel päeval nende laste õppimises kõrgkoolides. Ja kes uuesti Tinnarti mäel alustavad, neil on pruudipärg õuest võtta.

NOORTEPROBLEEMID. Igal kevadel puhkevad Kaukaasia eestlaste aedades õitsele punased anemoonid — Kolhida punased anemoonid. Osa neist rikastab Tallinnas iidse Viru värava lähedal lillelette. Olen seal vahel märganud lõunast pärit noori, kes käivad ristiemadele häbelikult tere ütlemas või anemoone piidlemas. Mõni söandab osta võõramalt kimbugi... Anemoonid on tulipunased nagu noorte südame-tunnistus. Nad on toodud nende koduküladest, nende aedadest, nende lapsepõlve mängumaalt. Tallinn on aga kutsuv, euroopalik, täis välisturiste ja põrgulikult ülerahvastatud. Elu on omal käel sisserännanutel sageli nagu varesel: kus öö, seal öömaja. Sedasi põlastavalt ütleb Jüri Truuman, Estonka mees. Eestlase loomusega see ei lähe, ka väljarändamine võeti väga põhjalikult ette. Nad ei läinud öömajale, vaid uut kodu rajama. Nad ei pagenud sealt, nagu Punasele Lagedale asustatud ebausklikud vene talupojad. Ja majapalgi valikust oli juba juttu.

Eks põimu Salme ja Sulevi noorteprobleemid meiegi koolireformi valusamate tahkudega: liiga kaua ja üheülbaliselt oleme oma lastele haridust nõutanud, mõtlemata sellele, kes hakkab igapäevast tööd tegema, kes pöördub tagasi põlis-koju. Last püütakse upitada oma õlule, teda ei nähta enda kõrval. «Ega see kool üksi anna, töö annab» — ometi tunti äraspidist ülevust lapsi justkui katapuldiga kodust välja lennutades. Nii on nad laiali Suhhumis, Adleris, Sotšis, Lesse-lidzes ja mujalgi. Ka Salmes ja Sulevis jahtub sageli laual oodates leib, asjata käiakse Tallinna lennuki vastas. Tulevad suvitajad, aga ei tule lapsi. Paljudes peredes on see juba enesepettus, tumm ootusemärg, asjatu teelevaatamine... Rändlinnud tulevad põlistesse pesapaikadesse tagasi, uuema aja haritud noortes on ürgne kodukutse üpris nõrk. Olme ja elustandard on lihtsaid instinkte tublisti pärssinud. Mõni «haljale oksale» jõudnu või positsiooni saavutanu ei taha Salme ja Sulevi muredest kuulda, kuigi päritolu pole ankeedis enam ammu määrav ja asunike sugu peaks olema üks visa sugu, millele võiks uhke olla.

Mitte asjata ei ole tänapäevamanilmas esile tõusnud käi-

beväljend: «Häbematus on teine rikkus.» Ja veel üks kibe paradoks: kuni olelusvõitluse aluseks oli igapäevane töö, eluaegne töö, millest pidi jätkuma isegi tulevastele põlvedele, oli väljarännanud eestlane kohalikest ees. Äri- ja tutvuse sfäärides aga ei suudeta siin nüüd enam konkurentsi pakuda. Väljarännanud, kelle kohta on kohalikud rahvad aina öelnud kiidusõnu, ja ütlesid ka suurjuubelil, ei ilmesta kokku sulades enam selle paikkonna majanduselu ega kultuuri. Eestlaste jaoks on Musta mere rannikul paremad ajad möödas. Neid ootab äratee *Pontos Euxeinos*'e äärest tagasi Thullesse, mida samuti ei tunne enam ära. Ja sealsed noored tunnetavad neid vastuolusid väga teravalt.

Kolmandaks mureküsimuseks on isoleeritus. Vanal Olevil, Ludvikul ja Teppel seda probleemi polnud, nad elasid meeldi nagu vanajumala selja taga, kaasaegsel elluastujal aga küll. Mitte asjata ei kutsuta orgu, kus elab Albert Kevvai oma memmega, Põrguoruks. Ja sealgi tõi kolmas põlvkond võõra rahva majja. Savinõlvadel läheb tee vihmaga nii libedaks, et üles ei tule ükski sõiduk peale «Niva». Ometi mäletatakse, kui ilus oli lapsepõlv Sulevi kaugemaski otsas. Oli kodutunne — karm, aga kaugeltki mitte iluta. Nüüd on toimumas ühesuunaline nihkumine põlispaikest ära: ka svaunid tulevad mägedest alla, nende poeesia jääb vaid gruusia kineastide omanõulistesse filmidesse... Eestimaal, Põlvas, korraldavad juba suviti oma kokkutulekuid need väljarännanute järeltulijad, kes on Thullesse tagasi pöördunud ja püüavad esivanemate maal uuesti aklimatiseeruda. Sajandiring hakkab sulguma nagu vanatestamentlik kappaltar, täis kirevtraagilisi minevikupilte, aga siiski... On ju meil kodus juba vastupidist märgata — noorte siirdumist maale, tühjenenud taludesse. Taas on ärganud põliskodu vajaduse tunne, kodumaa piiritust ja kodu kordumatust ei tohi südames segamini ajada; mõlemad tasapinnad on inimesele ühtviisi vajalikud. Nõukogudemaa on kuuendik maakerast, küllalt suur, et rändav inimene võiks muutuda pidetuks kosmopoliidiks. Need, kellele ahvatlused on jõudnud oma pealiskaudse pale ära näidata, on meie sotsiaalsete eksprognooside indikaatoriteks.

Salme ja Sulevi külaga on nõndasama nagu Tõnu Tepandi hingestatud laulus «Kiri kodukandist», kus loetletakse piinavas gradatsioonis, kes on kodukülas ära surnud... Endiselt vananeb rahvas noorte lahkumise arvel. Endises Musta mere äärses eesti kolhoosis ei jätku kaime enam kolhoosi juhtkondagi — vaid partorg Eduard Tanvel, tedagi mitte

kauaks. Kui mehi enam ei ole, ajavad naised kihkat, öeldi Sulevis kibedalt kibedat pakkudes. Vahel on mul kuri tunne, et mu filmikaamera on nagu lennuki «must kast» — läheb see kaduma, polegi võimalik katastroofihetke taastada... Aga võib ka Salmest ja Sulevist veel leida meeldivaid elu hetki, mis panevad lootusrikkalt mõtlema tulevikule. Edvin Lestman elas Angelštokkide suguvõsast pärit Larinaga kaua aastaid Kaspia mere ääres Ševtšenkos (kuhu suur kobsaar oli kunagi asumisele saadetud), aga tema pojad käivad taas koduküla koolis ja ta ise valab usinasti uue maja terrasiit-plokke. Või teine habras visioon: Kevvaide õuel lüüdis pähk-leid Leksi perest pärit Larissa, kes taas emaks saamas, vaevu jalulpüsiv Edvin aga klõbistab huviga korvis. Samas jooksevad ringi Keldri Erdi rübligid. Kalvi Kevvai ostis hiljuti Tiismuse vanaõue, mille väravast on näha kolhoosi viinaaed ja Neebu mägi, ema Siina sünnipaik. Ühel kastesel hommi-kul niitsime seal uue elu algatuseks talgukorras heina. Kalvi laskis maha tühja maja lakaluugil peremehetseva suure roti-volaski — siin algab uus elu. Kuid vähe on Tiismuse Kostja südamega müüjaid, kes mõtlevad, missugustesse kättesse läheb nende esivanemate elutöö ja -vaev. Sest krundid on kunstlikult kallid ja noortel rahakott kõhnuke. Kalvi aga peab Salme küla oma sünnikoduks ega taha siit ja Kaukaasia mägedest lahkuda. Kui vaja, elaks ta ehk Neebu mäelgi. Öhtuti istub tema pool köögis teisigi külanoori, kes rohkem või vähem jagavad sedasama seisukohta. Võib-olla on neil meeles, kuidas esivanemad võitlesid oma koduküla säilita-mise nimel?

Seni aga näen endiseid Salme ja Sulevi noori iidse Viru värava juures häbelikult punaseid anemoone piidlemas. Kodukülas on taas kevad...

VIINAAED. Kuldne õhturahu. Aedade rohelusest läigivad kuldselt bambusepüramiidid justkui eksootilised püstkojad. Võitnud talasid pidi saraalustesse tõmmatud tubakaraamidil kõhisevad lehed nagu tondinahad. Viinamäe kohale kerkib täiskuu. Õhk hakkab melodiliselt võnkema, kärnkonn läheb jahile, palvetaja tardub kuivanud oksaraoks, viinaaeda las-kub nõiduslik öö...

Mari küpseb viimast nädalat, valiknoppimine on tehtud, juurdepääsuteed suletud, tõkkepuudel taba ees. Võti on vaid viinamarjakasvatajatel ja brigadir Boriss Morozovil, kes nimele vaatamata läbi ja lõhki eesti mees. Hea, kui siis on

Edri-taoline tuttav viinamäevalvur, väatide kohale kerivast onnist ei kosta püssilöksatust ning karedat hüüdu: «Seis! Kes tuleb?» Hea, kui siis on meil ajalookandidaat Lembit Võimega omamoodi kirjutamata privileeg — võtta neis küla-des igast viinapuust ja igal ajal, kui süda ihkab. Aga valve pole romantikute ega suhupistjate, ei kirjanike ega ajaloo-laste, vaid autodega bandiitide, ühiskonna vara riisujate tar-vis.

Piiblis räägitakse sageli «õigest viinapuust». Ja siin vii-namäe öörahus mõtlen tahtmatult, et väljarännanud on ikka-gi leidnud oma «õige viinapuu» . . .

Viinamarju kasvatati juba eelajaloolisel ajal. Eestlane jõu-dis viinamäele alles sajand tagasi. Ta ei imestanud selle üle; ta oli sellest lugenud. Rebase ja viinamarjadega on seotud üks vanimaid teadaolevaid valme poollegendaarselt Aisopo-selt. Mitte asjata ei ole viinamarjade ümber mõistujutte: ta nõuab tööd. Mitte asjata ei võrdsustatud elumõtet «oma vii-namäe harimisega». Mida aga töö Bakchose põllumaal tähend-ab, seda teab ainult see, kes palehigis viinamäge harinud. Tiismuste kolhoosiaegsest tööpäevikust võib tüütuseni luge-da: «[Kuupäev.] *Sapkasin kolhoosi puud üle ja wõtsin wõ-sud tüwe küljest ära.* [Kuupäev.] *Ühele puule oli uss sisse läinud. Wiite puud oliwad jänesed närinud; määrisin aja-wahaga kinni.* [Kuupäev.] *Walgendasin puud lupjaga. Prit-sisin noored puud kombineeritud seguga.*» Kui meile on vii-namägi ikka veel Iosseliani film, keskaegne gravüür kloost-rielust või Bakchose kärarikas kultus, siis Salme naistele ja meestele oli ja on ta igapäevane elu. Ja nende süljenäärmeid ahvatleb vist enamini antoonovka õun.

Estonkas lasti näiteks viinapuuväädid Kodori jõe ääres kõrgete sangleppade otsa. Küps 'Isabella' oli maguskääriv, poisikesed sõid ja olid puu otsas kõrgendatud meeleolus. Nii käis eesti asunike laste sügisene bakhanaal. Kui Stalini-nim. kolhoosis hakati viinaaeda rajama, olid agronoomideks Vam-bola Jänes ja Mihkel Maasikas. Aluseks toodi Gruusiast metsviinamarja oksi, peale poogiti kultuurviinamari. Pooki-sid tavaliselt naised, mehed tegid noatööd, sest pookeksad pidid olema teravad nagu habemenuga. Oma kaks-kolm nor-mi pookisid Jekateriina Tanvel, Linda Bachman, Erike Tiis-mus, Leeni Krönström, Maria ja Hulda Meibaum jt. Poogi-tud viinapuud pakiti kastidesse saepuru sisse ja hoiti neid talvel kasvuhooes (*teplütsas*), kus nad parajas soojuses ja niiskuses kokku kasvasid. Nüüd tuntakse siin 'Isabellat', 'Malvaasiat', 'Tsolikaurit' jt. sorte. Koduaia uhkus — deko-

ratiivne 'Parkent', mille kobar võib läheneda neljale kilogrammile — kasvab kõige uhkem Joonase Lillil.

Brigadir Ernst Saviaugu käe all tõusis 1949. aastal sotsialistliku töö kangelaseks nooruke viinamarjakasvataja, komсомolisekretär Maimo Maasikas, kelle lüli korjas rekordsaagi — 129 tsentnerit hektarilt. Tublid on viinaaias olnud Eleonora Vahter, Anette Kevvai, Linda Juhanson, Hilda, Helmi ja Liide Tiismus, Marta ja Liisi Lust, Helmi ja Aino Adamson, Ksenja, Richart ja Erna Maasikas, Liina ja Lidia Romm, Valdi ja Masta Blok, Maria Scheer, Anni Kamma, Ruudolf Joosing, Maria Maskalenko, Ida Meibaum, Adeele Kõverik, Susanna Gruberg, Liisi Eplik, Liine Valkman, Liide Uuk jpt. Praegu on viinaaia uhkuseks ületamatu energiaga Lilli Maasikas. Kas ta Neebu mäe ema moodi püssi julgeb lasta, seda pole küsinud, aga kolhoosi viinamäel peab ta oma kodu juures ise silma peal. Tänavu oli Lillil kolmekordne koormus: viinamarjasaak, saadikutöö ja külade suurjuubel. Viinaaiast pensionile läinud Linda Juhanson ei saa kiitmata jätta Lilli täpseid ja kiireid liigutusi. Olja ja Asta Romm, Elga Leks, Miralda Blok, Erna Kõverik — näib, et need naised tunnevad kõiki viinamäe saladusi. Ja kui see oleks nende teha, vahetaksid nad kõik tubakapõllud viinamarja, aegade või teeistanduste vastu.

Miski ei sigita rohkem igatsust kui kuust üleujutatud viinamägi, kus küpseb mari. Vaid viinamägi teab salaarmunute lembust; siin ei taha keegi olla vana narr viinamäetigu, siin joobutakse ja loodetakse jälle! Sest ühtemoodi vaatab kuu Burgundia, Kataloonia või Charente'i, Sitsiilia, Plovdivi ja Kalifornia viinamägedele. Käärib kuuvein. Ja vaadid saavad juubeliks pilgeni täis.

KASED. Kask on eestlastele südamelähedane puu, kodu sümbol. Kes meist ei oleks igatsenud suvisteagset kaselõhna kambrisse? Kes meist poleks laulnud «Üks kask meil kasvis õues...»? Kask on noorte elluastujate puu. Musta mere subtroopilisel rannikul kased tavaliselt ei kasva. Salmelased toovad kaseoksi karjuste suvelaagrist kaasa. Juubeliaasta aprillikuus saadeti Eesti NSV teenelise juristi Eduard Jurna ettevõttel esivanemate sünnimaalt lennukiga siia sada noort kaske. Pooled neist istutati Salme külla, pooled Sulevisse. Üks jõudis sotsialistliku töö kangelase Hilda Loki hauapäit-sisse. Oma nooruses ja hiirekõrvus olid kased saja-aastase peo varajased ettekuulutajad.

KIVI. Sajand on mõõdetav vaid inimtegevusega. Töö on olnud siin elu seaduste kogu. Tööst puhkas asunik alles siis, kui kaks kätt rinnal. Tööst ei saada tänini mahti. Ja nagu öeldud, olid sotsiaalsed vapustused siinseis paigus tektoonilistest sageli märksa tugevamad. Neid ei mõõdetata Richteri ega Beauforti skaala järgi, vaid ühiskondlike formatsioonide muutumisega. Seepärast on ühte ning seda ainumat kivi siin kivimägede jalamil vaja, et seda kõike põlistada.

Kuldne päikeseloojang. Võimsatena lebavad Psou jõe mühapiirkonnas kivirahnud. Viimastel aastatel on sageli nende vahel mõtlikult kõndinud üks Salme küla mees — Sergei Kilk. Jah, eestlane on alati kividega rinda pistnud, aga neid ka mälestusmärgiks ülendanud. Sergei otsibki sobivat kivi, mis võiks jääda eestlaste rajatud asunduste sajanat aastapäeva tähistama ajast aega. See kivi ei tarvitse olla suur, ta peab olema rahulik põllukivi. Maaharija monument. Mees on oma kindlate plaanidega kivikangru vahel üksi, öhtul tule valgel aga valmivad eskiisid. . . Hiljem tulevad talle appi «Eesti Telefilm» võttegrupi liikmed Manfred Vainokivi ja Külli Austin. Esimene kujundab juubelikivi, teine tähešrifti. Ja praegu, kus ma neid ridu kirja panen, tean, et kahe tuhande kilomeetri kaugusel, igal tööst vabal hetkel, kõlksub Sergo käes meisel ja vasar. Kuulen neid lööke ja näen põlistatud kirja: **SALME SULEV 100.**

Mõelda, Greenwichi nullmeridiaan oli siis vaid ühekuune.

SALME SULEV 100. Oli just parajasti koristustööde lõpp, kõik eluks vajaminev salvedes, sahvrites ja vaatides. Ka kari oli alpi aasalt talvituma tulnud. Kätte oli jõudmas mitte ainult Kaukaasia eesti külade sajas juubel, vaid ühtlasi «Družba» kolhoosi 55. sünnipäev. Niisiis, saja-aastasele kultuurkihile lisandub soliidne meheiga. Ja Salme küla keskus oli üleöö tundmatuseni muutunud. Oli algamas rahvaste sõpruse pidu, millele meie väljarändajad panid kord nurgakivi.

1984. aasta 24. novembril kihas Salme keskses hommikust peale pidulik rahvasumm; klubi lõhnas värskest värvist, taidlejad hoidsid ühte ja kusagil pardi uusi kardinaid üles. Siin kohtusid sugulased, terved suguvõsad, noorpõlvesõbrad ja sõjakaaslased. Piduliku osa juhatas sisse mälestuskivi avamine, milles eestlaste poolt osales Maimo Maasikas. Peale Sergo püstitatud raidkivi oli veel teine — Salme ja Sulevi küla asutajatele tänulikelt järeltulijatelt. Erilist ülevust võisid tunda need pered, kelle nimi on terve sajandiringi vastu pidanud. Siin oli Hara Madise järeltulija Einar Tšernjagin,

siin olid Tiismused, Kivid, Maasikad, Meibaumid, Grönströmid, Vestholmid... Pioneerid asetasiid kivide ümber pikad lillevanikud. Siis suunduti ühiselt klubisaali, kuhu sel päeval oli uudistaval lihtsurelikul raske sisse pääseda. Külalistele jagati «Norma» sini-punaseid viljapeaga rinnamärke, mida ponnisid tõmmud Gavroche'id. Jupiteride valgel istusid aukülalistena presiidiumis Abhaasi ANSV Ülemnõukogu Presiidiumi esimees V. Kobahia, Abhaasi ANSV Ministrite Nõukogu esimehe esimene asetäitja V. Tsugba, Gagra linna parteikomitee esimene sekretär E. Kapba jt. Seal istusid mõttesse vajunud Margarete Kamma ja Maimo Maasikas, Lilli Maasikas ja Nikolai Kamma. Kohal olid ka sõpruskolhoosi «Energia» esindajad Virumaalt. Juubelipidustuste ootamatu edasilükkamise tõttu puudus kahjuks meie vabariigi ametlik esindus.

Piduliku aktuse avas Enver Kapba. Ülevaatekõnega esines Gagra linna täitevkomitee esimees V. Pilia. Meenutati eesti asunikke ja Nestor Lakoba ning Hans Severini teeneid siinses kolhoosielus. Meenutati Musta mere äärse eesti kolhoosi sõjajärgset mainet, kui Salmest kirjutati «Pravdas», «Izvestijas», «Ogonjokis»... Meenutati rindele läinud vabatahtlikke Alfred Joonast, Martin Piksi, Heino Teppet, Eduard Jurnat, Feliks ja Edri Angelštokki, seda, kuis lein tuli Juuli Seegeli ja Martin Krönströmi majja, et tagasi jäid tulemata Lembit Kivi, Vidrik Kõva, Valter Kisseljov, August Karu, August Tiismus... Meenutati pärastsõjajärgset edasiminekut, sidemete taastumist Eesti NSV-ga, sotsialistliku töö kangelasi ja teisi ordenikavalere, 36 salmelast, kes kandnud Lenini ordenit. 1960. aastal said salmelased ja sulevlased lõpuks ühte perre nagu kord ja kohus. Kokku töötab «Družbas» inimesi kahekümnest rahvusest. XI viisaastakul on esimese kolme aasta jooksul toodetud 263 tonni tubakat, 6171 tonni aedvilja, 426 tonni viinamarju, 177 tonni liha, 1102 tonni piima. Tihedad on kultuurisidemed Eestiga — tellitakse emakeelseid ajalehti-ajakirju, Salmet ja Sulevit külastavad delegatsioonid ja turismigrupid (juubelisüvel kohtasime koguni Kilingi-Nõmme kooli ekskursiooni), Salme külas asuvad Rakvere rajooni «Energia» kolhoosi ja Valga EPT puhkebaas; kui uus koolimaja valmis, pärib vana nahkgalanteeriikombinaat «Linda». «Energia» puhkebaasi eest hoolitseb Aadi Maasikas, Valga EPT eest endine aseesimees August Plado. Salmelastel ja sulevlastel on oma osa Abhaasi ANSV ja Gruusia NSV riiklikus elus. Lilli Maasikas on Gruusia NSV Ülemnõukogu saadik, eesrindlik tubakakasvataja Ilka

Lokk täidab sama auvääraseid ülesandeid Abhaasia võimuorganis. Kohalikesse organitesse on valitud Erna Juhanson, Erbert Kalmus, Maimo Maasikas, Maimo Malv, Laine Konno jt. Külaolmele annavad värvi õnnelikud segaabielud: Murman Verulašvili ja Aino Kamma, David Tsadurjan ja Helju Hion, Ludvig Erastia ja Nora Tatter jpt. Ja kui salmelasi vaevab hambavalu, aitab neid rannikul hädast välja omakülapoiss Gevorg Tatuljan... Kolhoosnikutele pandi nende peopäeval südamele, et nad töötaksid oma internatsionaalses kollektiivis nõnda, et pöörduks tagasi omaaegne üleliiduline töökuulsus. Rohkearvulistele sõnavõttudele, kingitustele ja tervitustelegrammidele Tallinnast, Moskvast jm. järgnes pidulik kontsert, kus esinesid Tartu Pioneirimaja rahvatantsijad ning Laine Karindi taktikepi all uuesti elluürganud segakoor. Kõlasid K. A. Hermannini «Teretus!», G. Ernesaksa «Mu isamaa on minu arm» ja gruusia rahvalaul «Rero».

Järgmise päeva peorõõm kuulus jäägitult Sulevi rahvale. Vaatamata gruusiapäraselt suurejoonelisele banketile ja Tiismuse Kostja õuel öeldud toostidele, vooris Sulevi käänulisel tõusuteel ilmast hoolimata autode laviin. Ühel nõlval tervitas külalisi Valga EPT kingitud metallist transparent: üles sirutuvad käed sümboliseerivad sadat aastat Gruusia päikese all... Vihmapihuses surnuaias peeti mälestusmiting, kus Eesti NSV TA volitusel südamikult kõneles ajaloolane Lembit Võime. Kogu Sulevi pidu oli koduselt soe ja läks puhkpillide saatel. Tõsi küll, omaaegne kuulsaim pasunakoor pidi väljast abijõude värbama, aga kes vanadest pillimeestest vähegi jaksas, see ka mängis. Remonditud klubi seintel oli unikaalne fotonäitus küla ajaloost ja esimestest vängetest meestest. Habemik esiisa Olev põrutaks kolletunud päevapildilt lastekarja keskelt justkui uuesti: «Mina olen Olev, olgu siis küla nimi — Sulev!» Tänapäev kinnitatakse: siin me oleme ja teisiti me ei saa! Kui Salmes oli tugev eesti põllumehe käepigistus abhaasi põllumehele, siis Sulevis ei elata tõepoolest mitte ainult leivast. Veel on Hionitelt päritud kultuurivaim liiga vägev. Üleöö populaarseks saanud laulukoor esines taas lauludega «Suliko», «Amuuri lained», «On kallid mulle kodupaik». Vaheldumisi dirigeerisid Laine Karindi ja Hildegard Hion. Külakosti tooma ja kultuurisidemeid värskendama tulid saadikud Tallinnast ja Tartust. Hildegard Hionile kingitud Kolga rahvariie ei luba unustada oma algkodu ja rahvuskultuuri.

Sulevis ei jäänud pika-laua-pidugi pidamata, ehkki kilealune võttis paduvihmas ja äikeses tuult, mehed pidid seda

väljas ennatsalgavalt hoidma, rippuvad maiustustevaagnad käisid nagu Foucault' pendlid, tõestamaks Maa pöörlemist ümber oma telje, jalge all voolas saepurulaava ning tahtmatult tuli meelde, et maa pidi Sulevis liikuma... Meeldiv oli kohata sel «Kungla rahva peol» vanu tuttavaid, estonkaksi Ludvik Knuuti ja Ferdinand Krügerit, Paul Pinna nim. Rahvateatri näitlejaid, lauljate lemmikut Laine Karindit, abivalmis õdesid Tiina ja Marina Nezvedskeid, rahvariides noori Eestimaalt, Tartu tudengitekleid ja kõike muud, mis omane siin maamuna peal. Ja kuigi vastvärvitud klubipõrand muutus tantsust peagi porikirjuks, kehtis siin tõde: kui tuled meile külla, ära mõtle, et kannad pori me põrandale, vaid rõõmu me südamesse...

Agaga lehed langevad juba nagu suure linnu suled hääletult maa peale. Maisivarred on hakkides, ocdates, kas talvel saab neist loomasööt või kolderoog. Tühjalt ja nukralt seisab raagus viinamägi keset metsade lehekulda. Pärast rammetavat peoväsimust, pärast muutlikke juubeliilmu, pärast kõigi sõprade lahkumist särab taas soe päikesepaiste viinamäe kohal ning talverahu hiilib piki Neebu mäe lehekahinat. Kase Aleksander ennustab: kui rotid teevad pesa kõrgele puu otsa, siis tuleb... Ent detsembrikuus võib viinaaias veel kohata kirjut suveliblikat, näha valgeid karikakraid ja muud imetabast, metsaservade päikeseleilis aga peesitavad sisalikud. Kariloomad kammivad viinaaia veel kord hoolega läbi, et rohuvaesel maal ei läheks ükski lible raisku. Siis, kusagil korjusepäeval, hakatakse lõikama väate, haritakse taas ja igikestvalt oma viinamäge. Uus sajand murrab külasse sisse Härja aasta näol ning puistab enneolematu lume. Praegu aga läheb pimedaks kohe pärast viit. Savimaa on tihedalt inimese jalgade küljes, saadab teda tupp, voodisse või koguni sarka...

SULEVI VÄRAVAD. Vanasti lugesime neid külatele oma kümmekond. Pikk küla oli jaotatud justkui lüüsidega. Brigadir David, kes käib esivanemate kombel hommikul ilma vaatamas-kuulamas, oskab vanast «Zaporožetsist» väljumata väravad osavalt lahti müksata, et nad taga ise kinni langeksid, need igipõlised karjaväravad. Kuid mitte sellest ei tahtnud ma rääkida.

Minu visioonis tuleb õhtuvalguses kari mööda Sulevi teed ja läheb läbi avatud väravate. Ühele postile on nõjatunud August Tinnart, kes vaatab läbi tolmu mõtlikult tee. See on kojutuleku tee, seda tunnetab karigi. Teisele postile on

toetunud Augustist tublisti lühem mees, tema kauaaegne sõber ja naaber, üheksakümnene Tedo Šutibidze. Kas ma ei aja ehk midagi segamini? Võimalik, et nad mõlemad on juba manalateel. Kuid see ei ole Juan Rulfo nägemus. August on sirge nagu püssitikk, ikka helepidulikust vestis, Tedo aga lõunapäraselt üleni tumedas, kottis tagumikuga pükstes, peas laiaäärne karakullsoni, millest piisab siinseks talveks. Kas ei olnud tema see, kes mind bussis euroopalike, häbitult lühikeste pükste pärast hurjutas: и ещё писателем называется...? Vaid mõlema taadi traatvuntsid on valged; need on unustanud isegi mehi saatva tubakakolletuse. Kari on jõudnud väravast läbi, kõige taga võnnivad nagu alati lambatalled. Vanamehed surevad värava vitsa ja hakkavad kahekesi nõlvast üles minema. Kumbki jutustab oma keeles oma rahva ja iseenda lugu, aga nad mõistavad teineteist.

ÜLEVUS. Prantsusmaa presidendi, kindral de Gaulle'i leksikonis oli aukohal sõna *ülevus*, mida ta kasutas riigi heaolu fikseerimisel. Sedasama sõna pole liiast kasutada ka meie väljarändajate puhul. Ülevus jääb märgitsemata eluvõitluses pealejäämist, oma soo ja kultuuri jätkamist. Ta ei lase väljarännanute järeltulijatele ligi luigelaulu nostalgiat. Ajalugu on teda alati varuks hoidnud kui elueliksiiri. Eks olnud esmane ülevus selleski, et trotsisime mõisnike omavoli ja läksime nii kaugelt oma kuldvillakut otsima. Et malaariahoogude vaheajal muretsesime rohkem sellepärast, et tõi meid pikemaks ajaks t ö ö s t kõrvale kiskus. Eks olnud ülevust selleski, et tõime uuendusi mägilaste suletud elukeskkonda ja et pidasime 1914. aasta teisel ja kolmandal suvistepühäl Suhhumis eesti laulupidu. Et seda jäädvustas filmilindile maailmakuulus «Pathé» — ringvaade, millest osa on säilinud Krasnogorskis Riiklikus Foto- ja Filmiahiivis. Eks olnud ülevust emakeelsetes koolides, ajalehtedes, laulu- ja pasunakoorides, näitetruppides. Eks olnud ülevust 1918. aastal Sulevis peetud maipühades, jalupidudes, neutraliteedihukuses, relvavendluses teiste rahvastega, hilisemas ühiselus ja -töös. Eks olnud ülevust naiste sõjapäevade töökangetaslikkuses ja sõjast naasnud Artur Kivi peolauatoostis: «Meid peetakse armeest demobiliseerituks. Kolhoosis aga oleme, vastupidi, mobiliseeritud.» Eks olnud ülevust Margarete Kamma, Hans Severini, Hilda Loki, Maimo Maasika, Vambola Jänese, Mihkel Konno ja Voldemar Rommi sotsialistliku töö kangelase Kuldtähes ja elu rahumeelses edasiminekus. Eks olnud ülevust majanduslikus mõtlemises ja

tehnikauendustes. Eks olnud seda NSV Liidu Rahvamajandusnäitusel rohkem kui kord ja eks kõlanud see Musta mere äärsete eestlaste tervitusest 1940. aastal Eesti NSV töötavale rahvale. Eks seda ole praegugi emakeele õpetaja Raissa Kamma, rahvasaadiku Lilli Maasika või iga-asja-peale-mehe Sergei Kilgi tegudes. Ülevuse hinda teab ehk kõige paremini üdini sulevlanna Hildegard Hion, mägiküla kultuuriring.

Kuid harva on ülevushetked nii visad kätte tulema kui meie väljarändajatel. Sajandipikkune elu- ja tööring polnud ei Kaukaasias ega Siberi-põhjas eksperiment, mis jõuab nüüdsama lõpule, nagu lihtsustatud kujul arvatakse. Ei tea, et eesti talupoeg oleks kunagi eksperimente korraldanud — ja veel iseenda elu arvel! Eksperimendid pidid siis küll mujalt tulema. Et aga sajandipikkusest inimtegevusest jääb arheoloogide andmeil maamulda vaid millimeetritega mõõdetav kultuurikiht — see loobki ülevuse.

NABANÖÖR. Ajalookäigu tõttu on väljarännanute nabanöör katkenud emamaaga nii mõnelgi puhul. Sidemeid on olnud nii tulusaid kui äraspidiseidki. Viimased ilmsesid juba Suhhumi laulupeo ajal, kui kodumaalt saabunud funktsionäärid üldises peoülevuses hoolitsesid selle eest, et «asunikud mitte Eesti kännule kadumaläinud liikmed ei oleks» (V. Kingissepa pilkesõnad). Äraspidine oli ka «aatelise kodukandi» püüd kodanliku Eesti algaastatel naljatamisi väita, et Eestimaal on nüüd oma kolooniad ja asumaad ning kolonistidel noorel Nõukogudemaal eksterritoriaalsed õigused. Pärast opteerimiskampaania osalist läbikukkumist (185 000 Nõukogudemaa eestlasest opteeris 37 578) valitses asunike ja emamaa vahel kaua aega vaikus ja võõristus. Pärast 1940. aasta juunisündmusi aga saadeti meile Musta mere äärest palavaid tervitusi: «Meie, eestlased, teie vennad ja sõbrad, elades kaugel teist päikeselises Abhaasia Nõukogude Vabariigis, rõõmustame teie õnne puhul.» («Lõuna-Eesti», 14. VIII 1940, nr. 91.)

Sõja- ja okupatsiooniaastad rebisid nabanööri taas katki. Õnneks ei astunud Salme ja Sulevi külla kordagi fašistide jalg. 1947. aastal aga osalesid salmelased juba Eesti esimesel pärast sõja aegsel üldlaulupeol, viies kaasa Gustav Ernesaksa «Mu isamaa on minu arm»... Sama aasta kuldsel sügisel tuli Eesti NSV talupoegade 42-liikmeline delegatsioon Musta mere äärde kolhoosikorra mõõtu võtma. Kauaaegne eestlasest esimees Hans Severin aga võttis osa Eesti NSV töötava talurahva III kongressist ja esines sellel foorumil.

Mitmed Salme ja Sulevi küla noored asusid varsti pärast sõda õppima Tartu Riiklikku Ülikooli. Sestpeale on Kaukaasia väljarändajad andnud meie vabariigile oma teadlasi, õppejõude, kultuuri- ja ühiskonnategelasi. Salmes ja Sulevis on käinud peale Soome presidendi loomulikult palju meie vabariigi tuntud inimesi, näiteks Johannes Kotkas, Valter Klau-son, Aleksei Müürisepp, Rein Ristlaan, Arno Käärna, Marko Tibar jpt. Meiegi osa ei seisne ainult supelsakstena suvitamises. Oleme jõudnud uurida väljarändajate sotsiaalset ajalugu (V. Maamägi, L. Võime), etnograafiat ja olmet (J. Ner-man, L. Võime, H. Pärdi jt.), keelesaari (G. Vilbaste, E. Vää-ri, T. Kessel, J. Sang), oleme kirjutanud neist (T. Tomberg, V. Meibaum, K. Saaber jt.), koguni luuletanud neist (J. Sang), oleme neid filminud (T. Tahvel, M. Ratas, E. Putnik jt.), aidanud emakeelse lugemisvara ja õppeprogrammidega (E. Vääri jt.). Küla on juba kord selline, et seal ei jõua kunagi uurdenoolimiseni ja huvilistel jätkub tööd veel küllaga. Ehk saab kunagi teoks mõni väljarändajate kohta käiv koguteos või fotoalbum. Me ei ole joonud ainuüksi punast maaveini, mis teeb kaimude juures südame soojaks. Suurjuubel koon-das töömeeleolus meie ridu. Taas tõusis päevakorrale fakt, et meie vabariigil pole ainsana Musta mere ääres puhkekodu, kas või loominguliste liitude oma. Ometi oli omal ajal õdus «Rebase pansion», kus pikka aega töötas Susanna Gruberg Salmest. Nii et nabanööri ei maksa ka saja aasta möödudes kõrvale heita.

Me oleme tõdenud, et väljarännanute hõimupuud ei ole maharaiutud puud, et nad olid pioneerid toonastes rasketes ümberasumistingimustes, pioneerid, kellest tänaseks on saanud üks meie internatsionalismi lülisid, mis liidab meid kindlamalt paljurahvuselise Nõukogudemaa külge. Et oma rahvast tervikuna mõista, peaks kultuuri või sotsiaalse aja-looga kokkupuutuv inimene elus vähemalt kordki jõudma väljarännanud eestlaste küladesse Kaukaasias või Siberi-maal. See on vajalik alg tunnetus, nagu seda on ühe rahva jaoks Vargamäe.

*Salme küla — Rakvere,
1984—1985*

SISUKORD

I. KODUS KINNI

Rahvaraamatukogu tulek Virumaale	6
Rägavere mõisa taassünd	12
Teater, väikelinn, rajoon	16
«Tarvanpää» — Viru tantsusammu metronoom	22
Virumaad teadvustamas	34
Edgar Allan Poe, film ja meie	40
Kolm Jaaku	49

II. UURDEMETT

... kultuuri- ja loomepõllult	58
... inimese ümbert	70

III. VÄLJARÄNDAJAD

Puusepast võitlevaks ajakirjanikuks	82
Taaskohtumised	89
Stavropolimaa: alaanidest eestlasteni	93
Mahtra Hansuga Lääne-Siberit asustamas	136
Neebu mäe lapsed	159